

9(395.5)

W-75

9(395.5)

4-75

ս. ք.

2 SEP 2006

30 MAY 2011

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ

400

60-ԱԱ

ՍԵՊԱԳԻՐ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԿԱՐ

ՆՈՅԻՆ ԲԱՂՈՒՆԺԻ

ՈՐՈՆԻ

ՆԱԲԲ-ՈՒՐԱԲՏՈՒ

ԱԶԽԱՐԿԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՎԵՐԱԲԵՐԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

ՅՈՎՍԷՓ Վ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

8468

ՎԻՆՆԵԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1901.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Լեզուագէտք եւ պատմագէտք տեղեակ են
քաջ թէ ինչպէս Եւրոպայի մէջ հմուտ անձինք
ԺԹ. դարուն սկիզբներն պարսիկ, մարական եւ
ասորեստանեայ - բարեւոնական արձանագրու-
թիւնները սկզբնաւորեցին առեղծուլ, անոնց
ընթերցումը տակաւ յառաջացուցին անհնարին
տաժանօք եւ վերջապէս զայն ի կատար ածին:
Լեզուագիտաց կաճառն նոյն արձանագրու-
թեանց լեզուներն եւս ճշգրտելով, հասաւ յայն
աստիճան կատարելագործութեան, որով հնա-
գոյն ժամանակաց երեք լեզուն՝ բաղմագարեան
լռութենէ վերջ, անյայտ վիճակէ յայտնի դրից
բարձրացաւ, եւ յիշեալ արձանագրութեանց
մէջ բովանդակեալ պատմական, աշխարհագրա-
կան, կրօնական եւ այլ կարգի իրաց նիւթերն
լուսաւոր կերպով ծանօթացան հնակրկիտ գիտ-
նական արանց եւ իմաստասէր համբակաց: Խա-
ղաղ եւ գովասանաց արժանի յեղաշրջութիւն
մըն էր այն ամենայն, որ մինչեւ այն ժամանակ
ընդունուած գաղափարներն ընդարձակեց, ուղ-
ղեց եւ մաքրեալ յարդարեց: Արեւելից կարգ
մ'ազգաց հին ժամանակներու պատմութիւնն
լուսաւոր կերպիւ յերեւան եկաւ, եւ այն ազ-

գաց պատմութիւնն՝ որ կամաւոր կեղծեօք, կամ լոկ հայրենասիրական փութով այլայլեալ էր, ուղղեցաւ, պակասաւորն լցաւ, իսկ անյայտն՝ զոր օրինակ խատտեաց պատմութիւնն, յայտնուեցաւ ուսումնասէր աշխարհին:

Պատմութիւն մերոյ հայրենեաց՝ որ Ասորեստանի եւ Պարսկաստանի գրացի էր, մեծապէս պէտք էր որ օգտուէր այս երկու երկրաց մէջ գտնուած արձանագրութիւններէն: Իրօք ալ ասորեստանեան արձանագրութիւններէն ցարգ ի յայտ եկածներն մեզի կը ցուցնեն թէ տասնեւիսն ասորեստանեայ թագաւորք, հնագոյն Հայաստանի ժողովրդոց հետ ինչպիսի քաղաքական աղերս ունէին: Այս թագաւորներէն ոմանք իրենց արձանագրութեանց մէջ՝ իրենց երկունախնեաց Հայաստանի մէջ գործածները կամ ամբողջովին եւ կամ մասամբ մեզի կ'աւանդեն. այնպէս որ այս վերջնոց գործերն իրենց յաջորդներուն միջոցաւ մեզի կը յայտնուին: Իսկ Անուանակիր կոչուած տարիներու ցանկն մեզի ուրիշ երեք թագաւորաց անունները կը յայտնէ, որոնցմէ, թէեւ տակաւին արձանագիր մը մեզի հասած չէ, սակայն նոյն ցանկէն կ'իմանանք թէ որպիսի էր անոնց աղերսն մեր նախնեաց հետ: Այս երեք թագաւորներն են Սաղմանասար Գ. (Ք. ա. 783—771), Ասորգան Գ. (Ք. ա. 771—753) եւ Սաղմանասար Գ. (Ք. ա. 727—722:)
Պարսկաստանի եւ կամ պարսիկ արձանագրութիւններն՝ որոնք թուով քան զառաջինսն խիստ նուազ են, այնու մանաւանդ նշանաւոր կը

Հանդիսանան՝ որ անոնցմէ մին եւ գլխաւորն՝ այս է Գարեհի Ա. պիսիդուենեան արձանագիրն՝ հնագոյն Հայաստանի ժողովրդոց վրայ տիրող հարստութեան՝ նոյն թագաւորին ձեռքով կործանուած ըլլալը մեզի կ'աւանդէ:

Մինչդեռ մենք մեր ազգային արձանագրութեանց ուսման կը պարապէինք, բնականապէս չէինք կրնար անտես առնել յիշեալ երկու աղգաց արձանագրութիւնները: Թէ առաջնոց եւ թէ այս վերջնոց միաւորութենէն պիտի յառաջ գար մեր ազգին հնագոյն ժամանակաց պատմութիւնն: Եւ որովհետեւ եւրոպացի գիտնականք ասորեստանեայ եւ պարսիկ արձանագրութիւնները կատարեալ ձեռնհասութեամբ թարգմանած էին, մեզի կը մնար անոնց շաւղին հետեւիլ, անոնց թարգմանութիւններէն օգտիլ, եւ յորում անոնք իրենց լեզուաւ ըրած թարգմանութեանց մէջ ի հարկէ պակասաւոր կը գտնուէին, մենք զգուշանայինք նոյն պակասութեանց մէջ չիյնալ: Յայսմ կարծենք թէ յաջողած ենք մանաւանդ այն նկատմամբ՝ որ բնագրաց տողերուն ամբողջութիւնը պահելու ջանացինք յաշխարհիկ բարբառ թարգմանութեամբ, եւ ուր որ հարկ էր դիմել գրաբառ լեզուին՝ մեր այն նպատակին հասնելու համար, թարգմանեցինք ի գրաբառ լեզու: Եւրոպական լեզուներով եղած թարգմանութիւններն՝ այս նկատմամբ հայերէն թարգմանութենէն նուազ յաջող վիճակի մէջ կը գտնուին:

Թէպէտ ասորեստանեայ արձանագրու-
 թիւնքն բազմաթիւ հմուտ ասուրագէտներէն
 Թարգմանուած են, սակայն միայն Երբերհարա
 Շրատէր ուսուցչապետն եղաւ որ 1889 եւ
 1890 տարիներուն մէջ անոնց ընթերցումներուն
 հետ Թարգմանութիւնները հրատարակել ձեռ-
 նարկեց ի Պերլին: Իրեն գործակից առաւ հինգ
 քաջ ասուրագէտ ուսուցիչներ, որոնց անուններն
 են Լ. Ապէլ, Կ. Պեցոլտ, Պ. Ենսէն, Փ. Է. Բայսէր
 եւ Հ. Ղինքլէր: Իւր ասորեստանեան արձանա-
 գրութեանց հաւաքածոյն երկու հատորի մէջ
 ամփոփելով, զայն Սեպտէմբրուան Մարտիագարան
 (Keilinschriftliche Bibliothek) կոչեց: Շրատէ-
 րեան հաւաքածոյն վստահութիւն կ'ընծայէ
 թէ ասուրագիտաց եւ թէ պատմագրաց՝ այնու
 որ նոյն ինքն ուսուցչապետն յասուրագիտու-
 թեան հռչակաւորագունից մէջ երեւելի գիրք
 մը գրաւած, եւ իւր գործակիցներն ընտրա-
 նօք իւր թորոտիքը կոչած է: Այսպիսի պայման-
 ներով հրատարակուած հաւաքածոյ մը՝ մեր
 կատարեալ վստահութիւնը գրաւած ըլլալով,
 աներկիւղ հետեւեցանք այն համբաւաւոր ան-
 ձանց Թարգմանութեանց, միշտ մեր աչաց առ-
 ջեւ ունենալով ընագրաց ընթերցմունքը, որոնց
 աջակողման էջերը կը գրաւեն Թարգմանու-
 թիւնքն: Այս ընթերցմունքն եւ անոնց Թարգ-
 մանութիւնքն իրերաց հետ միշտ բաղդատելով
 է որ մեր իսկ Թարգմանութիւնները կատարե-
 ցինք: Եւ որովհետեւ յիշեալ հաւաքածոյին
 այլեւայլ անձինք գործակցած են, անհրաժեշտ

էր որ ոճերու եւ նոյն իսկ բառերու թարգմանութեանց մէջ միօրինակութիւն չտիրէր միշտ: Այս անպատեհութեան դարման տանել ջանացինք մենք՝ որչափ մարթ էր: Միւս կողմանէ՝ Շրատէրեան հաւաքածոյն չունէր քանի մ'արձանագրութիւններ, որոնք մեր ազգային պատմութեան կատարեալ յօրինման անհրաժեշտ հարկաւոր էին: Մենք զասոնք ժողվելով կարգեցինք իրենց պատշաճ տեղերը, նշանակելով անդէն թէ՛ բնագրաց տեղերը, եւ թէ՛ թարգմանչաց անունները՝ այս վերջնոց երկասիրութեամբքն հանդերձ:

Ասորեստանեայ արձանագրութիւնք հնագոյն Հայաստանի աշխարհագրական անուններով խիստ ճոխ են: Մինչդեռ ազգային արձանագրութիւնք չունին ընդհանուր անուն մը, որով այս ժամանակաց ժողովրդոց բնակած երկիրները միահաղոյն բովանդակէ, ասորեստանեայ արձանագրութեանց մէջ երկու անուն մեր աչաց առջեւ կ'ելլեն: Իւ նախ՝ սեմական լեզուաց հաւասարնորո՝ «գետ» բառէն՝ 'սէրէ', 'սուրէ', 'սուրէ', 'սուրէ' «գետք» այս է «գետոց երկիր» անուամբ կոչած են Մեծ Հայոց գրեթէ բովանդակ տարածութիւնը: 'Նախ Սաղմանասար Ա. (Ք. ա. իբր 1330—1310)՝ Նիրի անունը դործածած է իւր ուխտական Ափսէի արձանագրութեան մէջ: 'Նիրի' հաւանականագոյնս միւս ձեւերուն սղեալն եւ այլափոխն է, եւ յատկապէս Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն աղբերականց մտաւոր տեղուանքը կը ցուցընէ: Սակայն թագ-

զԹժփաղսարաւ Ա. (Ք. ա. 1108 իբր 1080)
 Նաիրի անունը կը սկսի «երկիրք» (Տարուի)
 բառին հետ ստէպ միանալ, որով «Նաիրեայ
 Երկիրք» լայնածաւալ տարածութիւն մը մեզի
 կը հանդիսացընեն: Այսպէս նոյն թագաւորին
 Հատուածակողմանց արձանագրութեան մէջ
 (սիւն Գ. տողք 83, 96—97) կը տեսնենք թէ
 բազմաթիւ երկիրներ նոյն անուան տակ կը բա-
 վանդակին, եւ բազմաթիւ վիճակաց արքայիկ-
 ներն Նաիրեայ երկրաց կը պատկանէին: Այս
 երկրաց մէջէն Գաիաինի կոչուածն՝ որ ազգային
 արձանագրութեանց Գիա'ուսինի երկիրն է,
 կարնոյ գաւառին հարաւոյ արեւմտակողմն էր:
 Գարձեալ՝ նոյն թագաւորն Սուբնատ գետոյ
 այրին արձանագրութեան մէջ (տ. 9) «Նաիրիի
 ծով» մը կը յիշէ, որ անտարակոյս Բընուենաց
 ծովն էր, որուն հիւսիսակողմն ի կօճանլու գըտ-
 նուած է յիշեալ թագաւորին մէկ արձանագրու-
 թիւնն, յորում (տ. 4) իրեն համար կ'ըսէ թէ
 «Նաիրիի երկիրներուն տիրեց»: Ասուրնաձի-
 րաբաղայ (Ք. ա. 885—860) Տարեգրու-
 թեանց մէջ (Ա. 103—113, Բ. 1—3) կը
 տեսնենք թէ այս թագաւորն Մեծ Ծուփաց հիւ-
 սիսոյ մասին եւ յետոյ Աղձնեաց արեւմտեան
 կողմերն արշաւեր է: Այս կողմերն Ասուրնաձի-
 րաբաղ (անդ, Բ. 6) «Նաիրիի երկիրներ» կը
 կոչէ: Միւս կողմանէ Սաղմանասարայ Բ. (Ք. ա.
 860—825) առ 1էյարտայ 12 արձանագրու-
 թեան մէջ (Ա. 14—15) կը կարգանք որ նոյն
 թագաւորն «Նաիրեայ երկրին վերին եւ ստորին

ծովերէն, մինչև Ասորիք տիրեր է: Ասոնց առաջինն Բղնունեաց՝ եւ երկրորդն Կապուտան ծովերն են: Նաիրի անունն Սարգոնի (Ք. ա. 722—705) ժամանակ՝ ամիրտիուած կը տեսնենք Վասսուրականի հարաւոյ արեւելակողմը գտնուող Գուկան գաւառին վրայ,¹ որուն գլխաւոր քաղաքն նոյն Թագաւորին Տարեգրու-
 Թեանց (տողք 78—112) եւ Խորսապատայ պալատին մեծ Արձանագրին (տղ 54) համեմատ՝ Խուբուսկիա էր: Սակայն այս անունն Ագազնիրարեայ Գ. ժամանակ՝ Անուանակիր տարիներուցանկին 784 տարւոյ ծանօթութեան մէջ նոյն իսկ այն քաղաքին վիճակին անունն էր: Ըստ այսմ՝ Մեծ Հայոց մեծագոյն մասն Նաիրի կը կոչուէր: Արովհետեւ Ասորեստանի Թագաւորք Երասխ ու Կուր գետոց մէջ եղած երկիրներուն վրայ արշաւանք մը գործած չեն, չենք կարող որոշակի ըսել թէ զասոնք ալ Նաիրեայ երկրաց կարգը կը դասէին թէ ոչ: Սակայն կարի հաւանական է որ այս երկիրներն եւս այն ընդհանուր անուամբ կը յիշուէին: Նաիրի անունն աշխարհագրական ըլլալէն զատ՝ ազգագրական ձեւ մ'ալ կ'առնու ըստ իմիք երբ մէկն կը խորհի թէ բովանդակ ծանօթ նաիրեան երկրաց եւ քաղաքաց անուններն առանձինն տիպար մ'ունին, եւ շատ մ'անուններ յունական եւ կամ տեղական լեզուի բառերով յօրինեալ են: Սոյնպիսի անուններ կը գտնուին միջին Երասխայ ձախա-

¹ Գուկան = Խուբուսկիա. տես ի մասնաւորի Սարգոնայ Տարեգր. 78, 121—122:

կողմը, Գեղամայ ծովուն բոլորտիքն եւ կուր
գետոյ աջակողմը: Կարի հաւանական է որ Նաիրի,
Նահրի՝ այլովքն հանդերձ, անունն նախ քանի
մը սեմական ազգաց մէջ գործածուած ըլլալով,
Ասորեստանի թագաւորներն յատկապէս նոյն
անունը կու տային հնագոյն Հայաստանի: Այս-
չափ համառօտիւ Նաիրի անուն վրայ ասորես-
տանեայ արձանագրութիւններէն: Իսկ մեր ազ-
գային արձանագրութեանց մէջ կը տեսնենք թէ
Շարիգուր Ա. (Ք. ա. իբր 835—820) իւր
միակ արձանագրութեան մէջ (մեր թիւ 1)
կ'ըսէ. « 1 Տախտակ Շարիգուրայ՝ . . . 2 Նաիրեայ
արքայի, 4 արքայ արքայից, այն ամէն թա-
գաւորներէն 5 հարկեր առի . . . »: Թէպէտ այս
խօսքերն կը ցուցնեն թէ Շարիգուր Ա. ընդար-
ձակ երկրի մը վրայ կը տիրէր, սակայն իրմէ
գործածուած նոյն անուն զօրութեան վրայ
որոշ գաղափար մը չենք կրնար գոյացընել,
մանաւանդ որ իւր ժամանակը Նաիրեայ բովան-
դակ հարաւային մասն Ասորեստանեայց իշխա-
նութեան տակն էր: Մինուաս Ա., որ իւր հօրն
Իսպուինեայ գահակիցն էր (Ք. ա. իբր 805—
800), զԻսպուինիս «Նարայի թագաւոր» կը կոչէ¹
առանց այս երկրին զրից վրայ բառ մ'ըսելու:

Սարգոնէն վերջ Նաիրի անունն կարծես
կ'անյայտանայ. վասն զի ուրիշ անուն մը՝ որ
կանխաւ ծանօթ էր, գամ քան զգամ կը զօ-
րանար, կը տարածուէր եւ առաջնոյն տեղը կը
գրաւէր: Այս անունն էր Ռերարփու, որ յու-

¹ Տես մեր թիւ 2. աղք 18/19:

նարէն *οὐρο*(*η*) (= *ουρ*-է “լերինք” եւ *ἄροτα* (= *ար**) “բարձունք” ք., բարձրացեալք, բա-
 ուերէն բարդեալ է: ¹ Այս անունն՝ որ բուն
 տեղական ժողովրդոց լեզուէն յառաջ եկած է,
 նախապէս կարնոյ գաւառին կը տրուէր: Ասուր-
 նաճիրաբաղ (Ք. ա. 885—860) առաջինն է
 որ իւր Առաջնակերպ (Standard) արձանագրու-
 թեան մէջ Ուրարտու անունը կը յիշէ. իսկ իւր
 որդին Սաղմանասար Բ. (Ք. ա. 860—825)
 անոր դիրքը կը յայտնէ՝ երբ իւր Մենաքարի
 արձանագրութեան մէջ (սիւն Բ. տղք 45—48)
 կ'ըսէ. “Ինդիտիէն ² ելայ, Արձանիային ³ վրայէն
 անցայ, Սուխմի երկրին մօտեցայ... Սուխմիէն
 ելայ, Գախիինի երկրին վրայ իջայ... Գախի-
 նիէն ելայ, Ուրարտացի Արրամիին թագաւո-
 րական քաղաքն Արզասկունին ⁴ մօտեցայ:” Ապա
 ուրեմն՝ Ուրարտու յառաջագոյն Հասարակ փոքր

¹ Այս ստուգարանութիւնը նախ մենք յօրինած ենք: Ասուրագետք սմանք կ'ըսեն թէ Ուրարտու անունն երկու բառէ բարդեալ է, *ար* եւ *արտ*, որոնց առաջինն “լեռ” եւ երկրորդն “բարձունք” ք., բարձր-երկիր, լերինք, կը նշանակէ: Անյարիր բառեր են ասոնք: Թողլով սմանց անձա՛հ մեկնութիւնները, ըսենք թէ այսօր Հասարակաց տեսութիւնն է թէ Ասորեստանեայք նախապէս *ար*-*ար*-*արտ* եւ յետոյ պիտակարար *ար*-*արտ* կոչած են Հնագոյն ժամանակաց Հայացի երկիրները: Տես Հենրիկոս Ռաւլինսընի մեկնութիւնն ի G. Robinson, Herodotus, t. IV, essay III. Eb. Schrader, Die Keilinschriften und Geschichtsforschung, 1878, էջ 30. Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, 1882, 2e édit., t. II, 1re partie, էջք 38-40.

² Եսփաց Հանձիթ գաւառն:

³ Արձանի, արդի Մուրաս-լայ:

⁴ Այլուր՝ Արզասկուն, Արզասկունու:

վիճակ մը, Արածանւոյ կամ արեւելեան Եփրատայ աջակողմը կը գտնուէր, եւ իւր գլխաւոր քաղաքն Արզասկու Դաիաինի երկրէն անդին էր: Յիշեալ երկիրներուն յաջորդութեանց զոյգ ընթացքնելով մեր հետազօտութիւնը՝ կը հասնինք Կարնոյ գաւառին հարաւոյ արեւելակողմը, ուր կը գտնենք Արծն քաղաքը, որ անտարակոյս նոյն իսկ Արզասկու կամ Արզասկունու քաղաքն էր: Ըստ հետեւորդի՝ Ք. ա. թ. դարուն առաջին կիսոյն մէջ Ուրարտու նոյն իսկ Կարնոյ գաւառին դիրքը կը գրաւէր, հաւանականօրէն քիչ մ'աւելի տարածութեամբ: Սաղմանասարայ Բ. Նիմրուտայ Կոթողին Տարեգրութեանց համեմատ՝ այս թագաւորն 857 տարին կ'արշաւէ Ուրարտու, որուն թագաւորն էր Արամիս:¹ Դարձեալ՝ յիշեալ Տարեգրութեանց (տղք 141—144) համեմատ՝ Սաղմանասար Բ. 833 տարին իւր բանակին սպարապետն այս Ուրարտուին վրայ կը ղրկէ, ուր կը թագաւորէր Շարիգուրիս² Ա.: Նոյն Սաղմանասար՝ ըստ նոյն Տարեգրութեանց (տղք 174—176, 179—180) 829 տարին՝ կրկին անգամ իւր բանակը հանդերձ իւր սպարապետան Ուրարտուին վրայ կը խաւրէ: Թուի ստոյգ թէ ուրարտացին Ասո-

¹ Ասորեստանեայք օտարագրի յատուկ անուանց վերջի ս տառը գրեթէ միշտ կը կրճատեն: Ըստ այսմ՝ փոխանակ «Արամի» ձեւոյն՝ ինչպէս ունին Սաղմանասարայ Բ. արձանագրութիւնքն, ուրարտեան ձեւն պէտք էր որ ըլլար «Արամիս»: Արամեական լեզուաւ «բամ» կը նշանակէ «բարձր»:

² Շիգուրի՝ ըստ ասորեստանւոյն:

րեստանեայց սպարապետին վրայ նշանաւոր յաղթութիւն մը տարած է. որովհետեւ այս ժամանակէն վերջն է անտարակոյս որ Շարիգուրիս Ա. իջած է Բզնունեաց ծովուն արեւելակողմն եւ Տուսպաս (Վան) քաղաքն ընտրած է յիւր նոր մայրաքաղաք, ուր մեր ազգային թագաւորաց մէջէն առաջինն եղած է (ասորեստանեան լեզուաւ) սեպագիր արձանագրութիւն մը կանգնելու: Այս փոխադրութիւնը կրնանք 828 տարին դնել: Այսպէս՝ Ղուրարփու երկայնեալ տարածեալ կը գտնենք Բարձր Հայոցմէ դէպ ի հարաւ արեւելից՝ Բզնունեաց ծովուն արեւելեան եզերքը:

Այս ժամանակէն վերջ մինչեւ Սաղմանասար Գ. (Ք. ա. 783—771) ասորեստանեայ արձանագրութիւնք Ուրարփու անունը չեն յիշեր: Այս թագաւորին ժամանակ՝ Անուանակիր տարիներու ցանկին մէջ Ուրարփու անունը վեց անգամ յիշուած կը գտնենք. յորմէ դժբախտաբար կարող չենք ըլլար իմանալ յատկապէս նախրեայ որ կողմանց կ'ակնարկուի: Թագաղթփաղսարայ Գ. (Ք. ա. 745—727) նիմրուտայ Տախտակի արձանագրութեան մէջ (տղք 20, 24) կը տեսնենք թէ մերս Շարիգուրիս Բ. (Ք. ա. իբր 755—730) [“ուրար”տացի,], եւ իւր երկիրն “լայնատարած Ուրարփի, կը կոչուին. զՏուսպաս՝ Շարիգուրեայ Բ. արքայանիստ քաղաքը, Տուրուսպա կը կոչէ Ասորեստանեայն, եւ մեզի իմանալ կու տայ որ այն քաղաքն Ուրարփուայ մէջ էր: Գարձեալ՝ Ուլուբա վիճակն

(առ. տղք 28—29) որ Ծուփաց աշխարհին արեւելակողմն էր, Ուրարտիայ պատկանեալ կը ճանչցուի: Այս Շարիգուրիս թագաւորին ժամանակէն Ուրարտու անունն Նաիրի անուան հետ մըցիլ կը սկսի: Սարգոնի Խորսապատայ պալատին Մեծ Արձանագրէն (տ. 43) կ'իմանանք թէ Ուրարտացի Ուրշա, ըստ մեր տոհմային արձանագրութեանց Ռուշաս Ա. (Ք. ա. իբր 730—714) ութ երկիր ունէր, որոնց մէջ 55 ամուր եւ պարսպապատ քաղաք, եւ 11 բերդաքաղաք կային: Ասոնք արդարեւ ընդարձակ երկրի մը մէջ պէտք էր որ ըլլային: Գժբախտաբար անհնարին է յակնե յանուանէ որոշել այն երկիրները, որոնք անտարակոյս Ուրարտու անուան տակ կը բովանդակուէին, եւ հաւանականագոյնս անոր մէկ մասը կը կազմէին: Յառաջ ժամանակաւ Մինուաս Ա. (Ք. ա. իբր 805, 800—780) որուն արքայանիստ քաղաքն Տուսպաս էր, իւր բանակներովն վասպուրականի մէջ Մանաս թագաւորութեան վրայ, եւ դէպ յարեւելս հարաւոյ՝ մինչեւ Կապուտան ծով հասած եւ Ուշնի քաղաքին մօտ արձանագրութիւն մը կանգներ էր¹: Անոր որդին՝ Արգիստիս Ա. (Ք. ա. իբր 780—755) աւելի եւս յառաջելով՝ Պարսուա կամ Բարսուա² երկրին եւս տիրած էր: Մինուաս Ա. դարձեալ՝ իւր իշխանութիւնը զինու զօրու-

¹ Մեր հաւաքածոյին մէջ թիւ 2*:

² Պարսկահայք նահանգին անունն անտարակոյս այս երկրէն յառաջ եկած է:

1001
 8948
 1001

Թեամբ դէպ յարեւմուտս մինչեւ Ալզինի¹ երկիրն, Չուպաս², Խուզանա³ եւ անդր եւս քան զԵփրատ տարածած էր: Շարիզուրիս Բ. (Ք. ա. իբր 755—730) իւր իշխանութիւնը մինչեւ Երասխ ու Կուր գետոց ստորին կողմանքը տարածեց⁴, եւ Ռուշաս Ա. (Ք. ա. իբր 730—714) մինչեւ Ալզիրա⁵ վիճակը՝ յարեւելեան եղբրս Եւքսինեան Պոնտոսի՝ տիրած էր⁶: Կարի Հաւանական է որ Երասխ ու Կուր գետոց մէջ գըտնուած երկիրներն եւս Ռւրարտու. անուան մէջ կը փակուէին՝ այնու որ ի Տուսպաս նստող Թագաւորներն Ռւրարտուի Թագաւորք կը ճանչցուէին եւ այն երկրաց վրայ կ'իշխուէին: Ասոր գրական մէկ օրինակն ունինք՝ արեւմտակողման մէկ մասին Համար: Սարգոնի Տարեգրութեանց մէջ կը կարդանք որ այս Թագաւորն Ք. ա. 712 տարին Միլիդ⁷ քաղաքին վրայ գործած արշաւանէն վերջ, անոր մօտաւոր Տուլգարիմի քաղաքը նորէն շինել տուաւ: Չայս յիշելով՝ կը յաւելու (անդ, տղք 191—193). «Լուխու, Բուրդիր, Անմուրու, Կի . . .», Անդուարսալիա քաղաքները Ռւրարտիայ դէմ ամրացուցի, պահակներ ըրի:

1 Ըստ ասորեստանեայ արձանագրութեանց Ալզի, Եկեղեցայ գաւառ:

2 Մեծ Ծոփք, սակայն նուազագոյն տարածութեամբ:

3 Ծոփաց Խոզնայ գաւառն:

4 Տես մեր Հաւաքածոյին մէջ արձգր. Թի. 28:

5 Աճարս գաւառ Կողքիսի:

6 Նոյն Հաւաքածոյին մէջ արձգր. Թի. 28:

7 Մելիտինէ, որ արդի Մալաթիա քաղաքն էր:

Հեռու՝ դէպ յարեւելս շինուած էր:

Ուսի, Ուսիլու (°), Ուարգին քաղաքները Մոսոքի երկրին սահմաններուն վրայ շինեցի: Միլիդ, Տուլգարիմի եւ Մոսոքայ երկիրն Եփրատայ արեւմտակողմն էին: Եթէ Նինուէացին Կապպադովկիոյ մէջ քաղաք մը նորէն շինել կու տայ, եւ Ուրարտիայ դէմ չորս քաղաք ամրացուցած ըլլալը կը յիշէ, յայտ է թէ այս ամենայն շինութիւնք եւ կարգաւորութիւնք Ուրարտուայ մէջ չէին. այլ անոնց մեծ մասն Ուրարտուայ մօտ՝ եւ ապահովապէս անկէ դալիք ապագայ հնարաւոր յարձակմանց դէմ զգուշանալու համար շինել տուած է Ասորեստանեայն: Ուստի կրնանք ստուգութեամբ ըսել թէ Սարգոն՝ Հայոց Մեծաց արեւմտակողման ծագաց գոնեայ վերին կէսը՝ Ուրարտուայ եւ ասոր սահմանագլխոց երկիրներ կը ճանչնար: Այս սահմանագլուխք կից էին սահմանագլխոց Մոսոքայ երկրին, որ դարերով յետոյ Փոքր-Հայք կոչուեցաւ: Թէ վերոյիշեալ սահմանագլխոց երկիրներն Ուրարտուայ կը պատկանէին՝ կը հաստատուի նաեւ Ս. Գրքէն, որ Սենեքերիմայ հայրասպան որդւոց համար կ'ըսէ թէ «զերծան յերկիրն Արարատայ», (Դ. թագ. ԺԹ. 37): Այս բառերուն բացատրութիւնը կը գտնենք Արիւգենեայ քով, որ հայրասպան եղբարց զօրաց համար կ'ըսէ թէ Բիւզանդացւոց քաղաքը մղուեցան¹. յորմէ եւ կ'իմանանք թէ այս քաղաքն արեւմտեան Եփրատայ ստորին կողմը՝ Եկեղեաց գաւառին վժան քաղաքն էր: Արա-

¹ Ա. Ե. Եսեքեայ, Քրոն., հրատ. Ազգերեան, Մասն Ա. էջ 53:

րատ անունն աստէն եւ այլուր՝ Ուրարտու անուն
 չեա նոյն է, առաջինն երկրորդին երբայական
 ձեւն միայն ըլլալով:

Այս ժամանակներէն վերջ՝ Ուրարտու ա-
 նունն Պաշիր-Բէլայ առ թագաւորն Սենեքերիմ
 (Ք. ա. 705—682) նամակին մէջ (տղ. 6) եւ
 Ասուրբանիւրայ (Ք. ա. 668—իրբ 638) Ռասս-
 սամայ Գլանին Տարեգրութեանց մէջ (սիւն Ժ.
 տղ. 40) գործածուած է. սակայն երկրին տա-
 րածութիւնը ցուցնելու որոշ նկարագիր մը
 չունի:

Գարեհի Ա. (Ք. ա. 521—485) Պիսի-
 գունի երեքլեզուեան արձանագրութեան բարե-
 լոնական խմբագրութեան մէջ (տղք 49, 53)
 Ուրարտու անունն տեղ Ուրաստու գործածուած
 է: Սոյն բարելոնական ձեւը կը գտնենք Նագըշ-
 ի-Ռուստամայ NR a) արձանագրութեան բարե-
 լոնական խմբագրութեան 16^{րդ} տողին մէջ: Ու-
 րարտու եւ Ուրաստու անուններն Պիսիգունի
 արձանագրութեան պարսկական խմբագրու-
 թեան մէջ տեսնուած (Ա, 15. Բ, 32—34,
 39, 44, 50, 52, 59, 63) Արմինա եւ Արմա-
 նիյա անուանց համազօր են ըստ ամենայնի: Արդ՝
 Արմինա աշխարհին տարածութիւնն էր այն-
 պիսի՝ որ Քսենոփոն Ք. ա. 401 տարին՝ արեւե-
 լեան եւ արեւմտեան մասերու բաժնուած գտաւ
 զայն¹, որոց առաջնոյն կուսակալն էր Ռոնտաս,
 եւ երկրորդին՝ Տիրիբալ: Այս գրութիւնն ինք-

¹ Քսեն., Արշտ. Կէր. Գ. 3. 4:

X

նին բաւական է մեզի իմացընելու թէ Արմ'ինա կրնար ունենալ եւ պէտք էր որ ունենար այն տարածութիւնը, զոր Ուրարտուի թագաւորն Մինուաս Ա. Բ. ա. Իններորդ դարուն վերջերն եւ Ութերորդին սկիզբներն իւր հայրենեաց տալու ձեռնարկեց, եւ զոր Տրդատ Գ. Բ. Ե. Երրորդ դարուն վերջին քառորդին մէջ նորէն ստանալ յաջողեցաւ. այս է տարածութիւն մը՝ որ կը սկսէր Կասուտան ծովուն արեւելեան կողմերէն, եւ կը ձգէր մինչեւ Եփրատայ աղեղը: Այս դրութեան հակառակ որ եւ իցէ խորհրդածութիւն թէ պատմական փաստերէ զուրկ կը մնայ, եւ թէ իրաց բնական վիճակին անհամաձայն կը գտնուի:

Նման մեր ազգային արձանագրութեանց՝ ասորեստանեայ արձանագրութիւնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին վրայ բաւական գոհացուցիչ աշխարհագրական տեսութիւններ մեզի կ'ընծայեն. այնպէս որ երկրաց եւ քաղաքաց անուններուն նկատմամբ՝ Բ. Ե. Հինգերորդ դարուն աշխարհագրական վիճակն շատ եւ շատ աւելի նմանութիւններ ունի ուրարտեան-ասորեստանեայ ժամանակաց աշխարհագրական վիճակին հետ, քան զոր չունի յիշեալ Հինգերորդ դարու տախտակն մեր ժամանակաց աշխարհացոյց տախտակին հետ: Կարի բազմաթիւ աշխարհագրական անուանց մէջ՝ մեծ վիճակաց անուններն թուով սակաւաթիւ են քան զանուանս փոքր եւ փոքրագոյն վիճակաց, որոնց մեծ մասն քաղաքի կամ աւանի մ'անմիջապէս բոլորտիքն

եղած երկիրներէ կը բաղկանար: Ընդհանրապէս խօսելով՝ ասորեստանեան արձանագրութիւնք թէ՛ վիճակաց եւ թէ՛ քաղաքաց անունները բաւական ճոխութեամբ մեզի կ'աւանդեն. այսուհանդերձ սակաւինչ անճշդութիւնք անտարակոյս պիտի դիպէին, ինչպէս արդեամբք դիպած են:

Աշխարհագրական դրից վրայ այսչափս աստէն բաւական համարելով, կ'անցնինք պատմական մասին, զոր համառօտիւ կը դնենք՝ քաղելով գլխաւորապէս ասորեստանեայ, ուրարտեան եւ պարսիկ արձանագրութիւններէն:

Նախաւոր ժամանակաց մէջ Նաիրի աշխարհին բնակիչներն գրեթէ ամբողջապէս մէկ ազգի բազմութիւ ցեղերէն կը բաղկանային: Այս ցեղերն կամ ժողովուրդք Ս. Գրոց մէջ (Մանդ. ԺԱ. 28, 31, եւն) կասգիք կը կոչուին. այս անունն «լուսատու-սորոս-թոյն-երկրագործ» կը նշանակէ, եւ մեր ազգային արձանագրութեանց խաբէ «Քաղգիք» անուան հետ նոյն է: Յիշեալ ցեղերուն նոյնպէս բազմութիւ արքայիկներ կը տիրէին: Յեղք եւ արքայիկք արիական եւ կամ հնդիկ-եւրոպական ազգաց կարգէն էին, եւ ի մասնաւորի՝ յունաբարբառ ժողովրդոց երկուորեակք եղբարքն էին: Նաիրեայ արքայիկներու մէկ մասն մերթ ընդ մերթ հասարակաց եւ աշխարհակալ թշնամոյն դէմ դաշնակցութեամբ կը միանար. սակայն յանօգուտս. վասն զի օտարն երթալով կը տարածուէր ի Նաիրի:

Այս թշնամին էր Ասորեստանեայց ազգն, որ իւր ծագմամբն ու լեզուաւը սեմական

ցեղերուն մէկ ճիւղն էր: Ք. ա. ի. դարու մէջ նոյն ազգն Բաբելաստանէն ելլելով՝ Տիգրիսի միջին կողմանքն եկած, եւ այս գետոյն աջ ու ձախ կողմերը հաստատուած էր: Գար մ'ամբողջ եգիպտացիք այս երկրին տիրելէն վերջ՝ երբ իբր 1440 տարին անկէ քաշուեցան, Ասորեստանեայք իրենց գրացեաց երկիրներովն տակաւ մեծնալ սկսան: Ասորուքալիւտ՝ որ Ք. ա. իբր 1410 — 1390 թագաւորած է, առաջինն եղած կ'երեւի որ տիրած է նաիրեան երկրաց մէկ մասին, այսինքն հարաւոյ արեւմտից կողմանց եւ «լայնածաւալ Սուբարի երկրին»¹ որ այն ժամանակներն Ծոփաց աշխարհին միջին մասը կը կացուցանէր:

Սաղմանասար Ա. (Ք. ա. իբր 1330 — 1310) Նիրի (= Նաիրի) եւ Մուսրի երկրաց տիրեց. որոնց առաջնոյն անուամբ հաւանականորէն Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն վերնագոյն կողմանքը կ'իմացուէր. իսկ երկրորդն թուի թէ Խորձեան գաւառին արեւմտակողմը փոքր վիճակ մըն էր²: Սաղմանասար Ա. հիւսիսային կասիարի (Անտիտաւրոս) լերան հարաւակողմն, եւ արեւմտեան Տիգրիսի ձախակողմը՝ կիրիսու երկրին Իրիքազաքն առաւ³. Խալդիդիպլսա⁴ վիճակին եւ

¹ Տես Ադադնիրարեայ Ա. նոյ վիմատախտակը, — — — կողմէ, ազք 28-34:

² Թուի թէ Մալաթիոյ հիւսիսակողմն եւ Եփրատայ ձախոյ եզերաց վրայ արդի Մուշէր լերան գիրքն՝ նոյն իսկ Մուսրի վիճակն էր: Տես Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens, 1885, էջ 530:

³ Ասորնաձիրարազոյ բեկեալ կոթողի արձանագր. սին Գ.:

⁴ Մեծ Ծոփաց մէջ Հալուեանք գաւառ:

ասոր մօտերը գտնուող Մինարու եւ Տիգու բեր-
դաքաղաքներուն մէջ ասորեստանեայ գաղթա-
կաններ հաստատեց¹ :

Ըստ այսմ՝ հնագոյն Հայաստանի հարաւոյ
արեւմտակողմն նախ յառաջագոյն ինկաւ Ասորեստանեայց իշխանութեան տակ: Իսկ հարաւոյ
արեւելակողման մէկ մասին՝ Սաղմանասարայ Ա.
որդին եւ յաջորդն Թագաղաթադար Ա. (Ք. ա.
իբր 1310—1270) է որ նախ տիրեց: Այս թա-
գաւորը կարգու² երկրին տիրելով, հնագոյն
Հայաստանի մէջ իւր նախորդաց ըրած աշխար-
հակալութիւններն աճեցուց:

Կրնանք ապահովապէս ըսել թէ Թ. դա-
րուն առաջին քառորդին մէջ՝ հնագոյն Հայաս-
տանի հիւսիսոյ արեւմտակողմն Ասորեստանեայց
իշխանութեան տակ ինկաւ: Թերեւս Նինիպ-
ւաղասար (Ք. ա. իբր 1190—1170) էր որ
Ալդի³ եւ Պուրուկուզի⁴ վիճակաց տիրած էր⁵
Այս վիճակներն մինչեւ 1158 տարին Ասորես-
տանի հարկատու էին՝ երբ նոյն տարին Մուսքի
աղզն եւ թագաւորնեկն անոնց տիրեցին:⁵

¹ Ասուրն. Տարեգրութիւնք, Ա, 102—103, եւ այլա-
փոխ ընթերցուածն, տղք 43—44:

² Կորդուաց աշխարհ կամ Կորճեսայք, ըստ ազգային
սեպագիր արձանագրութեանց՝ Պուրուխու:

³ Ըստ ազգային արձանագրութեանց՝ Ալդինի, ըստ
արեւմտեան մատենագրաց՝ Ալիլիսենէ, եւ ըստ մերայնոց՝
Եկեղեաց գաւառ:

⁴ Կամ Բուրուկուզի, Եկեղեաց գաւառին հա-
րաւակողմը՝ Բալահոլիտ գաւառն:

⁵ Տես Թագաղի. Անոյ Հատուածակողման արձա-
նագր., սիւն Ա. 62—66, եւ 1158 տարին համեմատե այս
թագաւորին գահակալութեան տարւոյն հետ:

Ասորդանայ Ա. (Ք. ա. իբր 1170—1150) եւ անոր անընդմիջական յաջորդներուն ժամանակ՝ Ասորեստանեայց զօրութիւնն տկարանալ սկսած էր. որով Մոսոբի արքայիկներն այն վիճակները յիսուն տարի իրենց իշխանութեան տակ պահեցին: Միւս կողմանէ՝ Խատտացիք, Ուրումացիք եւ Կասկայք Սուբարտի (Սուբարի) երկրէն քաղաքներ գրաւած էին:

Այսու հանդերձ՝ Ասուրրիսիսի (իբր 1130—1108) Ասորեստանի արքայն՝ կարող եղաւ Կորդուաց աշխարհին մէջ Ադա՛ուս վիճակը նուաճել: Տեսանք վերագոյն որ Թագղաթագար Ա. կանխաւ Կորդուաց տիրած էր:

Նաիրեայ երկրաց ժողովուրդներուն եւ արքայիկներուն մէկ մեծ մասն՝ Ասորեստանեայց պետութեան տկարանալէն օգուտ քաղել ուղելով, օտարին ծանր լուծը թօթափելու նպատակաւ նիզակակցութիւն մ'ըրած էին՝ երբ Ասուրրիսիսեայ որդին Թագղաթփաղսար Ա. (Ք. ա. 1108 — իբր 1080) իւր հօրը յաջորդեց: Այս հզօր իշխանն երեք անգամ՝ Նաիրեայ երկրաց վրայ արշաւան ըրաւ: Առաջնոյն մէջ՝¹ իւր թագաւորութեան սկիզբն, ոչ միայն Սուբարտի, Ալզի եւ Պուրուկուզզի վիճակները դարձեալ Ասորեստանի իշխանութեան տակ առաւ, այլ եւ արեւմտեան եւ արեւելեան Կուրխեաց² վրայ արշաւեց եւ զանոնք նուաճեց:

¹ Հատուածակողմանց արձանագր., սիւն Ա. 62-94, սիւն Բ. 1-102, սիւն Գ. 1-95:

² Արեւմտեան Կուրխի կամ Կիրխի կամ Կիրխու՝ Մեծ Եփրատի արեւելեան կողմերէն կը ձգէր դէպ յարեւել-

Երկրորդ արշաւանն¹ քան զառաջինն աւելի
 դժուարին էր: Կարծես բովանդակ Նաիրեայ
 ժողովուրդներն Ասորեստանեայց ատելի տիրա-
 պետութենէ լծընկէց ըլլալ կը դիտէին: Ասորես-
 տանւոյն դէմ նախ նիզակակցեալ էին քսան եւ
 երեք նաիրեան թագաւորք. ասոնց թիւն աճե-
 ցաւ մինչեւ վաթսուն, որոնց եւ ուրիշ օգնա-
 կաններ հասան: Թագաղաթփաղսար Ա. նախ
 Կիրիսի երկիրը մտնելով՝ Խիրիխա (Քարքէ)
 լեռան վրայ այն երկրին զօրաց յաղթեց: Յետոյ
 Արածանի գետն անցնելով՝ դաշնակից թա-
 գաւորաց վրայ քալեց, յաղթեց անոնց եւ մին-
 չեւ Բղնունեաց ծովը հալածական տարաւ:
 Նիզակակից արքայիկներն գերի ինկան. սակայն
 երդամամբ մշտնջենաւոր հպատակութեան՝ ազա-
 տութիւն ստացան: Թագաղաթփաղսար Ա. իւր
 երրորդ արշաւանը² Մուսրի երկրին վրայ ըրաւ,
 ուր թէ՛ այս երկրին եւ թէ՛ անոր դրացի Քու-
 մանացւոց ժողովրդեան զօրաց վրայ յաղթու-
 թիւն տարաւ: Այս թագաւորն՝ իւր յաջորդաց
 նախատիպ օրինակ եղած ըլլալով, բովանդակ
 իւր արշաւանաց մէջ հրայրեացք, կործանմունք,
 աւեր եւ աւարառութիւն կը գործէր ուր որ կը

լակողմն, Բղնունեաց ծովուն մօտերը. իսկ արեւելեան
 Կուրիսի՝ մեր ազգային արձանագրութեանց Գուրուխու
 երկիրն, Կորդուաց աշխարհն էր: Ասորեստանեայք Կուրիսի
 անուամբ հասարակօրէն արեւմտեանը կ'իմանային:

¹ Հատուածակողմանց արձանագր., սիւն Գ. 7-101,
 սիւն Ե. 1-32:

² Հատուածակողմանց արձանագր., սիւն Ե. 67-100,
 սիւն Զ. 1-38:

Հասնէր. եւ յետոյ Հարկեր ու տուրքեր կը դնէր յաղթուած ժողովրդոց վրայ:

Տարակոյս չկայ որ Թագաղաթփաղսարայ Ա. Նաիրեայ ժողովրդոց տուած Հարուածներն զանոնք մեծապէս տկարացուցին: Անկէ երկու դար եւ աւելի եւս՝ որչափ կ'երեւի, Հանգարտութեամբ անցնելէ վերջ՝ թուի թէ Թագաղաթսարայ Բ. (Ք. ա. 889—885) ատեն Նաիրեայ արեւմտակողմը խլրտումներ սկսած էին, որոնց Համար այս թագաւորն մինչեւ Սուրնատ գետը գալով, անոր այրին մէջ իւր արձանագրութիւնը կանգնած է:

Ասոր որդւոյն եւ յաջորդին՝ Ասուրնաձիրարաղայ (Ք. ա. 885—860) ժամանակ մեծամեծ շարժումներ կը սկսին: Բովանդակ Համադգի ժողովուրդք անհանգիստ վիճակի մը մէջ են. ասոնց արքայիկներու վրայ գերագոյն արքայի եւ վեհապետի մը Հարկաւորութիւնն կը զգացուի: Առաջին անգամ՝ Ուրարտու փոքր երկրի կամ վիճակի մը անունն կը յիշուի. վիճակ մը, որուն արքայիկներն օտարին դէմ յաջողութեամբ պատերազմելու Համար փառաւոր աստիճանի մը կոչուած են: Այս պատճառներուս Համար է որ Ասուրնաձիրարաղ չորս անգամ Նաիրեայ գրեթէ ամբողջ տարածութեան վրայ արշաւեց, անհնարին վնասներ եւ աղէտներ գործելով անդէն: Եւ նախ 884 տարին՝ վերին Արածանեոյ աջակողմը Նուամի կամ Նիամի երկրին վրայ արշաւեց. անկէ դէպ ի կապուտան ծովն իջնալով, այս ծովուն արեւմտեան կող-

մերն եղող Կիրրուրի եւ Խուբուսկիա¹ եւ այլ երկրաց, եւ նոյն ծովուն հիւսիսակողմը՝ Կիր- զանի վիճակին հարկերն առաւ եւ անոնց վրայ կողմնակալներ դրաւ: Աստէն ստիպուեցաւ իւր զէնքը Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն կողմերը՝ Կիրիսի երկրին քաղաքաց դէմ՝ դարձընել: Նիս- տուն քաղաքին բնակիչներն իրենց ընդդիմա- դրութեամբն երեւելի հանդիսացան. սակայն ամէն քաղաք ստիպուեցաւ յաղթողին առջեւ խոնարհիլ, տրոց եւ հարկերու տակ զինքը դնել եւ վերակացուներ ընդունիլ յաղթողէն: Նոյն տարին Օգոստոս ամսոյն մէջ Ասուրնաձիրաբաղ զօրօք արշաւեց Կորճէից հարաւակողմն Ատկուն եւ այլ վիճակներուն մէջ երեւցած խռովու- թիւնները զսպելու համար: Իսկ 883 տարին՝ Ասուրնաձիրաբաղ Ծովաց արեւելակողմը հաս- տատուած Ասորեստանեայց ապստամբութիւնը նուաճելէն վերջ, Մարիբու քաղաքին, Նիրբու վիճակին եւ Տիլա ամրոցին տիրեց: Իջաւ Աղձնեաց արեւմտակողմը, գրաւեց Տուսխա քաղաքը, եւ հոն իրեն բնակութեան համար պալատ մը շինեց, եւ Նաիրեայ արեւմտակողմն ի Սուպրի (Ծովիք) գտնուած չքաւոր Ասորեստանցիները Տուսխաին մէջ հաստատեց: Մէկ կողմանէ ամբողջ Նաի- րեայ երկրաց թագաւորներուն հարկերը կ'առ- նուր, միւս կողմանէ այն երկրաց վրայ կողմնա- կալներ կը կարգէր: Նինուէ դառնալու ժամանակ Կիրիսիի մէջ ապստամբած քաղաքները նուաճեց:

¹ Ըստ սղգային արձանագրութեանց՝ Հուգիստիս, որ է Գուկան դաւառ. Ասսպուրականի:

Յամին 880 կը տեսնենք թէ Ասուրնա-
 ձիրաբաղ Աղձնեաց արեւմտից հարաւակողմը
 Մատիատի, Իրսիա եւ ուրիշ քաղաքներու վրայ
 կ'արշաւէ, անոնց կը տիրէ, կ'աւերէ եւ կ'այրէ
 զանոնք: Ոչ միայն այս կողմանք, այլ եւ Ծոփաց
 մէջ ապստամբութիւնք Ասորեստանւոյն զէնքերը
 հոն կը հրաւիրեն: Տիգրիսի վրայէն անցաւ լաս-
 տերով, Դիրրա վիճակին Պիտուրա ամրոցին,
 Մատնի լեռան կրճին բերանը գտնուող Աուհու-
 նու քաղաքին տիրեց, եւ անհնարին անգթու-
 թեամբ վարուեցաւ թշուառ բնակչաց հետ:
 Անկէ իջաւ ի Աիրխի՝ ուր ապստամբական յուզ-
 մունք կային: Արբակի քաղաքին բնակիչներն եւ
 զօրքն սարսափած՝ Մատնի լեռան վրայ ելան.
 հոն զօրքէն հազար հոգի սպաննելէն վերջ՝
 Ասուրնաձիրաբաղ երկու հազար հոգի գերի
 բռնեց, եւ Արբակի քաղաքին, Իյայա եւ Սա-
 լանիւրա ամրոցներուն տիրեց: Արումացիք (կամ
 Արիմացիք) որոնց վիճակն Ծոփաց արեւմտա-
 կողմը կը գտնուէր, Սինարու (կամ Աինարու)
 եւ Տիգու ամրոցներուն տիրած, եւ Սաղմանա-
 սար Ա.է հոն հաստատուած Ասորեստանեայքն
 իրենց վիճակը գերի տարած էին: Ասուրնաձի-
 րաբաղ տիրեց այն ամրոցներուն, եւ գերի
 տարուած Ասորեստանեայքն իրենց նախկին տե-
 ղերը նորէն հաստատեց: Նախրեայ արեւմտից
 հարաւակողմը տիրած տեղեաց շատերուն վրայ
 իւրոյ իսկ անձին փոխանորդ, կամ կողմնակալ եւ
 կամ ուրիշ կոչուած պաշտօնեայ մը կը կարգէր¹:

1 Տարեգրութեանց սյլափոխ ընթերց., տղք 43-50:

Յամին 867 տարին՝ Ասուրնաձիրաբաղ
 իւր չորրորդ արշաւանը գործեց Նաիրեայ
 երկրաց վրայ: Գրեթէ բովանդակ Աղձնիք եւ
 անոր հիւսիսակողմը Կիրխի երկիրն Ասորեստա-
 նեայց իշխանութեան դէմ ապստամբած էին:
 Ասուրնաձիրաբաղ՝ նախ Աղձնեաց արեւելա-
 կողմն Ասսա վիճակին (Աղնուաց Չոր), յետոյ
 Կիրխիայ Ումալիա եւ Խիրանու ամուր քաղա-
 քաց տիրեց՝ ոչ առանց սաստիկ ընդդիմադրու-
 թիւն կրելու: Ասկէ դէպ ի հիւսիս յառաջացաւ,
 եւ Գիրրիա դարձեալ ասորեստանեայ բանակ-
 ները տեսաւ: Ամագանի եւ Արքանիա լերանց
 մէջ եղած քաղաքներն՝ Զամբա վիճակին քա-
 ղաքներովն ի հուրմատնեցան: Ասուրնաձիրաբաղ
 ամբողջ Կիրխուէն պատանդներ առնելով իջաւ
 յարեւմուտս հարաւոյ. Բիտ-Զամանի վիճակին
 Գամդամուսա ամրոցը յարձակմամբ առաւ, եւ
 երեք հազար հոգի անկէ գերի տարաւ: Ամիգի՝
 քաղաքն՝ որ Բիտ-Զամանի վիճակին արքայիկն
 Ելանիի գլխաւոր քաղաքն էր, զարհուրելի տե-
 սարաններու թատրոն եղաւ: Ասուրնաձիրաբաղ
 ասկէ Նինուէ դառնալու ճամբուն վրայ՝ Լապ-
 տուրի արքայիկն ամրոցն զՈւգա յարձակմամբ
 առաւ, եւ ասկէ եւս երեք հազար հոգի գերի
 տարաւ: Այս վերջին արշաւանն քան զառա-
 ջինսն աւելի արիւնահեղ եւ անագորոյն եղաւ:

Արիւնուռչտ Ասորեստանեայն անկէ երկու
 տարի վերջը մեռնելով՝ անոր յաջորդեց իւր որդին
 Սաղմանասար Բ. (Ք. ա. 860.—825): Ասոր նա-

1 Ամիգ, արդի Տիարպէիւր քաղաքն:

խորդէն Նաիրեայ մէջ բնակող համագգի ցեղերուն կրած անհնարին վիշտերն անտարակոյս մեծ տպաւորութիւն ըրած էին այն ցեղերուն արքայիկներուն վրայ: Ասկէ շարժեալ էր անշուշտ Ուրարտու վիճակին արքայիկն Արամիս (Ք. ա. իբր 860 — 843), որ իւր ազգայնոց թշուառութիւնն եւ հայրենական աշխարհին օտարի ոտից կոխան ըլլալը տեսնելով՝ ուզած է բովանդակ նաիրեան ցեղերու իշխանաց գլուխ ըլլալ, զանոնք իւր իշխանութեան ներքեւ առնուլ, յանչափս ցրուեալ զօրութիւններն ի մի գումարել, որպէս զի ազգային թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ բարոյական միութիւն մը կազմէ Ուրարտուայ իշխանաց վեհապետութեան ներքեւ: Արամիսի եւ իւր յաջորդաց բովանդակ ձեռնարկութիւններն մեզի յայտնապէս կը ցուցնեն թէ այս երկու բան Ուրարտուայ թագաւորաց միակ նպատակներն եղած են: Արամիս սկզբնաւորեց այս հսկայական գործը. իւր յաջորդներն յառաջ մղեցին զայն՝ թէպէտ ոչ կատարեալ եւ մշտնջենաւոր յաջողութեամբ: Այս հոյակապ թագաւորին անուամբն՝ իւր յաջորդաց շարքը «Արամեան հարստութիւն» կը կոչենք մենք. եւ է այս՝ առաջին ազգային հարստութիւն, միակ ճշմարիտ պատմական: — Անտարակոյս Արամիս իւր նպատակներուն հասնելու համար գործոյ ձեռք զարկած էր, եւ իւր երկրորդ յաջորդն գործն առաջ կը տանէր՝ որ Սաղմանասար Բ. կամ՝ անձամբ եւ կամ՝ իւր բանակին սպարապետին միջոցաւ՝ վեց անգամ՝ Ուրարտուայ վրայ արշաւեց: Սաղմանա-

սար Բ. նախ յամին 860, իւր գահակալութեան առաջին տարին՝ Նաիրեայ մէջ արեւելից հարաւէն մանելով, Արիդի բերդաքաղաքին աիրեց: Նաիրեայ արքայիկներէն ոմանք՝ Սաղմանասարայ արշաւանաց լուրն առնելով, փութացին իրենց հարկերն Արիդիի մէջ անոր հասցընել: Երկիւղն էր որ անոնց այսպիսի ընթացք բռնել կու տար: Խուբուսկիայ վիճակն Ասորեստանույն ընդդիմացած ըլլալով, այս վիճակին նոյն անուն գլխաւոր քաղաքն՝ ուրիշ հարիւր քաղաքներով ի հուր դատեցաւ: Խուբուսկիայէն Սաղմանասար Բ. ուղղակի դէպ յարեւմուտս հիւսիսոյ՝ Արամիսի վիճակին վրայ արշաւելով, Սուգունիա բերդաքաղաքին աիրեց, եւ տասնուչորս քաղաք կրակի տալէն վերջ՝ իջաւ Բղնունեաց ծովուն եզերքը: Մեծի հաւանութեան է թէ այս առաջին արշաւանի մէջ Ասորեստանեայն ոչ միայն Ուրարտացւոյն վրայ յաղթութիւն մը տարած չէ, այլ անկէ ծանր պարտութիւն մը կրած է: Ասկէ ետքը՝ մինչդեռ Սաղմանասար Բ. Միջագետաց եւ Ասորւոց վրայ կ'արշաւէր պատերազմաւ, Արամիս իւր իշխանութիւնը դէպ յարեւելս հարաւոյ կը տարածէր ըստ կատարեալ հաւանականութեան¹: Այսպիսի պայման իրաց հաճոյ չէր կրնար ըլլալ

¹ Իւր երկրորդ յաջորդը՝ ՂՇարիգուր Ա. իբր 828 տարին Բղնունեաց ծովուն արեւելակողմը Տուսպաս քաղաքը փոխադրուած կը գտնենք, ուր պատմական արձանագրութիւն մը կանգնած է ասորեստանեան լեզուաւ: Տես մեր Les Inscriptions cunéiformes urartiques, թիւ 1: Որպէս զի այս թագաւորն յիշեալ տարին Տուսպաս կարենար իջնալ, Ուրարտուոյ վիճակն սակաւ մեծցած տարա-

Ասորեստանւոյն. արդարեւ կը տեսնենք թէ 857 տարին Սաղմանասար Բ. անձամբ երկրորդ անգամ Նաիրեայ երկրաց վրայ կ'արշաւէ: Արմտնէ Աղձնեաց արեւմտակողմը Բիա-Չամանի վիճակին մէջ, որուն գլխաւոր քաղաքն էր Ամիգի. ասկէ կը մտնէ յինգիտի (Հանձիթ) վիճակն, անոր կը տիրէ, քաղաքներ կ'աւերէ, կը քանդէ կամ կ'այրէ: Յետոյ Արածանի գետոյն վրայէն անցնելով՝ կ'արշաւէ գէպ ի յարեւելս Հիւսիսոյ: Սուլսմի եւ Դաիանի (ըստ ազգային արձանագրութեանց Դիա'ուխինի) վիճակներն նոյնպիսի աղէտից կը մատնուին: Երբ Ուրարտուայ գլխաւոր քաղաքն Արզասկուին կը մօտենար, Արամիս իւր զօրքովն Ագգուրի երկրին լերանց վրայ քաշուեցաւ, եւ իւր բանակն՝ որ 3400 զինուորէ կը բաղկանար, նոյն լերանց մէջ Սաղմանասարայ զօրքէն յաղթուեցաւ: Ասորեստանեայն Հիւսիսէն գէպ ի Բզնունեաց ծովն իջնալուն՝ այլեւայլ քաղաքաց տիրեց, անոնցմէ մէկ մասն ալ աւերեց կամ այրեց: Չանգուինա քաղաքին արքայիկն Սաղմանասարայ հպատակութիւն ցուցընելով՝ երբ անոր պարգեւներ ընծայեց, սա անոր հաշտ աչքով նայեցաւ: Նոյն կերպով վարուեցաւ Աիրզանի՝ երկրին իշխանն Ասաւայ հետ. սակայն՝ որովհետեւ Խուբուսկիայի արքայիկն թշնամու-

ծուած պէտք էր որ ըլլար. եւ այս տարածումն Արամիսի ժամանակէն սկսած ըլլալու էր:

։ Կապուտան ծովուն Հիւսիսոյ եզերաց վրայ վիճակ մը Հեր եւ Չարաւանդ գաւառին անունն մասամբ այս երկրին անունէն առաջ եկած կ'երեւի:

Թիւն ցուցրցած էր, անոր արքայանիստ քաղաքին տիրեց, մեծաւ աւարաւ՝ անկէ երեք հազար հոգի Ասուր քաղաքը գերի տարաւ: Հետեւեալ տարին՝ այս է 856ին, երբ Կապուտան ծովուն հարաւոյ արեւմտակողմը Մաղամուա կամ Զամուա (Տամբեր գաւառ) վիճակին քանի մը քաղաքներուն վրայ արշաւեց, Մաղամուայի զօրքն ու ժողովուրդն նաւերու վրայ ելլելով՝ ծովուն մէջ տեղը քաշուեցան: Հոն անոնց սաստիկ պատերազմ մը տուաւ Սաղմանասար, որ կը պարծենայ ըսելով՝ Թէ ծովն անոնց արեամբն ասրի պէս ներկեցի:»

Արամիս եւ իւր յաջորդն Լուտիբրիս¹ (Ք. ա. իբր 843—835) մեռած էին երբ 833 տարին Սաղմանասար Բ. իւր բանակին սպարապետն ասորեստանեայ բանակաւ մը խրկեց Ուրարտուի վրան, ուր կը Թագաւորէր Շարիդուր Ա.² (Ք. ա. իբր 835—820): Թէպէտ Սաղմանասար Բ. հակիրճ ոճով մը կ'ըսէ «անոր յաղթեցի», սա-

¹ Ուրարտեան լեզուաւ կը նշանակէ «լծոյ-արհամարհող, — հեստող»:

² Այս Թագաւորն Սաղմանասարայ Բ. Նիմրուտայ Կոթողին Տարեգրութեանց մէջ (տող 144) Շիդուրի կը կոչուի: Շարիդուր Ա. իւր արձանագրութեան մէջ (տղք 1/1, 4/5, 5/6) զինքն Լուտիբրիսի որդի կը կոչէ: Միւս կողմանէ՝ մտադրութեան արժանի է սա կէտն՝ Թէ Շարիդուր Ա. (= Շիդուրի) Արածանի գետոյն հիւսիսակողմն էր երբ Սաղմանասարայ սպարապետն անոր վրայ քաշեց (տես յիշեալ Տարեգր. տղք 142—144): Յայտ է ապա Թէ Շարիդուր Ա. Արամիսի եւ Լուտիբրեայ յաջորդն էր, եւ 833 տարին Կարնոյ գաւառին մէջ կը բնակէր: — Ուրարտեան լեզուաւ Շարիդուր անունն «Ասաղկատուր» կը նշանակէ:

կայն այնպիսի ոճովն իսկ կը յայտնէ թէ Ուրար-
տացին « իւր զօրաց մեծաթիւ բազմութեամբն »
յաղթած է ասորեստանեայ սպարապետին: Սաղ-
մանասար 831 տարին Տիգրիսի արեւմտեան ճիւ-
ղոյն ձախակողմն՝ ի Կիրիսի բանակ մը խաւրեց, որ
Կիրիսիայ « քաղաքները տապալեց, աւերեց, հրով
այրեց, մրրկեալ կոհակաց նման անոնց երկրին
վրայէն անցաւ »: Այսպիսի վայրենական ընթացից
պատճառն անտարակոյս լծընկէցութեան գործ
մըն էր: 830 տարին ուրիշ արշաւանաւ մը Սաղ-
մանասարայ Բ. սպարապետն մտաւ իւր բանա-
կաւն ի Խուբուսկիա եւ ի Մադախիրու, որոնց
առաջինն Ասսպուրականի Գուկան՝ եւ երկրորդն
Մահկերտան գաւառներն էին: Երբ անկէ Ման-
նային¹ վրայ արշաւեց, ասոր թագաւորն Ուգակի՝
Զիրտու կամ Իզիրտու² մայրաքաղաքը թողուց
ու փախաւ: Ասորեստանեայն անկէ մեծաւ աւա-
րաւ անցաւ Խարրունա³, որուն արքայիկն Սուլու-
սունու գերի ինկաւ: Ասկէ Կասպուտան ծովուն
հարաւակողմանքն ի Պարսուա իջնալով՝ տիրեց
այլեւայլ քաղաքաց: Երբ սպարապետն իւր բըռ-
նած գերիները Սաղմանասարին բերաւ, սա զՍու-
լուսունու իւր գահը դարձուց: — Ուրարտուի

1 Մաննա ըստ Ասորեստանեայց, եւ Մանաս ըստ մեր
ազգային արձանագրութեանց՝ առաջին անգամ 830 տարին
կը յիշուի: Ընդարձակ երկիր մըն էր այն, որ Երասխայ ա-
ջակողմն եւ անոր վերին կողմանքէն սկսելով՝ Մասիս լեռը,
Կոգովիա, Արափնունիք եւ Արտազ գաւառներն իւր մէջ կը
բովանդակէր:

2 Սարթափ քաղաք Արափնունեաց:

3 Բզնունեաց ծովուն արեւմտից հիւսիսոյ ծովեզերաց
վրայ Խոսխոսուսիք գաւառն:

Թագաւորն Շարիդուր Ա. շատ մ'արքայիկներ
 իւր գերիշխանութեան տակ առած ըլլալով, զա-
 նոնք իրեն հարկատու ըրած էր: Այս դրութիւնն՝
 նախրեայ երկրաց մէջ Ասորեստանի Թագաւորաց
 իշխանութեան եւ ազդեցութեան համար թէ՛
 վնասակար էր եւ թէ՛ սպառնալեօք լի ապագայ
 մը կը յայտնէր: Իրաց այս վիճակին դարման
 մ'ընելու նպատակաւ՝ Սաղմանասար Բ., այս եր-
 րորդ անգամ ըլլալով՝ 829 տարին իւր սպա-
 րապետը բանակաւ մը նախրեան երկրաց վրայ
 խրկեց: Մտաւ նա խաղաղութեամբ ի Խուբուս-
 կիա, եւ ասկէ Մուճաճիրայ վիճակն՝ անցնելով՝
 տիրեց քառասունու վեց քաղաքաց, որոնց մէկ
 մասն անտարակոյս աւաններ եւ գիւղեր էին:
 Ասկէ անմիջապէս Ուրարտուայ վրայ քալեց, քա-
 ղաքներ աւերելով եւ ի հուր դատելով: Յետոյ
 ի Պարսուա իջնալով՝ իւր անցած տեղեաց մէկ
 քանիին տիրեց, եւ բռնած գերիներով Ասորես-
 տան դարձաւ: Սաղմանասարայ Բ. Արձանագրու-
 թիւնքն՝ իւր գործել տուած այս արշաւանին
 առթիւ զՇարիդուր Ա. չեն յիշեր, եւ ոչ իսկ
 կ'աւանդեն թէ ասորեստանեայ սպարապետն
 Ուրարտացւոյն հետ ճակատ մը տուած է: Յայտ
 է ապա թէ ասորեստանեայց բանակն աւերմանէ
 եւ հրկիղութենէ զատ Ուրարտուի մէջ նշանաւոր
 գործ մ'ըրած չէր: Ստոյգ եւս կ'երեւի որ Շա-
 րիդուր Ա. այս երկրորդ անգամ Ասորեստանեայց
 վրայ յաղթութիւն կատարած է: Այսու օրինա-

1 Մոկաց աշխարհ:

կաւ Շարիփուր կարող եղած է իջնալ դէպ ի յարեւելս հարաւոյ եւ իւր արքայանիստ քաղաքն ընել զՏուսպաս, որուն պատերուն մէջ երբեք Ասորեստանի զօրքն չկարողացաւ մտնել: Այս փոխադրութիւնը կրնանք 828 տարին եղած գնել: Շարիփուր Ա. զինքն Նաիրի երկրին թագաւոր, «արքայից արքայ» կը կոչէ, եւ կը յաւելու. «ամէն թագաւորներէն հարկ առի»,: Ասացուած մըն է այս, որ եթէ ոչ ըստ ամենայնի՝ գոնէ մեծաւ մասամբ ճշմարիտ է: Երբ նոյն թագաւորն կ'ըսէ, «ես աստէն բերդ շինեցի», կ'աւանդէ մեզի որ Վանայ հռչակաւոր քարաբերդն ինքն շինած է: Շարիփուր Ա. Բ. ա. իբր 835—820 թագաւորած է: — Այս թագաւորն հիւսիսոյ արեւմտակողմէն հարաւոյ արեւելակողմն իջնալով, ինքն զինքն Ուրարտուայ թագաւոր կոչելէ դադրած պէտք էր որ ըլլար: Եւ սակայն Ուրարտու անունն բնիկ տեղական եւ ազգային էր: Այս դադարման պատճառքն՝ անտարակոյս տեղեաց եւ հանգամանաց փոփոխութիւնն եւ տիրող սովորութիւնն էին: Անոր յաջորդներն՝ որչափ եւ իրենց իշխանութեան երկիրներն կ'ընդարձակուէին, իրենց բնակած փոքր վիճակին անունէն՝ Բիանայի կամ Բիաինայի թագաւոր զիրենք կը կոչէին: Սակայն Ասորեստանեայք զանոնք միշտ Ուրարտուայ թագաւոր ճանչցան եւ այնպէս կոչեցին: — Ազգային քաղաքական միաւորութեան նշանաւոր գործն երեսուն ու մէկ (860—829) տարի Ասորեստանեայց կողմանէ ընդգիմութիւն գտնելէն, եւ Ու-

րարտուայ փոքր վիճակն 860, 857, 833 եւ 829 տարիներու մէջ չորս անգամ՝ արշաւան կրելէն վերջ, հուսկ ուրեմն յաջողիլ սկսաւ ապահովութեամբ Շարիդուրայ Ա. քաջութեամբն ու քաղաքական ճարտարամտութեամբն: Հոյակապ թագաւորս ոչ միայն այս նկատմամբ, այլ եւ սեպագիր արձանագրութեանց յօրինուածութիւնն Ասորեստանէն փոխ առնելով՝ իւր հայրենաց եւ յետնոց անմահական անուն թողուց: Ինքն առաջինն եղաւ որ պատմական սեպագիր արձանագրութիւն մը մեղի թողուց: Ինչպէս գրութիւնն, նոյնպէս եւ լեզուն ասորեստանեան էր: Անոր օրինակին հետեւեցան իւր յաջորդներէն շատերն, որոնք իրենց արձանագրութեանց լեզուին համար յամենայն դէպս՝ միով պակաս, հայրենականը գործածեցին: Այսու օրինակաւ՝ կարող ենք այսօր Հայաստանի հնագոյն ժամանակաց վեհապետներուն գործերը գրելթէ լիովին ճանչնալ: Աւելցընենք աստէն ըսել թէ բուն արձանագրութիւն մը յօրինել եւ կանգնել տալու իրաւունքն Ռարտուայ վեհապետներուն վերապահեալ էր:

Շարիդուրայ Ա. յաջորդեց իւր որդին Իսպուինիս¹ (Ք. ա. իբր 820—800): Ասոր ժամանակ՝ Նաիրեայ ամէն կողմն Ասորեստանի դէմ եղած ատելութիւնն նորէն բորբոքեցաւ եւ ապրտամբութիւնք ի վեր երեւեցան. յորմէ Ասորեստանի թագաւորն Շամսիուամման Դ. (Ք. ա. 825—812) ստիպուեցաւ երեք արշաւան գոր-

¹ Այս անունն «յարձակող» կը նշանակէ:

ծել ի Նաիրի: Առաջնոյն համար այս թագաւորն
կ'ըսէ. «ՉՆա'րի՝ իւր բովանդակ տարածու-
թեամբն ցանցի մը պէս գետինը զարկի,»: Եր-
կրորդ արշաւանը յանձնեց իւր զօրավարներէն
միոյն, այն որ Ուսպինայի¹ (Խսպուինեայ) երկրէն
երկու հարիւր քաղաքի տիրեց, եւ ճակատա-
մարտի մը մէջ անոր յաղթեց: Նաիրեայ երկու
արքայիկներ եւս այս արշաւանէն վնասուեցան:
Երրորդ արշաւանին՝ Շամսիւամման Գ. անձամբ
Նաիրեայ վրայ քալելով՝ արեւելեան մասին
գրեթէ բոլոր վիճակներէն հարկ առաւ: Ասոնց
մէջ էին Պարսուա, Խուբուսկիա եւ մեծ վի-
ճակն Մաննա (Մանաս): Միսացիք՝ որոնք ըստ
երեւութին Մասեաց ստորոտը բնակող ժողո-
վուրդն էին, մեծ տառապանք կրեցին. հինգ հարիւր
քաղաք, աւան եւ գիւղ աւերեցան, քանդեցան,
ի հուր դատեցան: Անկէ Գիղղիբունդա² անցնե-
լով՝ Ուրաս² բերդաքաղաքին տիրեց: Այս վի-
ճակին արքայիկն էր Պիրիսատի, որուն զօրքէն
վեց հազար հոգի պատերազմին մէջ ինկան, ինքն
իսկ հազար երկու հարիւր զօրքով գերի բռնուե-
ցաւ, եւ երկիրն աւարի մասնուեցաւ: Նոյն
ժամանակներն Նաիրեայ բազմաթիւ արքայիկներ
իրենց հարկն Ասորեստանւոյն վճարել փութա-
ցին: — Ասորեստանեայց Անուանակիր տարինե-

1 Ուսպինա՝ ըստ ասորեստ. արձանագրութեան:

2 Կարի հաւանականօրէն՝ Գողթան գաւառն: Գիղղի-
բունդա մեծ վիճակ մըն էր, որուն մէջն էր Ուրացւոց երկիրն,
որ Ուրաս բերդաքաղաքին շրջակայքէն կը բաղկանար: Այս
Ուրացւոց երկիրը մեր մասենագրաց Արեւիք գաւառին հետ
նոյն կը համարիմ:

րունցանկին համեմատ՝ Շամսիումմանի Գ. ի յաջորդն Ադադնիրարի Գ. (Ք. ա. 812—783) 808 եւ 807 տարիներու մէջ արշաւան գործած է ի Մաննա. սակայն այս արշաւանաց ելքն մեղիանծանօթ կը մնան: — Թէպէտ Իսպուլինիս վերոյիշեալ մանր թագաւորաց պէս Շամսիումմանին հարկ տուած չէ, եւ անոր դէմ անկախ վիճակի մը մէջ զինքն կը տեսնենք, սակայն իւր թագաւորութեան Ասորեստանեայց արշաւանէն կրած ծանր վնասուց դարման մ'ընելու նպատակաւ՝ ինչպէս կ'երեւի՝ իւր ծերութեան ժամանակ հարկ համարեցաւ զիւր որդին զՄինուաս¹ Ա. իրեն գահակից ընել (Ք. ա. իրր 805—800): Արքայորդին իւր հօրը վստահութիւնը չափէն աւելի արդարացուց. իրմով Արամիսի մեծ գաղափարն երեւելապէս յարդիւնս ածաւ: Մինուաս՝ Մուձաձիր եւ Գուրուխու² (Կորդուք) երկիրներուն իւր հօրն անուամբը տիրելով, անկէ յառաջացեալ դէպ ի կապուտան ծովուն արեւմտեան եզերքը, հոն Արեւ-դից նուիրեալ Արդինեայ³ քաղաքին եւ Ուսինեայ⁴ եւ ասոնց շրջակայից եւս տիրեց, եւ երկու կապոյտ սեանց վրայ ուրաբեան լեզուաւ պատմական արձանագրութիւն մը քանդակել տալով, զմին Գուրուխուայ Ինուասիս վիճակին մէջ⁵ եւ միւսն Ուսինիս քաղաքին մօ-

1 Այս անունն կը նշանակէ «լուսին»:

2 Գուրուխինի յոգ. «աղ. կը թարգմանի «գայլորդիք»:

3 Արդի Արտիշա աւանն:

4 Արդի Ուշնի քաղաքն:

5 Կորդուաց հարաւոյ արեւելակողմը Սիտէք կամ Սի-

տերը կանգնեց¹: Իսպուինեայ կենդանութեան
ատեն՝ Մինուաս Ա. Գեղամայ ծովուն արեւմտա-
կողմանքն եւս արշաւեց, ուրանօր Ուտարուսայ որ-
դւոյն ամրոցներուն, Ետիուսայ որդւոյն եւ Ղուսա-
սեանց եւ կատարզասեանց վիճակներուն տիրեց,
եւ աւարաւ Տուսպաս դարձաւ: Այսու եղանա-
կաւ Ուրարտուայ թագաւորութեան սահման-
ներն դէպ յարեւելս հիւսիսոյ եւս ընդարձակե-
ցան: Իսպուինիս իւր կրօնասիրութեամբն այլ-
եւայլ մեհեաններ կանգնեց: Նշանաւոր է Յաշ-
տից կարգաւորութիւնն² զոր իբր քրմապետք՝
ինքն եւ իւր գահակիցն Մինուաս Ա. յօրինեցին,
եւ որով ուրարտեան ամենագից կաճառը մեծաւ
մասամբ մեղ յայտնեցաւ: Իսպուինիս կրնար այլ
եւս յուսով մեռնիլ թէ Արամեան հարստութիւնն
ունի Մինուասով իւր ամենահզօր պաշտպանը:

Մինուաս Ա. իւր միակ առանձինն թա-
գաւորութեան ժամանակ (Ք. ա. իբր 800 —
780) գործած երեւելի գործերովն իւր նախորդ-
ներէն եւ յաջորդներէն շքեղագոյն հանդիսա-
ցաւ: Նախ՝ որպէս հաւանական թուի, Բիանայի

տարա կամ Սիսէքան աւանին մօտ: Այս արձանագրութիւնն
մեր հաւաքածոյին մէջ ունի թիւ 2: Կապոյտ սեանս մէկ
երեսն ասորեստանեայ լեզուաւ արձանագրութիւն մ'ալ կայ
(մեր 45ր թիւ.) որ լոկ կրօնական-ընծայական նիւթերու
վրայ կը խօսի: Թուի թէ՛ այս վերջին արձանագրութիւնն՝
նորոգ տիրեալ երկրաց Իսպուինեայ սցեկու թեան առ թիւ
յետոյ քանդակուած է:

1 Մեր հաւաքածոյին մէջ թիւ 2*:

2 Տես մեր հաւաքածոյին մէջ՝ արձանագր. թիւ ք

արեւելակողմն Երինուխ (Երուանդունիք) վիճակը նուաճելէն վերջ, Բզնունեաց ծովուն արեւմտակողմն եւս արշաւան մը գործեց եւ բազմաթիւ քաղաքաց տիրեց¹: Ասկէ միջին Արածանւոյն աջակողմը՝ Գիաուսայ-որդւոյն (Գիա'ուխինի) մանր հարստութեան վիճակին վրայ քալեց: Այս գերդաստանն Նաիրեայ հնագոյններէն եւ քաջագոյններէն էր. անոր Ուղուբուրսիս թագաւորին թէ՛ Սասիլուս գլխաւոր քաղաքին եւ թէ՛ վիճակին տիրեց. եւ որպէս զի պարտելոյն հպատակութեան վրայ ապահով ըլլայ, անկէ պատանդներ առաւ: Ուրիշ երկու մանր թագաւորաց վիճակներն ալ իւր պետութեան երկրաց միացուց: Երիդուսայ-որդւոյն (Երիդուախի) վիճակն եւ անոր արքայանիստ քաղաքն Լուխիունիս՝ նոյնպէս Մինուայ Ա. զինուց առջեւ խոնարհեցան: Ասոնք վերին Երասխայ ձախակողմն եւ Քասաղ գետոյն վրայ ըլլալու էին: Թուլի թէ Ադագնիրարի Ա. Ատրեստանեայց թագաւորն Մանասայ տիրած էր. ուստի իւր ազգայնոց երկիրն օտարին լուծէն ազատելու նպատակաւ՝ ամարան մը սկիզբը Մինուասայ բանակներն մտան ի Մանաս: Ուրարտացին այն երկիրն եւ անոր զօրքն իւր իսկ անձին սեպհականեց: Նոյն տարին՝ աշխարհակալ թագաւորն Նաիրեայ արեւմտակողմանքն արշաւելով, կ'անցնի Եփրատ գետը, եւ Մոսոքի² մէջ Սադ'ախի-որդւոյն վիճակին եւ

¹ Տես մեր հաւաքածոյից մէջ թիւ 94 արձանագիրը:

² Այս երկիրն կրտսեր ժամանակաց մէջ Փոքր Հայք կոչուեցաւ:

ասոր սահմանակից քաղաքի մը կը տիրէ: Ալզինի կամ Ալզիացւոց¹ վիճակին եւս տիրելով՝ երկու հազարէն աւելի մարդիկ այն կողմերէն գերի Քիանա տարաւ: Ալզինի եւ ասոր հարաւակողմանքն ու հարաւոյ արեւելակողմանքն Ասորեստանեայց իշխանութեան տակ էին: Մինուաս Ա. դէպ յարեւմուտս կրկին արշաւանաւ մը խուզանա վիճակին եւ անոր համանուն գլխաւոր քաղաքին², Չուպաս երկրին³ եւ Պուտերիա⁴ քաղաքին տիրեց: Անցաւ Եփրատ գետը, եւ Մելիտա⁵ քաղաքին տիրելով, անոր Շուլիսաուալիս անուն թագաւորը բռնեց եւ Քիանա փոխադրեց: — Ասորեստանեայց Անուանակիր տարիներու ցանկին համեմատ՝ Ադադնիրարի Գ. 802, 795, 792 եւ 785 տարիներու մէջ՝ մեծ Զաւ (Գայլ) գետոյն վերնակողմը խուբուսկիա վիճակին վրայ անձամբ քալած է: Նոյն թագաւորին Բաղանայ Վիմատախտակի արձանագրութիւնն (տողք 7 — 9) կ'աւանդէ որ Ադադնիրարի Գ. Պարսուա, Անգիու (Անձեւացիք), Աբդադանա, Ալլարրիա (Առբերանիք), Մաննա եւ Գիզիլբունդա վիճակաց եւ Նա'րիայ՝ իւր բովանդակ տարածութեամբը տիրեց: Սակայն մարթ է ի միտ առնուլ

1 Ըստ ասորեստ. արձանագրութեանց՝ Ալզի:

2 Մեր մասնագրաց խոզնայ գաւառն եւ խոզան քաղաքն:

3 Ըստ ասորեստ. արձանագրութեանց՝ Սուբարի, Սուբարաի:

4 Հաւանականօրէն՝ արգի Բալու քաղաքն:

5 Մելիտինէ, որ արգի Մալաթիա քաղաքէն քիչ մը հեռու՝ անոր արեւելակողմն էր:

Թէ Մինուաս Ա. Ասորեստանեոյն դէմ յաջողութեամբ մրցած է, եւ Ադագնիրարեայ արշաւանքն ծանր ու տեւական հետեւութիւն մը չէ ունեցած գոնեա Բիանա վիճակին համար: — Մինուաս Ա. քաղաքային եւ կրօնական բազմաթիւ շինութիւններ եւս ըրած է¹: Յարդ մեզի ծանօթ արձանագրութեանց մէջ՝ համեմատութեամբ մեծագոյն մասն իրմէ է:

Հնագոյն Հայաստանի վեհապետաց մէջ նշանաւորագունին մահուանէ ետքը՝ անոր յաջորդեց իւր որդին Արգիստիս² Ա. (Ք. ա. իբր 780—755): Ասոր թագաւորութեան սկիզբներն՝ հպատակ արքայիկներէն շատերն ապրատամբեցան, սակայն Արգիստիս Ա. շուտով անոնց ցուցուց որ իւր հօրմէն վեհապետութեան հետ անոր քաջութիւնն եւս ժառանգած էր:³ Կանխաւ իւր հօրմէն նուաճեալ Գիաուսայ-որդւոց վիճակին Ուղուբուրսիս թագաւորին եւ ուրիշ երկու մանր թագաւորաց յաղթեց: Սերիազիս վիճակը⁴ նուաճեց եւ անոր քաղաքներն այրեց:

¹ Տես մեր հաւաքածոյին մէջ 10—18 եւ 58—65 թիւ արձանագրութիւնները:

² Կը նշանակէ «սպիտակ, սպիտակափայլ»:

³ Չենք կրնար ստուգութեամբ գիտնալ թէ Արգիստիս Ա. քանի անգամ մարտի արշաւան գործած է, Սակայն եթէ իւր Շքեղ Արձանագրութեան Ա, 16. Բ, 24. Գ, 19. Դ, 13, 41, 66. Ե, 11. Է, 10, 32, 69 տողերն նկատի առնուին՝ որոնց մէջ նուաճած երկիրներն եւն մէկ «տարուան մէջ ստացայ» կ'ըսէ, պէտք է ըսել թէ տասն արշաւան գործած է տասն այլեւայլ տարուան մէջ:

⁴ Հաւանականօրէն՝ Տուբուրերանի մէջ Աղիովիտ գաւառին Չարիշատ քաղաքին վիճակն:

կուր գետոյն վերնագոյն կողմանքն եւս ար-
 շաւելով՝ Զարախասեայց վիճակը (Զաւախք
 գաւառ) եւ ուրիշ տեղերը նուաճեց. իջաւ
 Երասխայ ստորին կողմանքը, եւ Բարանիս վի-
 ճակը (Սիւնեաց Հարանգ)։ Հնազանդեցոյց։
 Գեղամայ ծովուն արեւմտակողմը՝ Եփունիս եւ
 Երիասայ-որդւոց երկրաց վրայ. ասկէ եւ դէպ
 յարեւմուտս՝ արեւմտեան Եփրատայ եւ Երաս-
 խայ աղբերականց կողմանքն Աբուսացւոց երկրին
 վրայ քայլելով, զանոնք նուաճեց, եւ վերջնոյս
 արքայանիստ Ուրիէուս քաղաքն առաւ։ Միջին
 Երասխայ ձախակողմը գտնուող այլեւայլ վի-
 ճակներ՝ Արգիստեայ Ա. հպատակեցան։ Ասոնց
 մէջ երեւելին էր Ուրացւոց վիճակն՝ (Արեւիք
 գաւառ)։ — Արգիստիս Ա. Եփրատայ աղեղան
 արեւմտակողմը գտնուող օտարազգի ժողովրդոց
 վրայ՝ իւր հօրը գործածած իշխանութիւնը
 չկորսնցրնելու համար, իւր յաղթող զէնքը
 Խատացւոց մէկ թագաւորին խիստ քրուազայի վրայ
 դարձուց։ Այն կողմանքը Նիրիբա վիճակն եւ
 ուրիշ վիճակներ ու քաղաքներ նուաճեց. Մե-
 լիտաս քաղաքը մտնելով՝ ասոր մէջ գտնուած
 աղջկունքը Տուալասու-որդւոյն երկրին պատա-
 նեաց հետ Բիանա գաղթեցուց։ Ասկէ դէպ
 յարեւմուտս յառաջ խաղալով, Մելիաս² գե-

¹ Այս վիճակն ունէր ամուր քաղաք մը Ուրասս.
 որուն անունէն վիճակն կոչուած էր։ Այս քաղաքն Շամ-
 սիւռամման Գ. (Ք. ա. 825-812) Ասորեստանեայց թա-
 գաւորին Հարթ-Վոթողին մէջ (սիւն Գ. 10) յիշուած է։

² Մելիաս գետ, արդի Թօխմա-Սու։

տոյն երկու եզերաց վրայ գտնուած վիճակաց ու քաղաքաց տիրեց: Ասպպադովկիոյ արեւմտեան սահմանաց վրայ եղած Մարմուանիս (Մերիմենէ) եւ քա[ման]անիս (Քամանենէ) վիճակներն¹ եւս ինկան իւր իշխանութեան ներքեւ: Այս կողմերէն 22,274 արք եւ կանայք եւ տղայք գերի տարուեցան ի Բիանա, եւ բազմութիւ ձիեր, եղինք եւ ոչխարք յաղթողին ձեռքն ինկան: — Գեղամայ ծովուն մտաւոր քանի մը վիճակներ կրկին անգամ կը խլըտէին: Արգիստիս իւր յաղթող բանակաւն Երասխն անցաւ, զարկաւ Ետիուսեանց երկրին թագաւորները. Հուրուրդա (Խոսրովակերտ) վիճակը նուաճեց եւ Ուխուսինիս վիճակը ոչնչացուց. Խախիացուոց վիճակին² քաղաքներն այրեց, եւ խռովարարներն ի գետս եւ ի հուր մատնեց: — Ուրարտացւոյն զօրութիւնն իւր ծագը հասած էր. որոշեց ասպա Արգիստիս Ա. իւր ազգային երկիրներէն վնասել Ասորեստանցիները, որոնք Ադադնիրարեայ Ա. ժամանակէն հոն հաստատեալ էին: «Գնդով ոտանաւոր զօրաց չուեցի» կ'ըսէ արի թագաւորն. եւ նախ Աասպուրականի հարաւակողմն արշաւելով, Աուլասիս (Աուղանովիս), Բաբանիս (Պասպարունիք) եւ Բուստուս (Բուժունիք) երկիրներն առաւ: Այս կողմերէն դէպ ի Ասպուտան ծովն յառաջ խաղալով, նոյն ծովուն արեւմտից հիւսիսակողմը՝ Բարուատա (Չարեհաւան)

1 Տես Պաղովեայ աշխարհագրութիւն՝ Ե. 6, 12.

2 Թուի թէ այս վիճակին անունն Ուտի նահանգին Խաղխաղ քաղաքէն այնպէս կոչուած է:

եւ հարաւոյ արեւելակողմը Բարսուա վիճակներուն տիրեց: Թուի թէ Արգիստիս Ա. քանի մ'անգամ Ասորեստանեայց հետ պատերազմած է: Զանոնք ուրարտեան երկիրներէն արտաքսել չչատանալով, բուն Ասորեստանի շինից վրայ արշաւեց Արգիստիս, եւ զանոնք ազգային մէկ երկրին միացուց: Արգիստեայ ժամանակակից էր Ասորեստանի թագաւորն Սաղմանասար Գ. (Ք. ա. 783—771), որուն համար Անուանակիր տարիներու ցանկն կ'աւանդէ որ 781, 780, 779, 778, 776 եւ 774 տարիներու մէջ «յերկիրն Ուրարտու», արշաւանք գործած է: Անտարակոյս՝ Սաղմանասար Գ. Արգիստեայ աշխարհակալութիւններն արգիլելու նպատակաւ այլեւայլ տարիներու մէջ Ուրարտուայ վրայ քալած է, սակայն յանօգուտս: Նոյն թագաւորն արդէն 782 եւ 777 տարիները, եւ անոր յաջորդն Ասորդան Գ. (Ք. ա. 771—753) 769 տարին Իդու¹ երկրին վրայ արշաւան գործած են: Այսպիսի լոկ յիշատակութիւններէն իրաւամբ գուշակել մարթ է՝ որ Արգիստիս Ա. Ասորեստանեայց իւր ազգային երկրաց մէջ ունեցած զօրութիւնը խորտակած է: — Յաղթող թագաւորն ստիպուեցաւ իւր զէնքերը նոյն իսկ իւր համազգի մանր թագաւորաց վրայ գործածել: Արխաուս² երկրին գլխաւոր քաղաքովն՝ ուրիշ վաթսուն քաղաքաց, եւ Իյանիս³ վիճա-

¹ Աստ երեւութին՝ այս երկիրն Կորգուաց հարաւակողմը կը գտնուէր:

² Հաւանականօրէն՝ Մոկաց Արգասովիտ գաւառն:

³ Աասպուրականի հարաւակողմն Աղաւիս գաւառն:

կին եւս տիրելով, Մանաս ընդարձակ երկրին վիճակներն եւս նուաճեց: Իւր հայրն Մինուաս Ա. կանխաւ Մանասայ թագաւորութեան տիրած, թէ երկիրն եւ թէ զօրքն իւր անձին սեպհականած էր. սակայն Մանացւոց թագաւորութիւնն զօրաւորագոյն էր քան զայլ մանր իշխանութիւնս, եւ այս երկրին արքայիկներն կարծես միշտ աւելի յԱսորեստանեայս կը միտէին՝ քան թէ յԱւրարտացին: Նոյն ժամանակներն՝ Մանասայ վրայ կը թագաւորէր Ալա Ա.: Արգիստիս՝ կապուտան ծովուն եզերքն Աւրմիսացւոց վիճակին եւ ուրիշ վիճակաց եւ քաղաքաց վրայ իւր իշխանութիւնը հաստատելով՝ մեծաւ աւարաւ ետ դարձաւ: Տարիունիս (Տարօն) վիճակն, Տուարացւոց՝ երկրին իշխանքն եւ Գուրքու² երկիրն եւս անոր յաղթող զինուց առջեւ խոնարհեցան: Թագաւորն այս երեք վիճակներէն առած գերիներուն եւ ռազմավթերից վեցերորդ մասը Քաղգիսի՝ բարձրագոյն դից, ընծայեց: Մանացւոց թագաւորն կրկին անգամ ապստամբութեան դրօշը բացած ըլլալով, Արգիստիս Ա. քալեց անոր վրայ. անոր Սիմերիխագիրիս մէկ արքայանիստ քաղաքն առաւ: Ասկէ երասխն անցնելով՝ Գուլուտայորդւոյն-ցեղին երկիրը (Գողթն գաւառ) եւ

1 Հաւանականօրէն՝ արեւելեան Եփրատայ վերին կողմանց աջակողմը՝ Տուարածառափ գաւառն:

2 Ըստ ասորեստ. արձանագրութեանց Արիսու, Կուրիսի կամ Արիսի, որ Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն եզերքէն կը տարածուէր դէպ յարեւելս եւ ի հիւսիս արեւելից:

Երիասայ-որդւոյն վիճակը՝ հնազանդեցոյց,
 Ետիուսեանց երկրին այլեւայլ կողմանքն եւ
 Արդինիս (Այրարատայ Արդեանք) քաղաքը
 նուաճեց: Գեղամայ ծովակին հիւսիսոյ արեւ-
 մտակողմանքն եւս տեսան Բիանացւոյն անպար-
 տելի բանակները. ուրանօր Արգիստիս Ա. Իր-
 դանիունիս (Արտահան) քաղաքին եւ Իսքիգու-
 լուս վիճակին տիրեց: Աշխարհակալ Թագաւորս
 տիրեց նաեւ Իբիրանիս² երկրին, այս է Արաց
 աշխարհին: Ախուրեան գետոյն կողմանքը գըտ-
 նուող քանի մը վիճակներն եւս նուաճեց: —
 Ապա՝ յաղթող արքայն Արգիստիս Ա. ոչ միայն
 իւր հօրմէ ժառանգած երկիրները պահեց կամ
 նորէն ստացաւ զինուք, այլ անոնց վրայ Փոքր
 Ասիոյ եւ կովկասային կողմերէն երկիրներ եւս
 աւելցուց: Գրեթէ ամէն արշաւանէն՝ բազմա-
 թիւ արս, կանայս եւ տղայս, ձիեր, եզեր, ոչ-
 խարներ եւ ուղտեր Բիանա կը փոխադրէր:
 Այսու օրինակաւ՝ մինչդեռ զԲիանա մէկ կող-
 մանէ պաճարաւ կը հարստանացընէր, միւս կող-
 մանէ պատերազմներով նուազեալ Բիանայի
 զինուորական ժողովրդեան պարապքը կը լեցընէր:

Շարիգուրիս Բ. (Ք. ա. իբր 755 — 730)
 իւր հօրը յաջորդելով՝ նոյն դժուարութիւնները
 կրեց, զորս իւր հօրը Թագաւորութեան սկիզ-
 բները՝ Ուրարտուայ համացեղ եւ հպատակ
 մանր արքայիկներն անոր դէմ յարուցեր էին:
 Ուրարտուայ գրեթէ բովանդակ արեւելեան

1 Հաւանականօրէն Երեւան քաղաքին վիճակն:

2 Կը նշանակէ «վերին, վերնակողման»:

մասն, եւ արեւմտեան ծայրի երկիրներն եւ օտարազգի իշխանք Արգիստեայ Ա. մահուանէ վերջ ապստամբեցան: Մանաս եւ Ղասպուրականի մէջ Բաբելու (Պալունիք) երկիրներն, Կասպուտան ծովուն արեւմտակողմը՝ Ուրմիասցիք եւ Բարուատացիք նշկահեցին զՈւրարտացին: Շարիզուրիս Բ. քալեց անոնց վրայ, յաղթեց անոնց, վաթսուն օրուան մէջ քսանուիրեք քաղաք գրաւեց, շատ քաղաք եւս այրեց եւ այն երկիրներն իւր անձին սեպհականեց: Ի դարձին ի Բիանա՝ պաճարաց մեծ աւարաւ հանդերձ՝ 8000 ազնուատոհմ՝ անձինք եւ կանանց ու տղայոց մեծ բազմութիւն մ'իւր հետը բերաւ: Յետոյ անցաւ Երասխ գետը, եւ Գեղամայ ծովակին արեւմտակողմը՝ Ետիուսեանց, Լիքիուսեայց եւ Ետիանիս երկիրները նուաճեց: Աբիանիս անուն արքայիկ մը՝ իւր զօրքովն ուցեղովը նուաճեցաւ: Նոյն բախտն ունեցան Իրկուաինիս արքայիկն, իւր բանակն ու ցեղն. եւ Շարիզուրիս՝ Իրկուաինեայ արքայանիստ Իրուիանիս¹ քաղաքին տիրեց: Նոյնն պատահեցաւ Ուենիդաս արքայիկին, որուն Իրդուանիս արքայական քաղաքն առաւ: Պուինիս (Պուին) քաղաքին արքայիկն հպատակեցաւ Շարիզուրեայ Բ., որ եղանց ու ոչխարաց աւարօք՝ 4000 ազնուականս եւ ուամկէն բազմութիւարս ու կանայս եւ տղայս այս կողմերէն ի Բիանա փոխադրեց: Ասկէ Կուր գետոյն ստորնագոյն կողմանքն արշաւելով, Արքուքիս ար-

¹ Հաւանականօրէն՝ Երեւան քաղաքն.

քայիկին երկիրը (Գարգարացւոց գաւառը) նուաճեց, իսկ Ուրտասու-որդւոյն վիճակը (Վարգանակերտ գաւառն) յատակեց: Նոյն գետոյն միջին կողմը՝ Լուրիսի-որդւոյն¹ Չինալիբիս արքայիկին քաղաքը՝ զՏուլիսունիս, եւ անոր ցեղը նուաճեց: Շարիգուրիս Բ. արեւելեան կողմանց խռովութիւնները խաղաղացրնելէն վերջ՝ իւր զէնքերն Ուրարտուայ արեւմտակողմերը գարձուց. եւ Արածանւոյ ստորնագոյն կողմանքը Տումիսկիս (Չմշկածագք) քաղաքին տիրելով, երկրին պատանիները կախաղան հանեց: Գարանաղեաց՝ Անի քաղաքն եւ Եկեղեաց վիճակին Արուսիս (Երիզա) եւ ուրիշ քաղաքներ խոնարհեցան Բիանացւոյն առջեւ: Շարիգուրիս Բ. անցաւ բուն Ուրարտուայ սահմանները, եւ Մուսաս երկրին եւ Չապսաս քաղաքին վիճակին տիրեց: Քաղաքաց մէկ մասը զբաւեց եւ մէկ մասն այրեց. եւ ապագային ապահովութեան համար՝ այս երկրաց իշխանութիւններէն յիսուն բարետոհմիկ պատանգ առաւ: Մելիտաս քաղաքին թագաւորը՝ զՆիտերուադա եւ իւր ազգը մարտիւ պատերազմաւ նուաճելով, զանի բունեց, անոր երկրաց ու քաղաքաց տիրեց. ոսկի, արծաթ, մեծագին բաժակներ եւ պատանդներ առաւ: Իսկ Նիտերուադայի անունը փոխելով, զանի Բիանա փոխադրեց: — Շարիգուրիս Բ. իւր հօրը՝ Կապպադովկիոյ արեւմտեան սահմա-

¹ Թուի թէ Գուգարաց արեւելակողմը՝ Տալիբ գաւառին Լուէ քաղաքն այս Լուրիս կոչուած արքայիկէն առած է իւր անունը:

նագլուխները տիրած երկու վիճակաց վրայ՝ անոնց հարաւակողմը Տէանիսիս՝ վիճակն եւս աւելցուց: Իջաւ զօրօք դէպ յԱսորիս, եւ Արպադ քաղաքն ուրարտեան յաղթող բանակները տեսաւ: — Սակայն բախտն աստէն լքեալ թողուց զՇարիդուրիս՝ զյաղթողն այնքան պատերազմաց: Ասորեստանի զօրու թիւնն՝ վերջին թագաւորներու ժամանակ խիստ տկարացած էր: Այլեւայլ ապստամբութիւններէ վերջ՝ նախկին հարստութիւնն իյնալով, Թագղաթփաղսար Գ. (բ. ա. 745—727) գահն ելաւ: Իւր առջեւն ունէր հզօր եւ յաղթող ոսոխ մը՝ զՇարիդուրիս Բ., որ ասորեստանեայ աշխարհակալ թագաւորաց ժառանգութիւնն իւր թագին կ'ուզէր կապել: Թագղաթփաղսար Գ. հասաւ անոր վրայ, եւ Արպադ քաղաքին առջեւ արիւնահեղ ճակատամարտիւ անոր յաղթեց: Չայս կը ցուցընեն մեզի Անուանակիր տարիներու ցանկին 743 տարւոյն կցեալ «ի քաղաքն Արպադ Ուրարտիայ զօրաց ջարդ» խօսքերն: Աստէն պատմութիւնն կը լռէ մինչեւ 739 տարին, յորում՝ ըստ վերոյիշեալ ցանկին, Թագղաթփաղսար Գ. անձամբ Ուլլուբա երկիրն արշաւեց, որ թուի թէ Ծոփաց աշխարհին արեւելակողմն էր: Նոյն ցանկին համեմատ՝ անկէ երեք տարի վերջ՝ արշաւան մ'ալ ըրաւ Նինուէացին «ի ստորոտ Նալ լերին», որ Ուլլուբա վիճակին հիւսիսակողմն պէտք էր ըլլար: Եթէ այս շարժ-

1 Տիանիա, ի կապպադոկիա՝ ըստ Պաղոմեայ, Ե. 6, 18:

մանց սկզբնապատճառն չէր Ուրարտացին՝ ինչպէս հաւանական է թէ էր արդարեւ, այս ստոյգ է թէ Շարիգուրիս Բ. կարող եղաւ Միջագետաց եւ Փոքր Ասիոյ մէջտեղ գտնուող քանի մը թագաւորաց հետ դաշնակցութիւն մը կազմել, որպէս զի Ասորեստանի ատեցեալ պետութիւնն ընդ միշտ խոնարհեցընէ: Ուրարտացւոյն դաշնակցութեան մէջ մտան՝ Միլիդայի թագաւորն Սուլումալ, Կումմուխայ թագաւորն Կուշտասպի, Գամգումայ¹ թագաւորն Տարխուլար եւ Մատի-իլու անուն իշխան մը: 735 տարին՝² Շարիգուրիս Բ. անձամբ ներկայ կը գտնուէր իւր դաշնակցաց երկիրներուն մէջ, ուսկից անտարակոյս դէպ յԱսորիս եւ ի Պաղեստին հզօր արշաւան մը գործել կը խորհէին: Սակայն Թագազաթփաղսար Ա. անոնց ժամանակ չթողլով՝ Կումմուխայ մէջ երկու ճակատամարտով դաշնակցաց զօրութիւնը խորտակեց: Նախ նոյն երկրին Ախտան՝ եւ յետոյ Խալպի վիճակաց մէջ յաղթուեցան դաշնակիցք: Շարիգուրիս Բ. ստիպուեցաւ մտնել իւր երկրաց մէջ, եւ Նինուէացին անոր ետեւէն մտնելով յՈւրարտու, բովանդակ հարաւակողմը մինչեւ ցգեան Արածանի³ գրաւեց եւ թագաւորը հուսպասի

1 Գամգում Եփրատայ միջին կողմանց արեւմտակողմը վիճակ մըն էր:

2 Անուանակիր տարիներու դանկին մէջ այս տարւոյն համար յիշուած «Երկիրն Ուրարտու» բառերն Թագազաթփաղսարայ Գ. ի՝ Շարիգուրայ Բ. ի վրայ կատարած յաղթութիւնն եւ Ուրարտուայ վրայ գործած արշաւանը կ'ակնարկեն անտարակոյս:

3 Նիմրուտայ Տախտակին արձանագրութեան 327 տո-

մէջ պաշարեց. սակայն չկրցաւ քաղաքն առնուլ. այլ հոն արձանագրութիւն մը կանգնելով՝ քալեց դէպ ի հարաւ արեւելից, եւ Բուստուս, Բաբելու, Ինու վիճակաց, Պարսուայի եւ Կասպուտան ծովուն բոլորտիքը գտնուող միւս վիճակաց տիրեց: — Ինչպէս յայտնի է, Շարիդուրիս Բ. չյաջողեցաւ Ասորեստանեայց պետութեան ժառանգութիւնն ինքեան կորզել: Ոչ միայն Եփրատայ աղեղան արեւմտակողմանքն եղող օտարազգեաց երկիրներն, այլ Ռւրարտուայ հարաւակողմանքն ամբողջապէս կորան: Շարիդուրեայ Բ. կը մնային յարեւմտից՝ Մոսոքի արեւելեան սահմաններէն մինչեւ Կասպից ծովն եղած երկիրներն եւ Ասսպուրականի արեւմտեան կողմանքն: — Ս. Գրոց մէջ կը կարդանք (Բ. Թագ. ԺԶ, 9) որ Թագղաթփաղսար Գ. «Ասորեստանեայց արքայն Գամասկոսի վրայ քալեց, զայն առաւ եւ ժողովուրդն ի կիր գերի տարաւ:» Այս գէպքս 731 տարին պատահած է: Գիտնականք ոմանք կ'ըսեն թէ այս կիրն Հայաստանի կուր գետն է, որուն քով բնակեցան այն Ասորիք: Հաւանութեան թուի թէ Թագղաթփաղսար Գ. Գաղաադէ եւ Նեփթաղիմայ երկրէն Ասորեստան գերի տարած Հրեայները (Բ. Թագ. ԺԵ, 29) վերոյիշեալ Ասորուց քով՝ կուր գետոյն մօտ Սպեր գաւառին մէջ հաստատած է: ¹

դին նորոս Բորագրոս բաւերն՝ Արածանի կամ արդի Մուրատ - Սու գետը կը նշանակեն:

1. *Stu Fr. Lenormant, Lettres assyriologiques, 1871, t. I, 162-163:*

— Այս թագաւորն ասորեստանեայ պետութեան հարկատու ըրաւ զԿասկայս (Խաղիւքք, Խաղտիք), որոնք ուրարտեան ժողովոցոց հետ անձուկ եղանակաւ ազգակից էին:

Ռուշաս Ա. (Ք. ա. իբր 730 — 714) յաջորդեց իւր հօրը Շարիդուրեայ Բ.: Թագաւորութիւնն աղէտաւոր պատերազմէ մը վերջ հանգիստ առնելու պէտք ունէր՝ երբ Կուր գետոյն հարաւակողման եւ Երասխայ միջին կողմանց երկիրներն ապստամբեցան: Քալեց անոնց վրայ Ռուշաս Ա., քսանուերեք մանր թագաւորաց յաղթեց, եւ անոնց երկիրները գրաւեց: Ասոնց մէջ էին գլխաւորապէս՝ Ալզիրա,¹ Արքուքինիս,² Սանատուացիք,³ Ուսեդուք,⁴ Բաբասեանք կամ Բաբանիս,⁵ Մելացիք⁶ եւ ուրիշ երկիրներ կամ վիճակք: — Ռուշաս Ա. ապրտամբ արքայիկները նուաճելէն վերջ, բնականապէս իւր հօրը կորսնցուցած երկիրները կրկին ձեռք բերելու եւ Ասորեստանեայց ազգեցութիւնն Ուրարտուէն բոլորովին ջնջելու ձեռնարկէր: Գժուարին գործոյն մէջ յաջողելու համար պէտք էր Ասորեստանեայց հպատակ եւ կամ կողմնակից թագաւորները յինքն յանկուցանէր: Նոյն ատենները Մանասայ վրայ կը թագաւորէր Իրանզու, որ Ասորեստանեայց թագաւոր

1 Աճարա գաւառ Կողքիսացուց:

2 Փայտակարանի մէջ Գարգարացիք:

3 Սիւնեաց Սանահին աւանի վիճակն:

4 Արցախի Սօթք գաւառն:

5 Անդ, Միւս Հարանդ:

6 Սիւնեաց հարաւակողմը Մեղրի քաղաքին վիճակն:

Սարգոնի (ֆ. ա. 722—705) հպատակ ըլլալը լաւագոյն կը սեպէր, քան թէ իւր ցեղակից Ռուշասայ Ա.։ Ասոր կողմնակից էին քանի մը քաղաքներ եւ Ջիկիրտա վիճակին արքայիկն Միտաստի. այս իշխանն իրանդուէն ապստամբեալ Սուանդախուլ ու Գուրդուկկա ամուր քաղաքաց՝ իւր բանակն օգնութեան խաւրեց։ Յամին 719 Սարգոն բանակաւ մ'եկաւ ի Մանաս, երկիրը խաղաղցուց եւ ապստամբեալ քաղաքներէն՝ բնակչաց մէկ մասն Ասորեստան գերի տարաւ եւ մէկ մասն ալ ստորին Ասորիք փոխադրեց։ Իրանդուին յաջորդեց իւր որդին Աղա, որ իւր Տօրը քաղաքականութեան կը հետեւէր։ Ասոր համար Ռուշաս Ա. վերոյիշեալ Միտաստին, Ռւմիլդիս վիճակին արքայիկը զԲագդատտի եւ Մանասայ կողմնակալներն իւր կողմը վաստակեցաւ։ Ասոնք զԱղա սպաննեցին։ 716 տարին եկաւ Սարգոն անոնց վրայ, արքայասպանները պատժեց, եւ Աղայի եղբայրը՝ զՈւլուսուն, Մանասայ վրայ թագաւորեցուց։ Սակայն Ռուշաս Ա. զՈւլուսուն իւր խորհրդոց հաղորդ ընելու յաջողեցաւ։ Կարալա վիճակին արքայիկն Ասուրլի, Ալլաբիրայի՝ արքայիկն Խտտի եւս Ուլուսունի նման՝ Ռուշասայ Ա. հպատակեցան։ Առանց յապաղելու՝ Սարգոն այս միաբանութիւնը խորտակեց, զիզիրտու Մանասայ արքայանիստ քաղաքը կրակի տուաւ։ Ասուրլի եւ Խտտի արքայիկներն պատժուեցան. սակայն Ուլուսուն եւ բովանդակ Մանաս երկիրն Սարգոնի գլխու-

1 Ասպուրականի Առբերանի գաւառն։

Թիւնը խնդրած ըլլալնուն համար, նինուէացին անոնց ներեց, եւ զՈւլուսուն նորէն արքունական գահը նստեցուց: Հազիւ թէ Սարգոն հեռացաւ, Ռուշաս Ա. Մանասայ մէկ կուսակալն Գաիուկ-կուի միջոցաւ զՈւլուսուն դարձեալ իրեն վաստըկեցաւ. սակայն որպէս զի Մանացին իրեն հաւատարիմ մնար, անոր որդին անկէ պատանդ առնելէն զատ, քսանուերկու բերդաքաղաքներ եւս իբր պարգեւ առաւ: Սարգոն այս բաներս լսելով՝ 715 տարին երրորդ անգամ քալեց Մանասայ վրայ. եւ այս անգամ Ռուշասայ Ա. զօրաց հետ կուուելով՝ նոյն բերդաքաղաքներուն տիրեց: Ուլուսուն սարսափած՝ թողուց իւր արքայանիստ քաղաքն եւ դժուարին լերանց մէջ փախաւ: Սարգոն նոյն բերդաքաղաքներն եւ ուրիշ քաղաքներ ու վիճակներ առաւ: Ուլուսուն « Թռչնոյ մը նման թռաւ եկաւ. » եւ Սարգոնի ոտից փարուեցաւ. եւ սա դարձեալ զՄանացին իւր արքայական աթոռը դրաւ: — Սարգոն գիտնալով թէ այս ամէն շարժմանց սկզբնապատճառն Ուրարտացին էր, չհամարձակեցաւ ուղղակի անոր հետ ի վէզ գալ: Իսկ հայրենասէրն Ռուշաս Ա. քանոյ եւ իցէ իւր գիտման հասնելու համար՝ Մուճաճիր¹ երկրին արքայիկը՝ զՈւրղանա, իւր կողմը վաստըկելէն զատ, Եփրատայ աղեղան արեւմտակողմը Թուբէլի թագաւորն Ամբարիսի եւ Մոսորի թագաւորն Միտայի դեսպաններ խաւրելով, Ասորեստանի դէմ անոնց հետ նիզակակցութիւն

¹ Մոկաց աշխարհ:

Հաստատեց: Մեծ էր վտանգն, ուստի եւ Սարգոն 714 տարին Հզօր բանակաւ մը քալեց Ուրարտուի վրայ, Ռուշասայ Ա. զօրքը՝ «Թուով անհամար», արիւնհասեղ ճակատի մը մէջ խորտակեց եւ արքայական սերունդէն 260 հոգի գերի բռնեց: Թագաւորն՝ «առ ի փրկել զանձն՝ մատակ ձիոյ մը վրայ նստաւ», իւր լերանց վրայ փախաւ:» Երբ Սարգոն Մուճաճիր երկիրը մտաւ, Ուրզանա միակ միայնակ իւր լերանց վրայ փախչել աճապարեց: Սարգոն մտաւ Մուճաճիր քաղաքը, Ուրզանայի կինը, ուստերքն ու դստերքը եւ 20,170 ռամիկ ժողովրդէն գերի բռնեց: Նոյն քաղաքին մէկ մեհենին մէջ՝ Ուրարտուի բարձրագոյն զիքն՝ Քաղզիսի անդրին կը գլտնուէր. զայս՝ եւ Քազբարտում¹ դից անդրին եւ անոնց ճոխ ինչքը յաւարի առաւ եւ զՄուճաճիր կործանեց: Երբ Ռուշաս Ա. «Մուճաճիր քաղաքին կործանիլը, իւր Քաղզիա² աստուածոյն աւարի առնուիլը լսեց, իւր իսկ ձեռքովն՝ իւր գօտւոյն երկաթի դաշուներն ինքն զինքն ի կենաց զըաւեց:» Սարգոն պարծանօք կ'ըսէ. «Ուրարտուի վրայ՝ իւր բովանդակ տարածութեամբը՝ թշուառութիւն հասուցի, հոն բնակող մարդիկը կոծ -- ողբի մէջ նետեցի:» Այսպիսի դժբախտ վախճան ունեցաւ Հայրենասէրն Ռու-

1 Թուի թէ այս զիքն նոյն իսկ Քաղզիսի երկրորդական մէկ ձեւն էր: Իսպուինեայ եւ Մինուայ Ա. յօրինած Յաշտից Արքագաւորութեան արձանագրութեան մէջ Քազբարտում անուն դիք չ'իշուիր:

2 Այսպէս՝ ըստ ասորեստանեան արձանագրութեանց:

շաս Ա. : Ուլլուսուն՝ որ Սարգոնին շնորհքը կը վայելէր, իւր կորսնցուցած երկիրները յաղթողին ձեռքէն դարձեալ ստացաւ : Այլեւայլ տեղուանք՝ Սարգոն բազմաթիւ քաղաքաց տիրեց, բազմաթիւ քաղաքներ եւս հրով դատեց : Ի միջի այլոց երկրաց՝ Կիրխի եւս անագորոյն յաղթողին բանակները տեսաւ : Հետեւեալ տարին Սարգոն Թորէլայ եւ Մոսոքի վրայ արշաւեց՝ Ռուշասայ Ա. հետ Ամբարխի եւ Միտայի ըրած նիզակակցութեան վրէժը հանելու համար : ԶԱմբարխս յԱսորեստան գերի տարաւ. իսկ թէ ինչպիսի բախտ ունեցաւ Մոսոքացի Միտան՝ չէ յայտ. այս ստոյգ է թէ Սարգոն ինչպէս կասկուի կամ կասկայց (Խաղիւբք, Խաղտիք), այսպէս անոր երկրին տիրեց, եւ «Մոսոքի երկրին սահմաններուն վրայ»¹ այլեւայլ քաղաք «Ուրարտիայ դէմ» ամրացուց : Այս վկայութիւնն մեզի համար այնու նշանաւոր է՝ որ կը ցուցնէ թէ Ռուշասայ Ա. յաջորդին ժամանակ Ուրարտուայ արեւմտեան սահմաններն կից էին Մոսոքի սահմանագլխոց. ուստի եւ այն սահմանք Եկեղեաց գաւառէն կը ձգէին կ'իջնային մինչեւ Խոզնայ գաւառին հարաւային ծագը :

✕ Ռուշասայ Ա. յաջորդեց Արգիստիս Բ. Բ. ա. 714— իբր 685) որուն ժամանակ՝ ինչպէս իւր նախորդին ատեն, բնական էր որ արեւելից հիւսիսոյ կողմանց մէջ նորէն ապստամ-

¹ Տես Սարգոնի Տարեգրութեանց արձանագրութիւնը, աղք 191-193 :

բութեան հոգին կենդանանար¹: Արգիստիս Բ. Գեղամայ ծովակին մօտ կամ կից՝ Քիէխունիս, եւ Խատիկունիս քաղաքներուն վիճակաց մէջ ծագած ապստամբութիւնները նուաճելէն վերջ, Քուլիանիս արքայիկին երկիրն եւ անոր Գուրուբանիս քաղաքն² եւս նուաճեց: — 710դ տարին՝ Սարգոն Բաբելաստանի եւ Քաղդէաստանի մէջ ծանր պատերազմաւ կը զբաղէր: Ասկէ առիթ առնելով՝ Արգիստիս Բ. դրդեց հրապուրեց Կումմուխի թագաւորը զՄուտալու յապստամբութիւն՝ զանալով Սարգոնի իւր ընծայն եւ թողլով որ իւր հարկին ու տրոց պայմանաժամն անցնի: Մուտալու «Ուրարտուի թագաւորն Արգիստեայ վստահացեալ էր, օգնականի մը՝ որ զանի չէր կրնար ազատել» կ'ըսէ Սարգոն: Իրօք ալ՝ երբ 708 տարին Սարգոն Մուտալուի վրայ քայեց, սա «Թողուց իւր քաղաքը, եւ անկէ ետքը չտեսնուեցաւ»,: Ուստի կ'երեւի թէ Ուրարտացին կամ իւր նիզակակցին ազգու կերպով չէր օգնած, եւ կամ իւր երկրին պայմանքն եւ Սարգոնի զօրութիւնն արգելած էին զինքն՝ իւր ազգին վրայ նորանոր աղէտներ հրաւիրելու: — Սենեքերիմ (Ք. ա. 705—682) որ իւր հօրը Սարգոնի յաջորդեց, կը պարծի ըսելով թէ «Ասուր . . . վերին ծովէն³ գէպ ի մուտս արեւու՝

¹ Գեղամայ ծովակին մօտ Որտաքլուի եւ Արագած լեռան հիւսիսոյ արեւմտից ուսոյ վրայ գտնուած երկու արձանադրութիւնք՝ հաւանականօրէն սոս Արգիստեայ են:

² Թուի թէ ասոնք Արագածի վրայ էին:

³ Բզնունեաց ծովն:

մինչեւ ցատորին ծովն դէպ յարեւելս, բոլոր բովանդակ սնապարծնները ոտիցս տակ հպատակեցուց, : Թուի թէ Սենեքերիմայ ատեն՝ Կորդուաց հարաւակողմն ապստամբութիւններ պատահած են. զորոնք նուաճելու համար Սենեքերիմ անձամբ Տու-մուր-րի, Սարում եւ այլ քաղաքաց վրայ քալած է, որոնք նիբուր դժուարին լերան վրայ կը գտնուէին : Այն քաղաքներուն տիրելով, աւարած եւ աւերած է զանոնք : Գաի երկրին մէջ Ուկկի քաղաքին արքայիկն Մանիաի՝ Սենեքերիմայ առջեւ փախստեայ գնաց, Ասորեստանեոյն բարկութեան զոհ թողլով իւր վիճակը, որուն մէջ երեսունուերեք քաղաք (աւան, գիւղ) կային : — Թուի թէ Արգիստիս Բ. Սենեքերիմայ հետ կեղծօրէն հաշտութեամբ եւ յարգութեամբ կը վարուէր : Քաղաքական հորիզոնն յառաջակողման Ասիոյ հիւսիսակողմանքը փոթորիկներ կը սպառնար. Ուրարտուայ կէսն՝ այսինքն բովանդակ հարաւակողմանքն Ասորեստանեայք գրաւած էին, եւ Ուրարտացին՝ Մելիդասայ վիճակին, Մոսոքայ եւ Թորէլի թագաւորներուն նիզակակցութեան վրայ չէր կրնար իւր յոյսը դնել : Ըստ այսմ՝ կը տեսնենք որ մինչդեռ Արգիստիս Բ. մէկ կողմանէ դեսպանի ձեռքով Սենեքերիմայ ձիեր կը խաւրէր, միւս կողմանէ Ասորեստանցիք մինչեւ Տուսպաս քաղաքին մօտերն արթնութեամբ պահպանութիւն կ'ընէին¹ : — Ութերորդ դարուն կէսէն առաջ Աիմմերա-

¹ Տես Պահիր Բէլայ առ Սենեքերիմ նամակը :

ցիք Խրիմէն գալով՝ Սինոպայ շրջակայքը գրաւած էին. այս բարբարոսք տակաւ Փոքր Ասիոյ արեւմտակողմանքն արշաւելով՝ այլեւայլ կողմանց տիրելէն վերջ, 695ին Փոլիսիոյ վրայ տիրած էին: Կիմերեանց արշաւանքէն էր որ Թորէլայ եւ Մոսոքի բնակիչք իրենց երկիրները թողլով՝ Պոնտոսի արեւմտակողմը փախան. եւ Մոսոքացուց մէկ մասն մինչեւ Ճորոխայ ստորին մասին աջակողմը հաստատուեցաւ, ուրանօր մաս մը Պարխար լեռանց՝ Մոսքական լեռինք կոչուեցաւ: Անտարակոյս այս ժամանակէն շատ վերջն չէր որ Ուրարտուայ արեւմտեան մասին ժողովուրդքն Մոսոքի ամայացեալ երկրին մէջ տակաւ հաստատուեցան, յորմէ քանի մը դար վերջ՝ հնոյն Մոսոքի երկիրն Փոքր Հայք կոչուեցաւ:

Արգիստեայ Բ.ի յաջորդեց իւր որդին Ռուշաս Բ. (Ք. ա. իբր 685—675), որուն ժամանակ միջին Երասխայ ձախակողմը Քուիրդա՝ երկրին մէջ խռովութիւնք ծագած ըլլալով, թագաւորն անձամբ հոն գնաց եւ երկիրը խաղաղուց եւ շինութիւններ եւս գործեց: — Թուրի թէ Ռուշասայ Բ.ի ժամանակն էր որ Սենեքերիմայ մահն սպտահեցաւ: Անոր սպանուիլն Ուրարտուայ նկատմամբ ծանրակշիռ հետեւութիւններ ունեցաւ: Իւր երեք՝ Ասորդան (Ասուրասիդգինա Ա.), Սարասար² եւ Ադրամե-

¹ Հաւանօրէն Կոտայք դաւառն, որ ի սկզբան փոքր վիճակ մըն էր:

² Անունս համառօտութիւն մըն է Ներքաւ-Նոր---

լէք¹ որդւոց առաջինն թէպէտ իւր եղբարց անդրանիկն էր, սակայն անոնց հետ «միահայր եւ ոչ համամայր»² էր: Տարակոյս չկայ որ Սենեքերիմ՝ ՂԱսորդան իբր իւր յաջորդը կը նկատէր. ուստի թագաժառանգութեան իրաւունքն խորթ եղբայրութեան զգացմանց հետ զարնուելով՝ ՂԱսարասար եւ ՂԱդրամելէք հայրասպանութեան մղեցին: Այս անհետեւ իւր եղբուն 682 տարւոյն աշնան վերջերն պատահած է: Ոճիրն ի նպաստ Սարասարայ էր, ինչպէս կը տեսնուի Աբիւղենեայ վկայութենէն, որ կ'ըսէ թէ «ըստ կարգի եւ անկէ ետքը ներգիղոս թագաւորեց»³: Սակայն Սարասարայ հակաըքայութիւնն հաղիւերեք կամ չորս ամիս տեւեց: Սենեքերիմայ սպանման ժամանակ՝ Ասորդան Փոքր Ասիոյ մէջ էր, ուսկից բանակաւ յառաջ խաղալով՝ Մելիտինէ քաղաքի վիճակն խանի-րաբատ հասաւ, ուրանօր հայրասպանքն իրենց զօրքովն անօր պատահեցան: Սոքա ի պարտութիւն մատնեցան եւ իրենց զօրաց մէկ մասն Ասորդանի կողմն ան-

«...ը անուան, որ «Ներգաղ-թագաւորը - պատասպարէ» կը նշանակէ: «Ներգաղ» ըստ մեր թարգմանչաց Անգեղ (Գրթագ. ԺԷ, 30) պատերազմաց զիքն էր: Մերս խորենացի այս ասորեստանեայ իշխանը Սանասար կ'անուանէ:

¹ Ասորեստանեայց լեզուաւ Աբու-Մուլէ, որ կը թարգմանի «Ագար-իշխան է»: Անունն նախնապէս Աբագացիներէն Աբու-հնէուելով՝ «հայր վճռոյ, ճակատագրի» կը նշանակէր: Ագար՝ Ասորեստանեայց եւ Բաբելոնացոց Հերակղէան էր:

² Այսպէս Աբիւղենոս՝ յԵսեբի Բրոն., հրատ. Ագերեան, մասն Ա, էջ 53:

³ Անգ:

ցաւ: Սարասար եւ Ադրամելէք՝ իրենց հաւատարիմ մնացած զօրքովն Ուրարտուայ երկրին վրայ անցան: Աբիւղենոս կ'աւանդէ որ "Աքսերդիս"¹ . . . զօրքը հալածելով Բիւզանդացւոց քաղաքին մէջ նետեց"², որ Եկեղեաց գաւառին արեւելակողմը Վժան քաղաքն էր: Թուի թէ Ասորդան ակնածելով Ուրարտուայ թագաւորէն, չհամարձակեցաւ գործը յառաջ մղելու եւ դնաց ի նինուէ: Ըստ Խորենացւոյն՝ մեր թագաւորն Սկայորդի զՍարասար Հայաստանի հարաւոյ արեւմտակողմերը, իսկ զԱդրամելէք հարաւոյ արեւելից մէկ տեղը բնակեցուց³: Թուի ստոյգ թէ երկից եղբարց ճակատամարտն եւ հայրասպաններուն յՈւրարտու փախուստն ք. ա. 681 Փետրուար ամսոյն վերջին օրերը պատահած են: — Կիմերացիք Ուրարտուայ մէջ ոտք չէին կոխած՝ երբ իրենց ազգակից բայց թշնամի մէկ ցեղն Կովկաս լեռներն անցնելով՝ Կուր գետոյն աջակողմը գրաւեց: Սոքա էին Շակք կամ Շակացիք, որոնք իրենց Գագու անուն իշխանին առաջնորդութեամբն իջան Ուրարտուայ թագաւորաց երկրին վրայ: Իրենց գրաւած երկրին մէկ մասն յետոյ Գուգարք (= Գուգայ-արք) եւ միւս մասն Շակաշէն կոչուեցան: Թուի թէ այս վերջինս յառաջագոյն Գուգարաց նահանգին կից եւ անոր արեւելակողմը կը տարածուէր, եւ մինչեւ

1 Այս է Ասորդան (Ասուրախիդդինա Ա):

2 Աբիւղ. առ Եւսեբեայ, Բրոն. հրատ. Աւգերեան, մասն Ա, էջ 53:

3 Մ. Խորեն. Ա. իդ:

Արշակունեաց ժամանակ ամփոփուած եւ փոքր-կացած է: Ստրաբոն (ԺԱ. ը. 4) այս Շակաց համար կ'ըսէ թէ «... Հայաստանի ամենէն պտղաբեր երկրին տիրեցին, որ նոյն իսկ անոնցմէ գրաւեալ ըլլալուն իբր յիշատակ՝ Շակաշէն անունը պահեց», : Գագու շակացւոյն այս ժողովուրդն Եղեկիէլի ԼԸ եւ ԼԹ գլխոց մէջ յիշուած Գոգն է, ուրանօր բոլոր բովանդակ այն ժողովուրդը ձիաւորաց բանակ մը կը նկարագրէ մարգարէն: Որչափ կ'երեւի, Ուրարտուայ թագաւորն այս ասպատակողաց՝ իւր երկրաց մէջ հաստատուելուն չէ կրցեր ընդդիմանալ. կարի եւս հաւանական է որ Գագու նոյն երկրաց մէջ խաղաղ ու անվրդով մնալու համար՝ Ասորեստանի թագաւորին վեհապետութիւնը ճանչցած է¹:

Ռուշասայ Բ. յաջորդած կ'երեւի Երիմենա (Բ. ա. իբր 675—670) որուն անունն «Թափուր-յերկրէ» կը նշանակէ: Սա՝ Ասորգանի ժամանակակից պէտք էր որ ըլլար իւր որդւովն ու յաջորդաւ: Արգարեւ՝ Ասուրբանիբաղ՝ Ասորգանի որդին ու յաջորդն, իւր Տարեգրութեանց մէջ (սիւն Ժ. 40—42) կ'ըսէ թէ «Շարդուրի՝ Ուրարտուի թագաւորն՝ որուն հարքն թագաւորք՝ իմ հօրս եղբայրութիւն յայտարարած էին...» . եւ այս խօսքերն ու Ռուշասայ Գ.ի կրօնական արձանագրութիւնքն եւ վերոյիշեալ Տարեգրութեանց մէջ Շարիդուրեայ Գ.ի յիշատակու-

¹ Տես Ասուրբանիբաղայ Բ. Գլանը, սիւն Գ. աղբ. 1-2, առ Գ. Սֆթայ՝ History of Assurbanipal, 1871, էջք 89 եւ հետ. 1

Թիւնն՝ կը ցուցնեն թէ այս վերջնէն առաջ գոնէ
 երկու թագաւոր պէտք էր որ Ռւրարտուայ վրայ
 թագաւորած ըլլային: Ռուշասայ Գ. ի կրօնա-
 կան արձանագրութիւնքն՝ իւր եւ հօրն Երի-
 մենայ, անուներ կը կրեն: Կրնանք ապա ըսել թէ
 Ասորդանայ «եղբայրութիւն» յայտարարողքն
 Երիմենա եւ Ռուշաս Գ. թագաւորներն էին:
 Երիմենայէն թողեալ արձանագրութիւն մը տա-
 կաւին մեզի ծանօթ չէ որպէս զի իւր ժամանակն
 Ռւրարտուայ վիճակին վրայ ծանօթութիւն մ'ու-
 նենանք: Սակայն Ասուրբանիբաղայ վերոյիշեալ
 խօսքերէն կ'իմանանք՝ թէ մէկ կողմանէ Ը. դա-
 րուն երկրորդ կիսոյն պատահած անյաջող պա-
 տերազմունք ընդ Ասորեստանեայս, միւս կողմանէ
 Է. դարուն առաջին կիսոյն մէջ Կիմմերացոց եւ
 Շակաց արշաւանքն ստիպած էին Ռւրարտուայ
 թագաւորն Ասորեստանույն միտելու, եւ անոր
 «եղբայրութիւն» յայտնելով՝ մօտալուտ չա-
 րեաց առջեւ առնելու: Երիմենա էր անտարա-
 կոյս որ այն բռնազբօսեալ եղբայրութիւնն Ա-
 սորդանի նախ յայտնած էր:

Կանխաւ տեսանք թէ Սարգոնի ժամանակ
 Մանասայ թագաւորն Ուլուսուն Ասորեստանի
 լուծն ընդունած էր: Ասուրախիդդինայի Ա. (Ա-
 սորդան) ատեն Մանաս ապստամբիլ մտաբերեց:
 Այս երկրին թագաւորին նիզակակից էր Ասգու-
 զայի¹ թագաւորն՝ Իսպակաի: Այս երկու թա-
 գաւորք մանուկ կարող չէին Ասորեստանույն

¹ Ասգուզա՝ Ասսպուրականի Անձախի-Չոր գաւառն
 էր հաւանականօրէն:

Տես ի վէգ գալ. ուստի եւ Ասորդան անոնց
 յաղթելով՝ կրկին զանոնք իւր լծոյն տակ
 դրաւ:

Երիմենայի որդին Ռուշաս Գ. (Ք. ա. իբր
 670—645) կրօնական եւ քաղաքային շինու-
 թիւններ ըրաւ: Իւր հօրն առ Ասորդան յայտ-
 նած հաշտութեան զգացմունքը՝ ինքն եւս յայտ-
 նեց. քաղաքականութիւն մը, որուն դառն հե-
 տեւանքն Ասորեստանեայց պետութեան կոր-
 ծանմանէն վերջն երեւան պիտի գան: — Ասոր-
 դանայ որդւոյն Ասուրբանիբաղայ (Սարգանա-
 բաղ) ժամանակ (Ք. ա. 668— իբր 638) Ախ-
 սիրի՝ Մանասայ թագաւորն, անկախութեան
 հոգւով տառապեալ՝ Ասորեստանւոյն լուծը
 թօթուել ձեռնարկեց: Այս ապստամբութիւնն
 չարաչար հետեւանք պիտի ունենար: Ասուր-
 բանիբաղ իւր զօրաց գլուխն անցած՝ խաղաց
 Մանասայ վրայ: Մանացիք ճակատամարտի մը
 մէջ յաղթուեցան, եւ Ախսիրի իւր արքայանիստ
 քաղաքն Իզիրտուն թողլով փախաւ: Արքունա-
 կան տոհմէն բազմաթիւ անձինք յաղթողին սրոյն
 ճարակ եղան: Ամէն կողմ այրեացաւերք, ապա-
 կանութիւնք եւ աւարառութիւնք Մանասայ
 թագաւորութիւնը յետին թշուառութեան հա-
 սուցին: Երբ Ասուրբանիբաղ դարձաւ ի Նինուէ,
 Ախսիրի իւր փախստաւայրէն ետ դարձաւ. սա-
 կայն ժողովուրդն ոտք ելլելով՝ զանի սպաննեց:
 Ախսիրիայ յաջորդեց իւր որդին Ուալլի, որ
 իւր հպատակութիւնն Ասուրբանիբաղայ յայտ-
 նել փութաց:

Շարիգուրիս Գ. (Ք. ա. իբր 645—620) իւր հօրը Ռուշասայ Գ.ի յաջորդելով՝ Ասորեստանուոյն ինքնակալութեան նկատմամբ իւր հօրն եւ հաւուն քաղաքականութեան հետեւեցաւ։ Ասուրբանիբաղ Մանասայ թագաւորութիւնը նուաճելէն վերջ՝ յելամ, ի Բարելաստան, յԱրարիա եւ յայլ տեղիս նշանաւոր յաղթութեամբք ահարկու հանդիսացաւ։ Ուստի՝ ինչպէս վերագոյն ըսինք, Շարիգուրիս Գ. իւր յարգութիւնը նինուէացւոյն յայտնելու նպատակաւ՝ ծանրագին ընծայներ խաւրեց Ասուրբանիբաղայ։ — Վերագոյն տեսանք թէ Գագու իւր Շակացիներովն Կուր գետոյն աջակողմը գրաւած էր։ Անոր որդիքն Սարատի եւ Պարիտիա իշխանաց ժամանակ՝ Շակացիք կարի բազմաթիւ ամրոցներու տէր էին։ Սոքա երկոքին եղբարք Ասորեստանեայց հպատակութիւնն արհամարհած ըլլալնուն համար՝ Ասուրբանիբաղ անոնց վրայ քալեց, անոնց ամրոցներէն եօթանասունուհինգն առաւ, զիրենք եւս բռնելով նինուէ տարաւ։ Սակայն ասով Շակաց զօրութիւնն շնուազեցաւ. նա մանաւանդ իրենց վայրագ բնաւորութիւնն ալ աւելի ընդարձակ ասպարէզներու մէջ երեւելցընելու զանոնք մղեց։ — Ասորեստանի վերջին հզօր թագաւորն Ասուրբանիբաղ մեռած էր, երբ քանի մը տարի վերջ՝ իբր 634ին, Գոգայ Շակացիքն յառաջակողման Ասիոյ մէջ ասպատակութեամբք ահարկու հանդիսացան։ Երեմիա (Ք. ա. 629—586) իւր մարգարէութեանց մէջ (Գլ. Ա. 14—15, Գլ. Դ. 6—7,

28—29. ԳՂ. Ե. 15—17. ԳՂ. Զ. 1—4) կը քարոզէ թէ ըստ Եհովայի բանից՝ հիւսիսակողմէն հզօր ու հին ազգ մ'իւր ձիաւորներովն պիտի գայ՝ չարիս եւ մեծամեծ կործանմունս իւր հետը բերելով: Եզեկիէլ (Ք. ա. 595—575) իւր քարոզութեանց մէջ (ԳՂ. ԼԸ. 1—6) նոյն ազգը կ'որոշէ յականէ յանուանէ՝ կոչելով զայն Գոգ, որ անտարակոյս կուր գետոյն աջակողմէն շարժելով՝ Ռոշայ եւ նախկին Մոսոք եւ Թորէլ երկրաց տիրելէն վերջ, զԳամեր¹ եւ «զտունն Թորգոմայ՝ ի ծագս, հիւսիսոյ եւ զամենայն գունդս նորա», իւր իշխանութեան տակ առած՝ դէպ ի հարաւ կ'իջնար: Ապա Ուրարտուայ թագաւորն եւ թագաւորութիւնն՝ տունն Թորգոմայ, թերեւս յակամայ կամս գործակից եղած է Գոգայ արշաւանաց, յորմէ ամենայն երեսք երկրի զարհուրեցան²: Այս արշաւանն մինչեւ Եգիպտոսի սահմանները հասած կ'երեւայ:

Գոգայ այս արշաւանաց սկիզբները՝ Ասորեստանի մէջ երեւելի դէպք մը կը պատահէր: Կիաքսար Ա. 634 տարին հզօր բանակաւ մը Ասորեստանի վրայ կ'արշաւէր: Իւր բանակն մաւրացի եւ վարձկան սկիւթացի (Գիմիրրացիք³) զօրացմէ կը կազմուէր. ասոնցմէ զատ՝ Մանասայ թագաւորութեան զօրքն Կիաքսարայ Ա. օգնու-

1 Կիմերացիք = Գամիրք:

2 Եզեկ. ԼԸ. 20:

3 Թուի ստոյգ թէ այս անունն ընդհանրապէս սկիւթացի ազգաց կը արուէր:

Թեան եկած էին՝ անտարակոյս ի վրէժխնդրու-
 թիւն այն աղէտից, զորոնք Ասորեստանի Թա-
 գաւորութենէն կրած էր այն ուրարտեան ժողո-
 վուրդն: Նոյն ատեն Նինուէի մէջ կը Թագաւորէր
 Ասուրախիդդինա Բ. (Բ. ա. իբր 635—626):
 Մարական-մանական զօրքն Ասորեստանի քանի
 մը քաղաքներուն տիրեց. սակայն՝ ինչպէս հաւ-
 անութեան կ'երեւի, Շակաց կամ Սկիւթացւոց
 մէկ արշաւանքն արգելք եղաւ իրեն՝ պատերազ-
 մական գործը մինչեւ Նինուէ յառաջ մղելու:
 — Շակաց բանակին կ'առաջնորդէր իրենց Թա-
 գաւորն Մադիւէս՝ որդի Պրոտոթիւէսի կամ
 Պրոթիւէսի: Այս վերջին անունն՝ զոր Հերոդո-
 տոս կ'աւանդէ¹, նոյն է Պարիտիա անուան հետ,
 զոր Ասուրբանիբաղ Գագուայ երկրորդ որդւոյն
 կու տայ²: Ապա ուրեմն բոլոր շակացի ժողո-
 վուրդն՝ որ կուր գետոյն աջակողմը գրաւած էր,
 իւր զօրքն երկուքի բաժնած ըլլալով, ասոնց մէկ
 մասն դէպ յԵգիպտոս կ'իջնար. իսկ միւս մասն
 Մադիւէսի առաջնորդութեամբն իջաւ Մարաս-
 տանի վրայ: Մարք եւ Մանացիք ստիպուեցան
 թողուլ զԱսորեստան. եւ կիաքսար Ա. Մադիւէսէ
 յաղթուելով, Մարաստան յաղթողին աւարա-
 ոութեանց նշաւակ եղաւ: Գագուայ Շակացւոց
 այս արշաւաններն տեւական հետեւանք չունե-
 ցան. հազիւ թէ ութը տարի տեւեցին, եւ յե-

¹ Ա. 103:

² Տես Ասուրբանիբաղայ Բ. Գլանն (Գ. Սմիթայ) սին
 Գ. աղ. 1: Տես եւ Fr. Lenormant, Les origines de
 l'histoire, 1882, հար. Բ, մասն Ա, էջ 465:

տոյ ստիպուեցան Շակացիք դառնալ իրենց բնակավայրը, ուսկից նախապէս ելած էին: Սակայն Կուր գետոյն քով Գուգարաց եւ Շակաշէն երկիրներն՝ այս Սկիւթացւոց մէկ մասը միշտ օթեվանած պէտք էր որ ըլլային:

Շարիդուրեայ Ա. մահուանէ վերջ՝ Ուրարտուայ վրայ կը թագաւորէր հաւանականապէս Իրկուաս (-Ք. ա. իբր 620—600), երբ Կիաքսար Ա. նիզակակից ունենալով զՆաբուբարսար Բաբելոնացւոց թագաւորը՝ Նինուէի վրայ արշաւեց: Այս արշաւանին մէջ ուրարտեան թագաւորութեանց եւ ոչ մին մասն ունէր: Սինսարիսկուն (Սարակոս) Ասորեստանի թագաւորն ի զուրկընդդիմանար երկուց հզօր դաշնակցաց: 607 տարին ինկաւ Նինուէ. դաշնակիցք զայն գետնոյ հաւասար ըրին, այնպէս որ երբ երկու դար վերջը քսենուփոն անոր հողոյն վրայէն կ'անցնէր իւր յոյն զօրօքն, չէր կարող որոշել երբեմն ճոխ եւ ահաւոր մայրաքաղաքին տեղը: Շարք մ'ահարկու եւ վայրենաբարոյ թագաւորաց պետութիւնն ինկաւ ընդ միշտ՝ անպատմելի անագորունութեանց վրէժը տուժելով:

Յայտմ պայմանի իրաց, ինչպիսի՞ էր Ուրարտուայ թագաւորութեան վիճակն: Տարակոյս չկայ որ մարացին եւ բաբելոնացին անկեալ պետութեան ժառանգորդքն էին: Բնականապէս՝ թագաւորութիւնսարայ Գ. ի ժամանակ Ուրարտուայ կորսնցուցած գրեթէ բովանդակ կէսն՝ այսինքն հարաւոյ կողմանքն, Կիաքսարայ Ա. մասին մէջ պէտք էր որ գտնուէր: Ասով դիւրին

եղաւ Կիաքսարայ Ա. Փոքր Ասիոյ միջավայրը
 միտուելու: Երբ Լիւդացւոց հետ վեցամեայ պա-
 տերազմէ վերջ հաշտութիւն եղաւ, Կիաքսարայ
 Ա. եւ Ալիատտէսի պետութեանց սահմանն
 Ալիւս գետն եղաւ¹: Որով կ'իմացուի թէ Մա-
 րաստանի սահմաններէն մինչեւ յիշեալ գետն
 Կիաքսարայ Ա. իշխանութիւնն անընդհատ էր.
 եւ այս զիւրաւ կը բացատրուի՝ երբ նկատի առ-
 նուի որ Ասորեստանեայց Ուրարտուայ մէջ տիրած
 երկիրներն մարացոյն իշխանութեան տակ ինկած
 էին: — Թէպէտ չկայ պատմական վաւերագիր
 մը, որով կատարեալ ստուգութեամբ ըսել կա-
 րենանք թէ Ուրարտուայ թագաւորն Կիաքսարայ
 Ա. հպատակութիւն յայտնեց, սակայն կան
 նշաններ՝ որոնք Ուրարտուայ թագաւորին վրայ
 մարական վերին իշխանութիւնը կ'ակնարկեն:
 Կիւրոսի Խրոնիկոսը՝ հեղինակն Քսենոփոն՝ Գ. գրոց
 Ա. գլխոյն մէջ Տիգրան արքայորդոյն խօսել կու-
 տայ այնպիսի ոճով մը, որով սա կը խոստովանի
 թէ Մարաց թագաւորն իւր հայրը գահընկէց
 ընելու եւ արքունական իշխանութիւնն ուրիշ
 անձի մը տալու իրաւունքն ունի: Քսենոփոնեայ
 այս աւանդածն պատմական ամէն ճոխութենէ
 զուրկ չէ: Չայս եւս պէտք է նկատի առնունք՝ թէ
 Արգիստեայ Բ. առ Սենեքերիմ առաքած ձիերն
 ի սակ հարկի կրնան նկատուիլ. հարկ մը՝ որ
 Ասորեստանոյն վեհապետութիւնը կ'ենթադրէ,
 զոր պատերազմի իրաւամբք ժառանգած էր
 Կիաքսար Ա.: Թուի ստոյգ թէ Ուրարտուայ

1 Հերոդոտոս, Ա. 72:

մանր թագաւորութիւնք՝ եւ ի մասնաւորի Մանաս, մարական վերին իշխանութեան ենթարկեալ էին:

Մինուաս Բ. (Ք. ա. իբր 600—580) որդի Իրկուասու՝ քաղաքական պատճառաց համար Երասխայ հիւսիսակողմանքը գացած եւ Լուսիոունիս քաղաքին երկրին վրայ թագաւորած է: Այս թագաւորին միակ արձանագրութեամբն՝ ազգային սեպագիր վկայագրոց ցանկն կը վերջանայ ըստ յաջորդութեան թագաւորաց:

Ընդունինք ուրեմն Խորենացոյն այս ժամանակաց համար մեզի ցուցրցած թագաւորը, զանուանեալն Երուանդ¹ (Ք. ա. իբր 580—535): Այս թագաւորին եւ անոր որդւոյն վրայ գրող՝ ժամանակաւ մտ հեղինակն է Քսենոփոն (Ք. ա. 445—355), աշակերտն Սոկրատայ, որ Փոքր Կիւրոսի եւ պարսիկ իշխանաց հետ ունեցած անմիջական ու սերտ յարաբերութեանց առթիւ՝ անոնցմէ Ուրարտուայ² վրայ պատմական ծանօթութիւններ ստացած ըլլալով՝ զանոնք իւր Կիւրոսի Խրոնիկոս գործոյն մէջ մեզի կ'աւանդէ: Թէպէտ գրութեան ոճն վիպասանական է, սակայն քննիչ միտքն դիւրաւ կրնայ պարզել որոշել պատմականը վիպասանական մա-

1 Այս անունն ուրարտական ձեւով պէտք էր որ ըլլար՝ Երխաս կամ Երխանիս:

2 Թուի թէ մարական պետութեան ժամանակ՝ Ուրարտու Մարաց մէջ Հարմինիյապ կը կոչուէր, եւ այս անունն Մարացմէ Պարսից անցնելով՝ Դարես Ա. կոչած է զայն Արմինա, որով անուամբ ծանօթացած է միւս օտար ազգաց:

սէն: Ըստ այսմ՝ Երուանդայ՝ եւ Տիգրանայ Ա. վրայ քսենոփոնեայ աւանդած գործերը համառօտութեամբ կը կարգենք աստէն:

Կիաքսար Ա. ք. ա. 584 տարին մեռնելով, անոր յաջորդեց իւր որդին Աշդահակ (ք. ա. 584—558): Սա նախ քաղզէացւոց հետ պատերազմի բռնուելով, խառան քաղաքն՝ իւր շրջակայ տեղերովը կորսնցուց: Սակայն կազուսացւոց երկիրն արշաւանք մ'ընելով՝ զանոնք նուաճեց, թէպէտ ասոնց հպատակութիւնն քիչ ատեն տեւեց: — Աշդահակ Հարմինիյապայ հետ ունեցած պատերազմին մէջ աւելի յաջողութիւն ունեցաւ: Երուանդ՝ Աշդահակայ խաղաղասէր բնաւորութենէն եւ մանաւանդ քաղզէացւոց հետ ըրած անյաջող պատերազմէն քաջալերեալ, ուզեց մարական վերին իշխանութեան լուծը թօթափել իւր վրայէն: Եկաւ Աշդահակ Երուանդայ վրայ. եւ սա չկարենալով անոր զօրութեան առջեւը դիմանալ, ամուր լերանց վրայ ապաւինեցաւ: Հոն Աշդահակ զանի պաշարեց. եւ երբ հաշտութիւն խնդրեց Երուանդ, պայմաններն եղան՝ նախ՝ որ Հարմինիյապայ թագաւորն միշտ հպատակ դաշնակից պիտի ըլլար Մարաց թագաւորին եւ անոր զօրքով պիտի օգնէր երբ հարկն պահանջէր. երկրորդ՝ որ տարուէ տարի յիսուն տաղանդ²

1 քսենոփոն այս թագաւորին անունը չյիշեր, հաստատանք տեղ միշտ «հայազգի» բառը կը գործածէ:

2 Հոս տաղանդ Բարեւոնականն ըլլալով, իւրաքանչիւրոյն արժէքն 4830 ֆրանք էր. որով 50 տաղանդ՝

Հարկ պիտի վճարէր. եւ երբոր որ ամրոցներ
 չպիտի ունենար: ¹ Կիաքսար Բ. ² (Ք. ա. 558
 — 536) իւր հօրն Աշդահակայ յաջորդած
 ըլլալով, Երուանդ անոր տկար բնաւորութիւնը
 յօգուտ անձին գործածել ուզեց: Ուստի եւ
 բերդեր շինել տուաւ, եւ տեսնելով թէ մարա-
 կան պետութեան դէմ Բաբելաստան, Եգիպ-
 տոս, Լիւդիա եւ Լակեդեմոն կը նիզակակցին,
 հարկը դադրեցուց եւ Մարացւոյն օգնական
 զօրք չէր տար: Ահաւոր նիզակակցութեան
 վտանգէն ստիպեալ՝ Կիաքսար Բ. իւր քեռոր-
 դին զԿիւրոս Պարսկաստանէն յԵկրատան կան-
 չելով՝ զանի իրեն գահակից բրաւ, եւ բովան-
 դակ զինուորական գործողութիւններն անոր
 յանձնեց: Կիւրոս սպառնալեօք եւ կամ խոստ-
 մամբք յաջողեցաւ համոզել զԵրուանդ իւր
 պարտաւորութիւնները կատարելու: Երբ Կիւրոս
 մարական բանակներով Լիւդիոյ վրայ արշաւեց,
 Երուանդայ որդին Տիգրան 20,000 ռտանաւոր
 զօրաց գլուխը՝ Կիւրոսին մարտակից էր: Ոտա-
 նաւորաց հետ կային նաեւ 4000 հեծեալք,
 որոնց հրամանատար էր հարմինիյացի Եմբաս:
 Դաշնակից բանակներն 546 տարին մտան
 Սարդք մայրաքաղաքը, Կրիւսոս գերի ինկաւ եւ

241,500 ֆր. է կը հաւասարէր (= 10,626 օսմ. ոսկի): Այս
 հարկն՝ որ Կիաքսարայ Բ. ի կը վճարուէր, անաորակոյս
 Աշդահակայ ժամանակէն էր:

1 Տես Քսենոփոն, Կե-... խրատ, գիրք Բ. գլ. Դ.
 եւ գիրք Գ. գլ. Ա.:

2 Դանիէլ մարգարէին գրքին մէջ՝ (գլ. Ե. 31 եւ գլ.
 ԺԱ. 1) Քսենոփոնին այս Կիաքսարն Դարեհ Մար կը կոչուի:

Լիւրացւոց պետութիւնն կործանեցաւ: Այսու
 օրինակաւ՝ չորից պետութեանց դաշնակցութիւնն
 մահաբեր հարուած մը կրեց: Կիւրոս կը պատ-
 րաստուէր Քաբելոնի վրայ արշաւել, ուր կը
 թագաւորէր Նարունահիդ: Եսայի (Ք. ա.
 785—681) իբր երկու դար առաջ կ'ըսէր.
 «Այսպէս ըսաւ Տէր Աստուած իւր օծելոյն Կիւ-
 րոսի, որուն աջ ձեռքէն ես բռնեցի՝ անոր առ-
 ջեւ ամէն ազգերը հնազանդեցընելու եւ թա-
 գաւորաց գօտիները լուծանելու համար»: ¹
 Երեմիա՝ Երուսաղէմի կործանման ողբերգակ
 տեսողն (Ք. ա. 629—586), ամբարիշտ Քա-
 բելոնի վրայ արեւելեան եւ հիւսիսային ազգե-
 րուն յարձակումը կանուխ ժամանակաւ նա-
 խատեսած էր, երբ կը գոչէր. «Գրօշ կանգնե-
 ցէք երկրի վրայ, ամէն ազգաց մէջ փող զարկէք.
 ազգերն անոր դէմ պատրաստեցէք. գումա-
 րեցէք ագոր դէմ Արարատայ, Միննուոյ ² եւ
 Աշքենազայ ³ թագաւորութիւնները: ⁴ Մարա-
 կան եւ պարսկական բանակաց հետ՝ ազգային
 այս երեք թագաւորութիւններուն զօրքն խա-
 ղացին գնացին Եհովայէն դատապարտեալ քա-
 ղաքին վրայ: Տիգրան արքայորդին եւ Եմբաս

¹ Եսայի, ԽԵ. 1:

² Մանաս երկրին թագաւորութիւնն:

³ Կապուտան ծովուն հիւսիսակողմը՝ Վասպուրա-
 կանի Անձախի-Չոր դաւառին նախաւոր մանր թագաւորու-
 թիւնն:

⁴ Երեմիա, ԾԱ. 27. Մերս եօթանասնից թարգմա-
 նութիւնն ունի միայն «... այրարատեան թագաւորու-
 թիւններն եւ ազքանազեան դունդը:»

միշտ Հարմինիյայ-Արարատ երկրին զօրաց կը հրամայէին: Ք. ա. 538 տարւոյն Թամսուզ¹ ամսոյ սկիզբն Վիւրոս ամբողջ դաշնակցաց զօրաց հետ Տիգրիս գետն անցաւ: Բաբելոնի Թագաւորը զՆաբունահիդ Հռուտում քաղաքին քով զարկաւ եւ անոր յաղթեց: Նոյն ամսոյն 14ին Վիւրոսի եւ դաշնակցաց զօրքն մտաւ Սիւպար քաղաքը, եւ երկու օր վերջ ի Բաբելոն՝ առանց իրիք զիմակալութեան: Նաբունահիդ նոյն իսկ իւր մարդիկներէն Վիւրոսին ձեռքը մատնուեցաւ, ու քանի մ'օր վերջ մեռաւ:² Տիգրան Ա. Բաբելոնական արշաւանէն փառօք իւր երկիրը դառնալով, հաւանականօրէն քանի մը տարի վերջ իւր հօրը մահուամբն՝ անոր յաջորդեց (Ք. ա. իբր 535—525): Իբր Թագաւոր ինչ գործ ըրաւ Տիգրան Ա.՝ ոչինչ գիտենք, ոչ սեպագիր արձանագրութիւններէն եւ ոչ ժամանակակից կամ գոնեայ ժամանակաւ մօտ հեղինակներէն: Այս միայն ստոյգ կ'երեւի թէ Վիւրոսի եւ Վամբիւսեայ ժամանակակից էր: Երբ Վիաքսար Բ. անորդի մեռաւ, Մարաց եւ Պարսից Թագաւորութիւններն միացան ընդ ձեռամբ Վիւրոսի (Ք. ա. իբր 535—529): Անտարակոյս Հարմինիյայայ Թագաւորն թէ Վիւրոսի եւ թէ Վամբիւսեայ (Ք. ա. 529—522) վերին իշխանութիւնը կը ճանչնար:

¹ Յունիս - Յուլիս:

² Pinches, On a cuneiform inscription relating to the capture of Babylon by Cyrus, հրատարակեալ ի Transactions of the Society of Biblical Archeology, հար. Է. էջք 139—167:

Չունինք արդարեւ վաւերագիր ստոյգ,
 յորմէ կարենանք ապահովապէս գիտնալ Տի-
 գրանայ Ա. յաջորդն որով անուամբ կ'անուա-
 նուէր: Ընդունելով ապա Մ. Խորենացւոյ ցու-
 ցրցած Ահազանը (Ք. ա. իբր 525—518),
 կը ստիպուինք ցաւօք ըսել՝ թէ սա Արամեան
 հարստութեան վերջինն եղաւ: Երբ Գարեհ Ա.
 Վիւրոսի աթոռը նստաւ (Ք. ա. 521—485),
 իւր պետութեան նահանգներուն մէջ ապստամ-
 բութեան եւ անկախութեան ոգին կը սպրդէր:
 Քիչ մը վերջ՝ Պարսկաստան, Մարաստան,
 Շօշաստան եւ Բաբելաստան ոտք ելան, անոնց
 նմանեցան եւ այլ երկիրներ: Արմ'ինա՝ եւս
 ընդհանուր ախտէն ընկուելով, հաւանականա-
 պէս 520 տարին՝ մինչդեռ Գարեհ Բաբելոնը
 կը պաշարէր, ապստամբութեան դրօշը բացաւ:
 Ստոյգ է որ Գարեհ Ա. ի Բագիստանի (Պիսի-
 դուն) արձանագրութեան՝ Արմ'ինայի մէջ թա-
 գաւորի մը գոյութիւնն անգիտանալ կը ձեւա-
 ցընէ: Սակայն վերագոյն յիշուած Ս. Գրոց
 Արարատայ թագաւորութեան եւ Քսենոփոնեայ
 «հայազգի» թագաւորի մը եւ Տիգրան արքայ-
 որդւոյն գոյութիւնն եւ գործողութիւնքն ծան-
 րակշիռ ապացոյցներ մեզի կը մատակարարեն,
 որով կրնանք յապահովի ըլլալ չսխալելու՝ երբ
 ըսենք թէ Գարեհի Ա. գահակալութեան ատեն
 Արարատ-Արմ'ինա ունէր իւր ազգային թա-
 գաւորը: — Արմ'ինայի զօրքն յապստամբու-

1 Հնոյն Հայաստանի համար նախ Գարեհէն Ա. գործ-
 ածուած անուն:

Թեան անդ նախ պաշտպանողական դրութիւն մ'առաւ, եւ յետոյ յարձակողականին ձեռք զարկաւ: Գարեհ Ա. Արմ'ինայի վրայ՝ ծննդեամբ արմ'ինացի եւ Գաղարշիչ անուն զօրավար մը պարսիկ բանակաւ խաւրեց: 519 տարւոյն Ապրիլի վերջերը՝ առաջին ճակատամարտն Արմ'ինայի մէջ Զուղա¹ աւանին քով տրուած ըլլալով, Արմ'ինացիք յաղթեցին Պարսից: Գաղարշիչ ետ քաշուելու ստիպուելով, ազգային զօրքն քալեց անոր բանակին վրայ: Արմանիյայի² Տիգրա³ ամրոցին քով՝ առաջին ճակատամարտէն տասն օր վերջը տրուեցաւ երկրորդ ճակատամարտն, յորում Արմ'ինայի զօրքն դարձեալ յաղթող հանդիսանալով՝ Պարսից բանակն դարձեալ նահանջ գործելու ստիպուեցաւ: Յիշեալ տարւոյն Մայիսի վերջերը՝ դարձեալ Արմանիյայի մէջ՝ Ուհիամս⁴ կոչուած մէկ ամրոցին քով Արմ'ինացիք Գաղարշեայ զօրաց վերջին նուագ յաղթելով, զանոնք ազգային հողէն դուրս մերժեցին: Ըստ այսմ՝ մէկ ամսոյ մէջ արմ'ինական զօրքն պարսիկ զօրաց վրայ երեք յաղթութիւն կատարեցին:⁵ Այս երեք

¹ Հաւանականօրէն՝ Բղնունեաց ծովուն հիւսիսակողմը՝ Զարիշաա Աղիովաի:

² Արմանիյա, այլ ընթերցուած Արմ'ինա անուան:

³ Թուի թէ այս ամրոցն Տիգրիսի արեւելեան ճիւղոյն ստորին կողմանքը կը գտնուէր:

⁴ Հաւանականապէս՝ Աղձնեաց նահանգին արեւելից հարաւակողմը կը գտնուէր այս ամրոցն:

⁵ Գարեհ Ա. այս երեք յաղթութիւնն իւր զօրաց կ'ընծայէ. սակայն հետագայ գործքն կը յայտնեն թէ իրքն պարսիկ զօրաց նպաստաւոր չէին եղած:

նշանաւոր յաղթութիւններէն քաջալերեալ, Արմ'ինայի բանակն անցաւ ազգային հողոյն սահմանները, եւ սկսաւ դէպ ի Բաբելոն՝ նոյն իսկ Դարեհի Ա. վրայ քալել: Սակայն բովանդակ անցելոյն փայլն ու փառքն Ասորեստանի հողոյն վրայ նսեմանալու որոշեալ էին: Աճապարեց Դարեհ յաղթող բանակին դէմ զԱւամիսս պարսիկն խաւրել, որուն հրամանատարութեամբն՝ Պարսից զօրքն Ասորեստանի Իզդիտոյ կոչուած վիճակին մէջ Արմ'ինացւոց բանակին յաղթեց: Այս ճակատամարտն 518 տարւոյն Յունուարի դէպ ի 5դ օրն եղած կ'երեւի: Արմ'ինացիք նահանջ գործելու ստիպուելով, թուի թէ կորուաց լեռնային կողմանքն եկած են: Աւամիսս անյապաղ չպնդեցաւ անոնց ետեւէն: Այսու հանդերձ՝ յիշեալ տարւոյն Մայիսի երկրորդ տասնեկին վերջերն Արմ'ինայի Աւտիյարա¹ վիճակին մէջ վերջին ու մահաբեր ճակատամարտն տրուեցաւ երկուստեք: Ի պարտութիւն մատնեցան Արմ'ինացիք: Եւ Դարեհ Ա. իւր պետութեան մէկնահանգն ըրաւ զԱրմ'ինա: Այսու օրինակաւ՝ Ուրարտուայ թագաւորութիւնն եւ Արամեան հարստութիւնն երեք դարէն աւելի տեւելէն վերջ՝ ինկան կործանեցան:

Բովանդակ վերոյգրեալքն գրեթէ ամբողջ ինը դարու պատմութիւն մը կը բովանդակեն (Ք. ա. 1410—518). պատմութիւն մը՝ զոր արդի քննադատութիւնն կ'ընդունի իբր հաւաս-

1 Մեծի հաւանութեան է. որ «Աւտիյարա երկիրն» կորուաց Այսուանք գաւառն էր:

տի, որովհետեւ գրեթէ ամբողջովին իրական եւ դրական վկայագրաց վրայ հիմնեալ եւ հաստատեալ է: Այս պատմութիւնն մեր հայրենեաց համար արդարեւ փառաւոր է, եւ փառաւորագոյն յոյժ քան զոր ոմանք ի մերոց պատմագրաց մեզի աւանդել կը կարծեն: Հոս կը տեսնենք իրաց եւ դիպաց միօրինակութիւն եւ գրեթէ անընդհատ յարակցութիւն: Ազգային կացութեան ոգին կը յարուցանէ զԱրամիս. թէ՛ սա եւ թէ՛ իւր յաջորդքն նոյն ոգւով անդադար պատերազմելով այլամիտ ազգայնոց եւ օտարաց հետ, հնագոյն ժամանակաց Հայաստանը կը կազմեն՝ այնպէս, ինչպէս զայն կը գտնենք Բ. Ե. Չորրորդ դարուն սկիզբները: Եթէ մէկ կողմանէ արամեան թագաւորք հնագոյն Հայաստանի հարաւոյ արեւմտակողմանքը չկրօցան Ասորեստանեայց լուծէն ազատել, միւս կողմանէ ի միջի այլոց սա առաւելութիւնն եւս ունեցան՝ որ անոնցմէ երեքն իրենց յաղթող զէնքերը մինչեւ Ապպազոզովկիոյ արեւմտեան սահմաններն եւ մինչեւ Ասորւոց մօտ տարան՝ մեծաւ փառաւորութեամբ: Նինուէի վայրենաբարոյ թագաւորաց պետութիւնն ամօթով անկաւ՝ այլ եւս չկանգնուելու պայմանաւ, այս անկման հանդիսատես եղաւ արամեան հզօր հարստութիւնն, եւ եթէ սա եւս դար մ'ետքը կործանեցաւ, Արամիսի ոգին կարծես միշտ կը շրջէր իւր հայրենեաց հողոյն վրայ, եւ շնչեալ կ'ազդէր յաջորդ դարուց ազգային իշխանապետները:

Հաճութեամբ ապա եւ մխիթարութեամբ
 կը հայթայթենք ազգայնոց այս մեր նախնեաց
 պատմութիւնը, որուն յօրինման կը նպաստեն
 մէկ կողմանէ մեր ազգային բեւեռագիր վկայա-
 գիրերն, եւ միւս կողմանէ ասորեստանեան եւ
 պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնքն՝ զորոնք
 կը հրատարակենք աստէն:

Ասորուքալիտայ (Ք. ա. իրր 1410—1390)
աշխարհակալութեան վրայօր

Ադաղնիրարի՝ Ա. թագաւորին (Ք. ա. իրր
1350—1330) Վիմատախտակին արձա-
նագրութենէն՝ հանեալ մասն.

Յոսօյ կողմն.

1. Ադաղնիրարի՝ շքեղաշուք իշխանն³

 27. [Թուներգի

1 Ըստ ոմանց Ռամմաննիրարի, որ շհամարի ուղիղ :

2 Այս արձանագրութիւնը՝ որ զարդիս Բրիտանական
 Թանգարանին մէջ կը պահուի, Մուսուլի հարաւակողմն ի
 Քալճաթ - Շէրքաթ՝ հին Ասուր քաղաքին աւերակներուն
 օակ անդղեացի Գէորգ Սմիթ գտաւ. որ եւ կ'ըսէ (Assy-
 rian Discoveries, London. 1875, էջ 242 եւ հետ.) թէ
 Ասուր գից նուիրեալ մեհենի մը փլատակներուն մէջէն հա-
 նուած է այն : Հրատարակեցաւ ի Cuneiform Inscrip-
 tions of Western Asia, հար. Գ. տխակք 44, 45 : Տես՝
 ի միջի այլոց, եւ ի հաւարածոյս Երեւրհարդայ Շրատեր՝
 Keilinschriftliche Bibliothek, հար. Ա. էջք 4-8 :
 — Արձանագրութեանս մէջ Ադաղնիրարի՝ 1 տողէն մինչեւ
 13դ տողին վերջն իւր վրան կը խօսի, 14դ տողէն մինչեւ 22դ
 տողն իւր հօրը Պուգիւլայ գործերը կը յիշէ : 23դ տողէն
 մինչեւ 27դ տողին կէսն իւր հաւուն Բէլնիրարիայ աշխար-
 հակալութիւնները կը յայտնէ. ասկէ մինչեւ 34դ տողին
 վերջն իւր հաւուն հօրը՝ Ասուրուքալիտայ գործերը կը յիշէ :

3 Լոկ կէտերն կը ցուցնեն թէ հոն գանուած օտար
 նիւթերն թողուած են. իսկ այլուր՝ որ եւ իցէ տեղ՝ կէտե-
 րուն հետեւող աստղանիշն կը յայտնէ թէ հոն արձանա-

28. Հղօր արքային Ասորուբալիայ²,
 29. որուն քրմութիւնն տաճարներու մէջ
 30. կատարեալ, եւ որուն թագաւորական բար-
 օրութիւնն [էր.
 31. երկայն ժամանակ լերան մը նման կանգնուած [
 32. որ ցանեաց ցրուեաց զղօրութիւն
 33. լայնածաւալ Սուբարի՝ երկրին,
 34. երկիր ու սահմաններ ընդարձակեց:

Սաղմանասարայ Ա. (Ք. ա. իբր 1330—
 1310)

Ուխտական Ափսէին արձանագրութիւնն².

“Սաղմանասար՝ արքայ Ասորեստանի,
 որդի Ազադնիրարիայ, որ տիրեց (երկրաց)
 Նիրիի³, Լուլու-Նի, եւ Սուսրիի⁴”:

գրութիւնն եղծեալ է: Ստորագծեալ աշխարհագրական ա-
 նուններն օտար երկրաց են:

¹ Ազգային մատենագրաց Ծովաց աշխարհն՝ նուազ
 տարածութեամբ: Աերդիշեալ արձանագրութեան Յառա-
 ղայ կողման 5դ տողին մէջ Սուբարի երկիր մ՛եւս կը յիշուի,
 որ 4դ տողին մէջ Վասսի, Քուտի եւ Լուլու-Մի երկրաց Հետ
 յիշուած ըլլալուն համար, Ասորեստանի եւ Քարեւաստանի
 արեւելահողմը պէտք էր որ գտնուէր: Նոյնն ըսել հարկ է
 Քարեւոնացւոց եւ Ասորեստանեայց Ճամանակակցութեանց
 Տախտակին Ա. սեան 21դ տողին մէջ յիշուած Սուբարի
 երկրին վրայօր, զոր Ասորեստանի թագաւորն Բէշնիրարի
 (Ք. ա. իբր 1390—1370) եւ Քարեւոնացւոց թագաւորն
 Վուրիգալու-Փոքր իրերաց մէջ կիսեցին: Կատարեալ Հաւա-
 նութեան է թէ այս Սուբարի անունը՝ նոյն երկրին ժողո-
 վուրդն հնագոյն ժամանակաց մէջ Նաիրեոց Սուբարիէն
 դաղթելով՝ հոն բերած էր:

² Տես G. Smith, Assyrian Discoveries, էջ 248:
 Տես եւ Cuneif. Inser. of West. Asia, հօր. Գ. 3,
 թիւք 3—5: Տես եւ Hommel, Geschichte Babyloniens
 und Assyriens, Berlin, 1885, էջ 504:

³ Հաւանականագոյնս՝ Նաիրի անունն սղու մն է:

⁴ Խորձեան դաւառին արեւմտակողմը:

Սաղմանասարայ Ա. աշխարհակալութեանց վրայօր՝ Ասուրնաձիրարաղայ (Ք. ա. 885—860) Բեկեալ Կոթողին արձանագրութենէն հանեալ մասն¹

Սի-ն Գ. “Նոյն տարին², Սիվան³ ամսոյն մէջ՝ Մուսրի երկրին հետ (°) ի * տեաւ նա⁴ :

“Նոյն տարին, նոյն (Աբ⁴) ամսոյն մէջ՝ Խանէ-բ-բ-բ-բ⁵ երկրին Շ-ն-դ-բ-բ (°) քաղաքը կործանեց նա : Իգգիշեա քաղաքը՝ որ Կասիարի⁶ լեւան ստորոտն (°) է, Իրի քաղաքը՝ որ Կիրխուի⁷ մարդկան երկրին վիճակին մէջն է, աւարեց (°) նա⁸ :

“Իլու-իգգինոյի անուանակիր տարւոյն² Կիս-լէվ⁵ ամսոյն մէջ արշաւանք յերկիրն Արիմի. [Կասի]արի երկրին Գալլուրիսի քաղաքին մէջ պատերազմեցաւ նա⁸ :

1 Տես Hommel, Geschichte Babyl. und Assyriens, Berlin, 1885, էջք 505-507; Cuneif. Inser. of West. Asia, III. 4, Nr. 1. Pinches, Guide to the Kuyandjik Gallery, London, 1884, էջ 122:

2 Չէ յայտ թէ որ տարին է :

3 Մայիս-Յունիս :

4 Յուլիս-Օգոստոս :

5 Այս է “Խանի-մեծ” : Կասիարի քաղաքին արեւելակողմն երկիր մը, յորում էր Մեքիսինէ :

6 Այս լեւն միջին Արամանոյ ձախակողմն՝ Անտի-տարոս լեւն է : Կասիարի կը կոչուէր նաեւ յոյն մասենագրաց Մասիոն լեւն, այսինքն է արգի Փարաճա լեւան շղթայն, որ զհին Հայաստան կը բաժնէր Միջագետքէն :

7 Այլուր՝ Կուրիսի, Կիրիսի եւ Կիրխու երկիր. որ Աղձնեաց մէջ՝ Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն ձախակողմն սկսեալ կը ձգէր մինչեւ Կորդուաց արեւելակողմը, եւ մասամբ եւս կը վերանար գէպ ի Տարօն գաւառն :

8 Նոյեմբեր-Գեկտեմբեր :

Սաղմանասարայ Ա. գործոց վրայօք՝ Աստրինաճիրաքաղ թագաւորին (Ք. ա. 885—860) Տարեգրութիւններէն հանեալ մասն¹.

- Սիւն Ա. 101 Նոյն անուանակիր տարին² եւ իմ՝ Նինուէ եղած ասենս՝ բերին
102. լուր թէ արք Ասորեստանեայք է- խուլախ՝ անոնց քաղաքապետն, զորոնք Սաղմանասար Ասորեստանի թագաւորն՝ ինծմէ առաջ թագաւորող իշխան յը,
103. խալդիդիպխայի³ մէջ բնակեցուցած էր, ապրստամբեցան, է-ն:

Սաղմանասարայ Ա. գործոց վրայօք՝ Աստրինաճիրաքաղ թագաւորին (Ք. ա. 885—860) Մենասարէն հանեալ մասն.⁴

43. . . . Սինաբու, Տիգու * բերդաքաղաքները՝ որոնց մէջ
44. Ասորեստանի թագաւորն Սաղմանասար՝ իմ պերճափայլ նախորդս, Նախրիի դէմ բնակիչներ հաստատած էր է- զորոնք Արուճու երկրին մարդիկն բռնութեամբ կորզած էին,
45. իմ իշխանութեանս դարձուցի:

¹ S⁶ Cuneif. Inscr. of West. Asia, հօր. Ա 17-26, եւ աստէն ի վայր:

² Իւր կառավարութեան երկրորդ տարին՝ այսինքն Ք. ա. 888: Ասորեստանի թագաւորաց գահակալութեան տարին իրենց «տէրութեան սկիզբն» կը կոչուէր. իսկ հետեւեալ տարին «կառավարութեան առաջին տարին» կ'անուանուէր:

³ Հաշտեանը գաւառ:

⁴ S⁶ Cuneif. Inscr. of West. Asia, Rawlinson. III. 6, եւ աստէն ի վայր:

Թագաթաղարայ Ա. (Ք. ա. իբր 1310
—1270) Խեցեղէն Տախտակին արձանա-
գրութիւնն¹

Յաւանքս կողմն

1. . . . * Թագաթաղար՝ ժողովրդոց թագաւոր,
որդի Սաղմանասարայ, արքային Ասորեստանի,
2. որ Կորդուս² երկրին (տիրեց³): Ով որ իմ գրու-
թիւնս, իմ անունս կ'այլայլէ,
3. Ասուր է՝ Ռամման անոր երկիրն ապականեն: . . .

Ասորրիսիսիայ (Ք. ա. իբր 1130—1108)
Խեցեղէն Տախտակին Տարեգրութիւնքն³

Յեռայ կողմն

-
20. . . . * զլայնածաւալն, եւ Ադա'ուս⁴ երկիրը
 21. . . . * նուաճեցի.
 22. . . . * անսնց վրայ դրի:

¹ Cuneif. Inser. of West. Asia, III. 4, Nr. 2.
— Eb. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek,
Հար. Ա. էջք 10—11:

² Կորդուսաց աշխարհ:

³ Այս Տախտակն՝ զոր Գ. Սմիթ գտած եւ իւր
Assyrian Discoveries գրոց 232 էջին մէջ հրատա-
րակած է, մեծապէս եղծեալ վիճակի մը մէջ ըլլալով՝ 31
դժով հասակոտոր մը կ'ընծայէ մեզի, ասկէ մեր նիւթոյն
վերաբերեալ վերագոյն յառաջ բերուած մասը կ'առնունք:
— S. G. Smith, անդ. — Hommel, Geschichte Babyl.
und Assyri., Berlin 1885, էջք 511—512:

⁴ Կորդուսաց Այսուանք գաւառն:

Թագղաթփաղսարայ Ա (Ք. ա. 1108—
իբր 1080) Հատուածակողման արձանա-
գրութիւնն¹

- Սի-ն Ա. 1 Ասուր՝ տէրն մեծ,
2. Բէլ՝ տէրն, բոլոր Անունակիներու թագաւորն,
.
13. Իստար՝ աստուածոց մէջ վեհուհին, պատե-
րազմի տիրուհին,
14. որ ճակատամարտերը կը յարգարէ,
.
28. Թագղաթփաղսար՝ հզոր թագաւոր,
29. աշխարհիս չորից կողմանց թագաւոր,
30. տէր տերանց, թագաւոր թագաւորաց,
31. վեհագոյն քուրմ,
.
51. երկիրներ, լեռներ,

¹ Արձանագրութեան բնագիրն ու թիջեան շորս
Հատ խեցեղէն հատուածակողմանց (պղ. prisme) վրայ
փորագրուած է: Այս հատուածակողմանք՝ Ասուր դից
նուիրեալ մեծ տաճարի մը շորս անկիւններուն հիմանց մէջ
գտնուեցան: Տաճարն՝ Տիգրիսի աջակողման ափանց վրայ՝
Մուսուլի մօտ, դէպ ի հարաւ, մեր օրերը Քալաթ-Շէր-
քաթ կոչուած տեղն գտնուող փլատակներուն վայրն կը
գտնուէր: Հատուածակողմանք զարդիս ի Լոնտոն Բրիտա-
նական Թանգարանին մէջ կը պահուին: Չորս հատուածա-
կողմանց երկուքն ամբողջ եւ անթերի մնացած են: —
Բնագրոյն մէկ օրինակը 1861 տարին հրատարակեց Հ. Բաւ-
լինսըն ի Cuneif. Inser. of West. Asia, I. 9-16
Առաջին թարգմանութիւնն հրատարակեցաւ 1857 տարին ի
Journal of the Royal Asiatic Society, XVIII. pp.
150-219. յետոյ սյլեւսյլ թարգմանութիւնք ի լոյս ընծա-
յեցան. լուսագոյններէն մին է այն՝ զոր եք. Շրատերայ Keil-
inschriftliche Bibliothek, Berlin 1889, հար. Ա.
15-47 էջերուն մէջ հրատարակած է ուսուցիչն Հուգոն
Վինքլէր: Այս էջերուն դիմացը տառագարձեալ բնագիրն
դրուած է՝ ինչպէս այս՝ նոյնպէս միւս արձանագրութեանց:

- 52. քաղաքներ եւ Ասուրայ թշնամի թագաւոր-
- 53. նուաճեցի, անոնց երկիրները [ներք
- 54. հպատակ կացուցի: Վաթաուն թագաւորներու [
- 55. պատերազմեցայ [հետ
-
- 60. իմ երկրիս սահմանները
- 61. ընդարձակեցի, անոնց բոլոր երկիրներուն տի-
րեցի:
- 62. Թագաւորութեանս սկիզբն՝ 20,000 արք
- 63. Մասնացիք՝ եւ իրենց թագաւորներէն 5ն՝
- 64. որոնք 50 տարի տիրած էին Ալզինն՝²
- 65. եւ Պսուրուհուզինն,³ որոնք հարկ
- 66. ու տուրք կը բերէին Ասուրայ՝ իմ տեառնս,
- 67. եւ զորոնք բնաւ թագաւոր մը ճակատամար-
տի մէջ
- 68. նկուն չէր բրած, իրենց զօրութեան
- 69. վստահացան, իջան վար եւ Քասմախի՝⁴
- 70. տիրեցին: Ի ծառայութեան Ասուրայ՝ իմ
տեառնս,
- 71. պատերազմիկ կառքերս եւ զօրքս ժողվեցի,
- 72. ապագայ ժամանակին չսպասեցի (°). Աստիարա՝⁵
երկիրը
- 73. դժուարագնաց անդի մը՝ կարեցի անցայ.

1 Ս. Գրոց Մոսոքն եւ ազգային արձանագրութեանց Մուսան, որոնց երկիրն յետոյ գրեթէ ամբողջօրին Փոքր Հայք կոչուեցաւ:

2 Եկեղեցաց գաւառ, Հայաստանի արեւմտեան սահմանագլուխը:

3 Բալահոյվի գաւառ, Հայաստանի արեւմտեան կողմը:

4 Կոմագենէ յոյն եւ լատ. մասենագրաց, որ Եփրատայ արեւմտեան եզերաց վրայ էր՝ Մելիտայ վիճակին կից եւ ասոր հարաւակողմը: Օտար երկրաց անունները նօտրագիր կը գրենք գրեթէ միշտ:

5 Յոյն մասենագրաց քով Մասիոն կոչուած լեռնաշղթայն, ի մասնաւորի՝ ասոր արեւմտեան մասն: Այս լեռնաշղթայն՝ Նաիրեայ ժողովուրդները Միջագետքէն կը բաժնէր:

74. անոնց 20,000 զօրաց
 75. եւ 5 թագաւորաց հետ Քրիստոսայ մէջ
 76. պատերազմեցայ է- անոնց յաղթեցի:
 77. Իրենց զօրաց դիակները [կործանեցի,
 78. փոթորկի մը պէս ուժգին յարձակմամբ յերկիր[
 79. արիւննին ի ծործորս
 80. եւ ի բարձունս լերանց վազել տուի.
 81. անոնց գլուխները կտրեցի,
 82. է- զանոնք իրենց քաղաքներուն քովերը
 կարտի¹ պէս սփռեցի:
 83. Անոնց աւարը, բոլոր ինչք ու ստացուածքնին
 84. մեծաւ քանակութեամբ առի տարի. 6000
 անձինք՝
 85. անոնց զօրաց մնացորդները՝ սրոնք յերեսաց
 86. զինուցս փախած էին է- ոտքերուս
 87. փարուեցան, ինծի հետ մէկտեղ առի տարի,
 88. է- զանոնք իմ երկրիս բնակչաց կարգը դա-
 սեցի:
 89. Նոյն ժամանակ անհնազանդ Քրիստոսայ վրայ՝
 90. որ Ասուրայ իմ տեսառես տուրք եւ հարկ տալ
 91. կը զլանար, քիւլեցի. Քրիստոսայ
 92. իւր տարածութեամբը տիրեցի.
 93. անոնց աւարը, անոնց ինչքը, անոնց գոյքը
 94. հանեալ տարի. անոնց քաղաքները կրակով
 Սիւն Բ, 1. այրեցի, աւերեցի, քանդեցի
 Մնացորդք
 2. Քրիստոսայ՝ սրոնք զինուցս երեսէն
 3. փախած էին, ի Սիրիսի²
 4. որ Տիգրիսի անդիի եղերքն է,
 5. անցած էին է- քաղաքն իրենց ամրոց
 6. ըրած էին: Պատերազմիկ կառքերս եւ պա-
 տերազմողներս [շաւիղս այնոցիկ
 7. առի, ընդ գժուարին լերինս եւ ընդ նսւրբ[

¹ Թերեւս գրաբարին⁴ գարի, բառն:

² Հաւանականօրէն՝ Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղն
 ձախակողմը:

8. առլէփս՝ պղնձի տապարներով (°) կտրեցի՝ ան-
9. դաշար բռնեցի վասն խաղայից [ցայ.
10. պատերազմիկ կառացս եւ զօրացս :
11. Տիգրիս՝ գեան անցայ : Սիրիսի՝
12. իրենց բերդաքաղաքին՝ տիրեցի .
13. անոնց պատերազմողներն անտառներու մէջ
14. շուշմայի պէս սփռեցի (°) .
15. արիւննին Տիգրիսի մէջ եւ լերան բարձանց [
16. հոսեցուցի : Նոյն ժամանակ՝ զօրս [վրայ
17. կուրխի երկրին՝ որոնք յազատութիւն
18. եւ ի թիկունս օգնականութեան Քոստանայ
19. եկած էին, հանդերձ զօրօք
20. Քոստանայ խոյ մեքենայի պէս առաթուր
կոխեցի :
21. Անոնց պատերազմողաց դիերր շեղջ շեղջ
22. լերանց թաւուտ տեղեաց մէջ դիզեցի .
23. անոնց պատերազմողաց դիակները՝ Նամի գետէն
24. Տիգրիսի մէջ սահել երթալ տուի :
25. ԶԱլիլիանտիրու՝ զորդի Ալիլիանտիրուայ ,
26. որ Սարուպի կը կոչուէր ,
27. անոնց թագաւորը՝ պատերազմի մէջ ձեռքովս
28. գերի բռնեցի . անոր կանայքը , անոր որդիքը ,
29. անոր շառաւիղները , դոյքը , 180
30. կշիւ անագապղինձ , 5 պղնձի կոնք (°)
31. անոնց աստուածներովը հանդերձ , ոսկի եւ
արծաթ , [հանեցի .
32. իրենց ընչից լաւագոյն մասն անոնցմէ կորզեալ [
33. աւարնին , ստացուածքնին առեալ տարի :
34. Նոյն քաղաքն եւ անոր պալատը հրով
35. այրեցի , աւերեցի , քանդեցի :
36. ԶՈւրարտինաս՝ իրենց բերդաքաղաքը ,
37. որ Պանարի լերան վրայ է ,
38. երկիւղն՝ որ Ասուրայ իմ տեառնս սարսափելի
շողիւնէն կը զարհուրի ,
39. նկուն բրաւ . ազատելու համար

1 Այսինքն Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղը :

40. իրենց կեանքը՝ իրենց աստուածներն առին,
 41. բարձրաբերձ լերանց թաւուտեղուանքը փա-
 խան
 42. նման թռչնոց: Անցուցի պատերազմիկ կառքերս
 43. ու զօրքս Տիգրիսի վրայէն:
 44. Սաղիանաիրու՝ որդի Խատտուխեայ, արքայ
 45. Ուրարտինայ, տակաւին ես չհասած
 46. իւր երկիրը՝ ոտքերուս փարուեցաւ.
 47. որդիքը, իւր շուռախղներն եւ իւր գերգաստանը
 48. պատանդ առի:
 49. — 60 կշիռ անագապղինձ, մեծ կոնք (°) մը
 50. եւ նուիրման համար պղինձի մեծ տաշտ (°) մը,
 51. այլ եւ 120 սարուկ, եզ,
 52. օղիք եւ այծիք իբր տուրք ու հարկ
 53. բերաւ. զանոնք ընդունեցայ, անոր խնայեցի,
 54. կեանքն անոր շնորհեցի: Տիրապետութեանս
 ծանր լուծը
 55. մնացեալ աւուրց համար անոր վրան գրի:
 56. Լայնատարած Բոսորի երկրին՝ բոլոր ընդար-
 ձակութեամբը
 57. տիրեցի, շշն նուաճեցի:

 63. Հզօր զինուցս ստատութեամբն՝ որովհետեւ
 Ասուր տէրն [հաճ էր,
 64. (ինձի) ճոխութիւն ու մեծաշուք փառք շնոր-
 65. — 30 պատերազմիկ կառքերովս՝ որք եր-
 թային աւ
 66. իմցս ճոխութեան (°), առի զօրքս
 67. որոնք պարտութեան կը ստիպեն . . . * ,
 68. ապստամբ Միլդիս՝ երկրին վրայ քաղեցի՝
 69. ի վերայ անաստին: Անցայ ընդ լերինս
 70. ահադինս եւ դժուարագնաց երկիրս

1 Եր. Շրատեր զՄիլդիս «հայացի երկիր», կ'անուանէ
 ի Keilinschriften und Geschichtsforschung,
 Giessen 1878, էջ 269. տեղն հաւանականօրէն Ծոփաց աշ-
 խարհին մէջ էր:

71. իմ մարտակառքիս մէջ՝ ցորքան ճամբայն ան-
ցանելի էր, եւ հեփոտա՝ դժուարին տեղուանքը:
72. Արուսա՛ լերան վրայ՝
73. որ առլեփ տեղ մըն է, եւ իմ պատերազմի
կառացս գնացքին [Թողուցի.
74. անյարմար էր, պատերազմի կառքերս ետեւ [
75. զօրացս առջեւն անցայ, [լերինն
76. քաջասիրտ դիւցազնի (°) մը նման՝ ի Թաւուտս [
77. սեպոյ յաղթանակաւ խաղացի գնացի:
78. Միլդիս երկիրն աւերակաց կոյտի մը նման
կործանեցի.
79. անոր մարտիկները ճակատամարտին մէջ
80. խոյ մեքենայի պէս զարկի. անոնց աւարը,
81. բովանդակ ինչք ու ստացուածքնին կորզեալ
հանեցի.
82. անոնց ամէն քաղաքները հրով այրեցի.
83. պատանդներ, տուրքեր ու հարկեր
84. անոնց վրայ գրի:
85. Թագազաթփազսար՝ քաջ դիւցազնն,
86. որ լերանց արահետները կը բանայ,
87. հետտեալները կը նուաճէ, կը վանէ
88. ամէն ըմբոսաները,
89. ապստամբ, հետտեալ Սուբարին
90. նուաճեցի. Ալդի [տուրքերն
91. եւ Պուրուկուդդի երկիրներն՝ որոնք իրենց [
92. ու հարկերը զսացած էին, [դրի:
93. իմ իշխանութեանս ծանր լուծն անոնց վրայ [
94. Իւրաքանչիւր տարի պարտաւոր էին տուրք ու
հարկ
95. իմ Ասուր քաղաքս՝ իմ առջեւ [ձայն,
96. բերել: իմ դիւցազնական զօրութեանս համա-
97. որովհետեւ Ասուր տէրն զօրաւոր զէնք մը՝
կարճող
98. անաստից՝ տուած էր իմ ձեռքս,

1 Այս լեռը Ծոփաց աշխարհին արեւմտակողմը պէտք է որոնել:

- 99. իւր երկրին սահմաններն ընդարձակել Հրաման
- 100. — 4000 կասկայք¹ [յեց:
- 101. Եւ Ուրումացիք,² ղինուորք Խոփացուց³
- 102. անաստից, որոնք իրենց ժպրհու թեամբն
 - ✓ Սիւն Գ. 1. Սուբարտիէն⁴ քաղաքներ՝ որոնք
 - 2. Ասուրայ իմ տեառնս հպատակ էին՝ առած էին,
 - 3. իմ դէպ ի Սուբարտի արշաւանացս լուրն առին.
 - 4. իմ ղիւցազնական զօրութեանս սարսափն զանոնք յերկիր կործանեց.
 - 5. պատերազմելէ վախցան, ոտքերուս
 - 6. փարուեցան:
 - 7. Իրենց ինչքերովն եւ 120 [րովն
 - 8. մարտականքերովն, իրենց ձիերուն հարկիքնե-
 - 9. զանոնք առի տարի, ի կարգ արանց
 - 10. իմնյ աշխարհիս զասեցի:
 - 11. Գիւցազնական զօրութեանս սաստկութեամբն՝ երկրորդ անգամ
 - 12. Քրիստոսայ վրայ արշաւեցի. ամէն
 - 13. անոր քաղաքներուն տիրեցի

39. Ասուրայ՝ իմնյ տեառնս՝ բարձր զօրութեամբն

40. Խարիա⁵ երկրին վրայ եւ ընդդէմ զօրաց

¹ Ուրիչ տեղեր «կասկիք, կասկու, կասկա»: Սորս էին խաղիւքք = խաղտիք, որոնցմէ անջատեալ մասունք էին կողքիսի եւ Թերմոզոն գետոյն աջակողմը խաղիւքաց ժողովուրդքն:

² Ուրումացիք: Թուի թէ Ուրումա՝ որ եւ Ուրումի, Արիմի, Արիմաի՝ Մեծ Ծոփաց արեւմտակողմը վիճակ մըն էր: Տես Ասուրնահիրարաղայ Տարեգրութիւն, Բ. 13, եւ անոնց այլափոխ ընթերցումն, 44, 45, Բեիւմլ կոթու, Գ, եւ Շամսիսամմանայ Հարթ կոթու, Գ. 51:

³ Խաստացիք (= Քեսացիք) կամ Խաստիք (= Հիտտիտք) Ասորոց Որոնա գետոյն աջակողմն՝ մինչեւ Մելիտինոյ վիճակին հիւսիսակողմը տարածուած ժողովուրդ մըն էր:

⁴ Սուբարի անուան այլափոխ ձեւն:

⁵ Այս վիճակն կորդուաց աշխարհին արեւմտակողմը պէտք էր որ ըլլար. զայս կը ցուցնէ 70դ տողին մէջ տես-

41. լայնատարած կուրխիայ՝ արշաւեցի: Ընդ անտառուտ լերինս
42. բարձունս՝ որոնց մէջ երբեք թագաւոր մը
43. սոք չէր կոխած, Ասուր տէրն հրամայեց որ քալեմ՝ անցնիմ:
44. Մարտակառքերս եւ զօրքս ժողվեցի.
45. ընդ լերինս Իգնի
46. եւ Այա՝ տեղիս դժուարագնացս՝ քալեցի,
47. բարձրաբերձ լեռներ, որոնք դաշունի մը սայրին
48. սուր՝ եւ պատերազմիկ կառացս համար [պէս
49. անյարմար էին. մարտակառքերս պատնէշներու մէջ դրի,
50. սեպ լեռներու մէջէն խաղայի գնացի:
51. Քոլսր կուրխի երկիրն
52. իւր բազմաթիւ զօրքը գումարեց.
53. ի գէն վառեցան ի տալ մարտ պատերազմի
54. Ազուտաբգիս լերան վրայ: Չարնուեցայ
55. անոնց հետ նոյն լերան վրայ՝ որ դժուարագնաց տեղ մըն էր,
56. պատերազմեցայ, անոնց յաղթեցի:
57. Անոնց պատերազմողաց դիակները լեռներու
58. շեղջ շեղջ՝ դիզեցի. [բարձանց վրայ
59. անոնց զօրաց արիւնն ի ծործորս եւ ի բարձունս
60. լերանց հոսեցուցի. ի վերայ քաղաքաց՝
61. որոնք լերանց մացառուտ տեղուանքը կը գրտնուէին, սաստկութեամբ
62. դիմեցի: Խարիա երկրին մէջ 25 քաղաքաց՝
63. որոնք ի սանրոտս Այա, Սուիրա, Իգնի,
64. Սիզու, Սիլզու, Արգանիբիու,
65. Ուրուտու եւ Անիտիու լերանց [ներս,
66. կը գտնուէին, յիբեցի, անոնցմէ բռնած գերի-
67. բոլոր ինչք ու ստացուածքնին առի տարի.

նուած Ագաւս — Այաուանք վիճակին անուան յիշատակութիւնն:

։ կորճեայք կամ կորգուաց աշխարհ:

68. իրենց քաղաքները հրով այրեցի,
 69. աւերեցի, քանդեցի: [յարձակուձէն
 70. Ադաւաւ երկրին մարդիկն ճակատամարտիս հզօր]
 71. վախցան եւ իրենց տեղերը թողուցին
 72. բարձր լեռանց թաւուտ տեղերուն մէջ
 73. թռչնոց պէս փախան: Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝
 74. զանոնք յերկիր կործանեց. [պայծառութիւնն
 75. վար իջան է- ոտքերուս փարուեցան:
 76. Անոնց վրայ տուրքեր ու հարկեր դրի:
 77. Շարաւս եւ Ամմաւս երկիրները՝ [թիւն
 78. որոնք հին ժամանակներէ ի վեր հպատակու-
 79. շէին ճանչնար, աւերակներու բլրոյ մը նման
 80. կործանեցի: Անոնց զօրաց հետ
 81. Արամու՝ լեռան վրայ պատերազմեցայ,
 82. անոնց յաղթեցի. դդիակս
 83. պատերազմողաց նոցա շուշմայից պէս
 84. դետինը սփռեցի: Անոնց քաղաքներուն տիրեցի.
 85. իրենց աստուածներն առի տարի. անոնց դերի-
 86. ինչք ու ստացուածքնին հետս տարի. [ները,
 87. իրենց քաղաքները հրով այրեցի,
 88. աւերեցի, քանդեցի. զանոնք փլատակներու
 բլրոց եւ խօպան երկրի
 89. նման ըրի. տիրապետութեանս լուծը դրի
 90. անոնց վրայ. Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ զանոնք
 91. հպատակ կացուցի:
 92. Իսուա՞ է- Գարիա՞ երկրաց ապստամբաց
 93. անսաստից տիրեցի, տուրքեր
 94. ու հարկեր վրանին դրի, [ցուցի:
 95. Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ զանոնք հպատակ կա-

¹ Կործէից մէջ լեռ մը, զոր վերագոյն (սիւն Բ. 72) յիշուած Արուճաւ լեռան հետ պէտք չէ շփոթել:

² Արածանուց ստորնագոյն կողմանց ձախակողմը վիճակ մը, յորում էր Ինզիտի (= Հանձիթ): Տես Սաղմանասարայ Բ. Մեկտար, Բ. 42:

³ Հաշտենից հարաւակողմը: Ըստ ազգային արձանագրու թեանց՝ Գիրա:

Ստորին Չաւ գետոյն ձախակողմն
արշաւանք :

Սէ-ն Գ.

7. Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ զօրութեան լրութեամբն
8. Կիրխի՝ երկրին մէջ գանուող Սուգի երկրին վրայ՝ որոնք չէին հպատակիր
9. Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ քալեցի: Ընդ 6000
10. զօրս նոցա Խիմի, Լուխի,
11. Արիդի, Ալամուն, [կիրներուն հետ
12. Նիմնի² եւ բովանդակ լայնատարած Կիրխի եր-
13. Խրիխի³ լեւան վրայ (պատերազմեցայ),
14. դժուարին տեղ մը՝ որ գաշունի մը սայրին պէս
15. սուր էր. բոլոր անոնց երկիրներուն հետ
16. հետիոտս կռուեցայ,
17. անոնց վրայ յաղթութիւն կատարեցի:
18. Անոնց պատերազմող զինուորները լեւանց մա-
19. կուտեցի ի կոյտս. [ցառուաներուն մէջ
20. անոնց մարտիկներուն արեամբը Խրիխա լեւն
21. ասրի (°) պէս ներկեցի: [րեցի.
22. Սուգի երկրին՝ իւր ընդարձակութեամբը տի-
23. անոնց աստուածներէն 25ը, անոնց գերինները,
24. անոնց ինչքն ու գոյքը առի տարի:
25. Անոնց ամէն քաղաքները հրով
26. այրեցի, աւերեցի, քանդեցի:
27. Անոնց զօրաց մնացորդներն ոտքերուս
28. փարուեցան. անոնց թողութիւն շնորհեցի.
29. անոնց վրայ հարկեր ու տուրքեր
30. դրի, ի հպատակս
31. Ասուրայ՝ իմոյ տեառն՝ դասեցի զանոնք:
32. Նոյն օրերը՝ այն երկիրներուն 25 աստուածները

1 Ասուրագիտաց մեծագոյն յոյժ մասին հետ այսպէս պէտք է կարդալ: Կիրխի՝ Կուրխի կամ Կիրխու երկրին անուան այլափոխ մէկ ձեւն է:

2 Տարօնոյ մօտ փոքր վիճակ մը պէտք էր ըլլար:

3 Տարօն եւ Հարք գաւառաց մ ընդ Քալքէ լեւն

33. Իմ ձեռացս տիրած աւարները՝
 34. զորոնք առած տարած էի, իբր նուէր մեհենին
 Բիլիսայ՝¹ [սիրեցելոյն,
 35. Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ մեծարոյ ամուսնոյն է-
 36. Անուայ, Ռամմանայ, Ասուր (քաղաքին) Իս-
 37. Իմ Ասուր քաղաքիս աստուածներուն [տարայ,
 38. եւ իմ երկրիս գիյուհիներուն
 39. ընծայ ըրի:
 40. Թագալստփաղսար հլօր թագաւոր,
 41. թշնամեաց երկիրներուն տիրող, պատերազմող
 42. բոլոր բովանդակ թագաւորաց հետ:
 43. Նոյն օրերը

 49. Հեռաւոր թագաւորաց երկիրներուն վրայ՝
 50. վերին ծովուն² եղերքը՝
 51. որոնք հպատակութիւն չէին ճանչնար,
 52. Ասուր տէրն խրկեց զիս, է- ես խաղացի գնացի:
 53. Գժուարին նուրբ շաւիղներէն եւ կիրճերէն՝
 54. զորոնք յառաջագոյն
 55. երբեք թագաւոր մը չէր տեսած,
 56. սեպ ճամբայներէն, զառիվերներէն՝ [տուի:
 57. որոնք չէին բացուած՝ (զօրաց) խաղալ գնալ [
 58. Իլամա, Ամադանա, Իլիսիս,
 59. Սիրա-բի(°)լի, Տար(°)խունա,
 60. Տիրկախուլի, Ախսրա,
 61. Տար(°)խանա-բի(°), Իլուլա,
 62. Խաստարաի, Շախիշարա,
 63. Ուբիրա, Միլիադրունի,
 64. Սուլիանգի, Նուբանասի
 65. եւ Սիսի 16 ահագին լեռները³

¹ Բիլիս կը թարգմանուի «Տիրուհի», եւ ԲԻԼ — ԲԷԼ անուան իգական ձեւն է:

² Բզնունեաց կամ Վանայ ծովն:

³ Աղձնեաց եւ Ծովաց աշխարհին մէջ պէտք էր որ ըլլային այս լեռներն. եւ Ամադանա թերեւս Ամիգի (Ամիս) քաղաքին վեճակին մէջն էր:

66. կտրեցի անցայ, դիւր տեղուանքը՝ իմ՝ մարտա-
կառքիս մէջ, ինչ դժուարին տեղուանքը
67. պղնձի բրիչներով^(°) ուղղեցի:
68. Լեբանց ուրա-^նի ծառերը մէկդի վերցուցի.
69. կամուրջս վասն խաղացից
70. զօրաց իմոց շինեչ ետու, [գաւորն,
71. Եփրատի՝ վրայէն անցայ: Նիմֆի³ երկրին թա-
ղեցի
72. Տունուպի^(°) երկրին թագաւորն, Տուալի եր-
կրին թագաւորն, [թագաւորն,
73. Արարի երկրին թագաւորն, Ուզուլա երկրին[
74. Ունզամունի երկրին թագաւորն, Անդիաբի եր-
կրին թագաւորն, [կրին թագաւորն,
75. Պիլաքինի երկրին թագաւորն, Ատուրգինի եր-
կրին թագաւորն,
76. Աուլի-բար^(°)զինի երկրին թագաւորն, Սինի-
բինի երկրին թագաւորն, [թագաւորն,
77. Խիմուա երկրին թագաւորն, Պախիրի երկրին[
78. Ուիրամ երկրին թագաւորն, Սուբուրիա երկրին
թագաւորն, [թագաւորն,
79. Աբահինի³ երկրին թագաւորն, Ադահինի երկրին[
80. Աիրինի երկրին թագաւորն, Ալբայա երկրին
թագաւորն, [թագաւորն,
81. Ուզինա երկրին թագաւորն, Նազաբիա երկրին[
82. Աբարսիունի երկրին թագաւորն, Գախինի⁴
երկրին թագաւորն,
83. Նաիրիայ երկիրներուն ամբողջ 23 թագաւոր՝

¹ Այս է Արածանի, արդի «Մուրասա-Չայ» գետն:

² Այս վիճակն Արածանուց հիւսիսակողմն եղած ըլլա-
ով, Թագաւորութիւնսարայ Ա. Հարսու-^նի-^նի (Գ. 12)
Նիմֆի վիճակին հետ զայն շփոթելու չէ: Նիմֆի վիճակն Ասուր-
նաճիրաբաղայ Տարեհր-^նի-^նի մէջ (Ա. 46, 54) Նումֆի կո-
չուած է:

³ Տուրուբերանի մէջ՝ արեւելից հիւսիսակողմն Ապա-
հունեաց վիճակն:

⁴ Մեր ազգային արձանագրութեանց Գիս'ուխինի
(— երկնից-որդիք, դից —) վիճակն, որ Արածանուց վերնա-
կողմն եւ աջ կեդրաց վրայ պէտք էր որ ըլլար:

84. Իրենց երկիրներուն մէջ պատերազմիկ կառքեր-
 85. եւ զօրքերնին ժողվեցին, [նին
 86. պատերազմ ու ճակատ տալու
 87. յառաջացան: Հզօր զինուոցս սաստիութեամբն
 88. զանոնք ճնշեցի.
 89. անոնց բազմաթիւ զօրաց մէջ՝
 90. Ռամմանայ ամպրոպի նման՝ աւերում
 91. ձգեցի: Իրենց պատերազմազաց գիակաները
 92. լերանց բարձանց վրայ եւ առ երի
 93. քաղաքաց նոցա շուշմայի պէս
 94. սփռեցի: Իրենց պատերազմիկ կառքերէն 120ք
 95. ճակատամարտի մէջ խորտակմամբ
 96. խորտակեցի: Չ 60 Թագաւորս
 97. Նաիրեայ երկրաց՝ ընդ այնոսիկ որք
 98. անոնց օգնութեան եկած էին,
 99. իմ նիզակովս °) մինչեւ յծովն
 100. վերին հալածական տարի՝:
 101. Իրենց մեծամեծ քաղաքներուն տիրեցի.

Սիւն Ե. 1. անոնցմէ բռնած գերիներս, անոնց ինչքն -- ստացուածքը

2. առի տարի. անոնց քաղաքները հրով
3. այրեցի, աւերեցի, քանդեցի,
4. փլատակներու բլուր ու խոպան երկիր դարձուցի:
5. Երամակս բազմաթիւ ձիերու,
6. ջորիներու, մողիներու (°) եւ զինչս
7. նոցա երկրագործականս (°) անթիւս
8. առեալ տարի: Չամենայն Թագաւորս
9. Նաիրեայ երկիրներուն իմ ձեռքս կենդանւոյն
10. գերի բռնեց: Այս Թագաւորաց
11. շնորհս շնորհեցի.
12. անոնց կեանքը խնայեցի. գերի ինկած

1. Անտարակոյս Մանազկերտի մօտ Կօճանլուի մէջ գտնուած արձանագրութիւնն այս առթիւ քանդակել տուած է Թագազաթփաղսար Ա:

- 13. ու շղթայի զարնուած բլլայլովինն, Համաշայ՝
իմ տեառնս առջեւ
- 14. անոնց ազատութիւն տուի. աստուածոց
- 15. մեծաց առջեւ ապագային համար եւ վասն
աւուրց [երդուընցուցի:
- 16. մնացելոց հպատակութիւն պահելու զանոնք[
- 17. Անոնց արքայորդիները
- 18. պատանդ առի:
- 19. — 1200 ձի, 2000 եզ
- 20. անոնց վրայ հարկ դրի. [Թան:
- 21. Է- զանոնք թողուցի որ իրենց երկիրներն եր-
- 22. ԶՍինի՝ Գաիաինեայ թագաւորը՝
- 23. որ Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ շէր հպատակած,
- 24. դերի ու շղթայակապ իմ քաղաքս
- 25. յԱսուր տարի է- թողութիւն
- 26. շնորհեցի անոր: Իմ Ասուր քաղաքէս՝
- 27. իբր ծառայ աստուածոց մեծաց
- 28. ծառայելու է- ապրելու ազագաւ՝
- 29. զանի թողուցի որ երթայ: Երկրաց Նաիրեայ
- 30. լայնածաւալաց՝ բովանդակ տարածութեամբն՝[
- 31. եւ անոնց բոլոր թագաւորները [տիրեցի,
- 32. ինծի հպատակ կացուցի:՝
- 33. Այս արշաւանացս բնթացքին մէջ՝
- 34. ի վերայ քաղաքին Մէլէրէ-՝) որ յերկրին
Խնի-բ-բ-բ-բ-բ)³
- 35. ապտամբի է- անաստի՝ խաղացի գնացի:

Միջագետաց այլեւայլ կողմանքն

արշաւանք:

67. Ասուր տէրն Մուսրի երկրին աշխարհակա-
լութեան զիս

¹ Արեւ դէք:
² Բառացի՝ «նաքերուս» տակ դրի:
³ Ծովաց արեւմտակողմն՝ Եփրատայ աջակողմը
վիճակ մը:

68. խաւրեց . Իլամննի, [խաղացի գնացի :
69. Տալա եւ Խարուսա լերանց վրայէն անցնելով՝ [
70. ՉՄուսրի՝ իւր տարածութեամբը գրաւեցի .
71. անոր պատերազմողները յերկիր կործանեցի .
72. քաղաքները հրով այրեցի , աւերեցի ,
73. քանդեցի : Քուճանի՝ երկրին զօրքն
74. Մուսրիի օգնութեան
75. եկած էր . լերանց վրայ անոնց հետ
76. պատերազմեցայ , անոնց վրայ յաղթութիւն
կատարեցի . [բոտը՝
77. քաղաքի մը մէջ՝ յԱրինի , Ախսա լերան սառ-
78. զանոնք փակեցի . ոտքերուս
79. փարուեցան . այն քաղաքին խնայեցի .
80. պատանդներ , հարկեր ու տուրքեր
81. անոնց վրայ դրի :
82. Այն ժամանակն բոլոր Քուճանացիք՝
83. որոնք Մուսրիի օգնութեան կը փութային ,
84. ամբողջ իրենց երկիրներէն ժողվեցան ,
85. պատերազմ ու ճակատ տալու
86. դիրք բռնեցին : Զինուցս սաստիկութեամբն
87. ընդհարայ ընդ 20,000 զօրս նոցա [ցայ ,
88. բաղմաթիւս : Տալա լերան վրայ պատերազմե-
89. անոնց վրայ յաղթութիւն կատարեցի ,
90. անոնց յաղթ մարտական զօրութիւնը ցրուեցի ,
91. մինչեւ Մուսրիի առջեւն Խարուսա լեռը
92. հալածական տարի . զգիակունս
93. զօրաց նոցա՝ լերանց թաւուտ տեղերը
94. շոքի նման սփռեցի . [վրայ
95. անոնց արիւնը ձորերու եւ լերանց բարձանց [
96. հոսեցուցի . անոնց մեծամեծ քաղաքներուն
97. տիրեցի , հրով այրեցի ,
98. աւերեցի , քանդեցի , փլատակաց կոյտ մ՝ եւ
խոպան երկիր մ՝ ըրի :
99. Զխունուսա՝ անոնց բերդաքաղաքը՝
100. փլատակաց բլրոյ մը նման յերկիր կործանեցի :

- Սի-ն Զ. 1. Անոնց բազմաթիւ զօրաց հետ
2. քաղաքներու մէջ եւ լեւրանց վրայ պատերազմեցայ սաստկութեամբ .
 3. անոնց վրայ յաղթութիւն կատարեցի .
 4. անոնց մարտիկ զօրքերը թաւուտ լեւրանց մէջ յերկիր կործանեցի
 5. շ-քէներու նման . գլուխնին կտրեցի
 6. ցորենոյ (°) հասկերու նման . [ձանց վրայ
 7. անոնց արիւնը լեւրանց ծործօրներու եւ բար-
 8. վազել տուի : Այն քաղաքին տիրեցի .
 9. անոնց սաստուածները կորզեցի առի . անոնց ինչքն -- գոյքը
 10. առի տարի . քաղաքն այրեցի . [ներով
 11. անոր 3 մեծամեծ պատուարները՝ որոնք աղիւս-
 12. կազմուած էին՝ եւ քաղաքին շրջակայքը
 13. աւերեցի քանդեցի , փլատակաց կոյտ եւ խոպան երկիր
 14. գարձուցի , եւ 2ի ՊԱ քարեր վրանին
 15. սփռեցի : Պղնձի շանթ մը շինեցի , *գլխաւորապէս*
 16. զաւարս երկրաց՝ որոնց սաստուածով՝ իմով՝ իմ տերամբս
 17. տիրած էի , եւ այն քաղաքը նորէն չհիմնելու
 18. եւ անոր պատուարը նորէն չշինելու վճիռը վրան
 19. գրեցի : Աղիւսէ տուն մ՝ անոր վրան
 20. կանգնեցի . այն պղնձի շանթը
 21. անոր մէջ կանգնեցի :
 22. Ի ծառայութեան Ասուրայ՝ տեառն իմոյ՝ պատերազմիկ կառքերս
 23. ու զօրքս առի , զկիբսունա՝ [մանացիք
 24. անոնց արքայական քաղաքը պաշարեցի : Քու-
 25. իմ ճակատամարտիս ուժգին բաղխումէն վախցան ,
 26. օտքերուս փարուեցան . անոնց կենացը խնայեցի :

¹ Այլափոխ ընթերցուած՝ «Ասուր դէբ» :

27. Անոր մեծամեծ պատուարներն եւ զպատնէչս նորա
28. աղիւսակերտս անոնց կործանել Հրամայեցի :
29. Անոնց յատակէն մինչեւ ցտանինսն
30. քանդեցին, փլատակներու կոյտ ու խոպան երկիր դարձուցին :
31. Եւ 300 ապստամբներու ցեղերը՝
32. որոնք անոնց մէջէն Ասուրայ իմ տեառնս չէին հնազանդիր, [նոնք ի պատանդս
33. քարչելով բերին. զանոնք բնդունեցայ, զ-
34. առի, հարկերն ու տուրքերը
35. առաջուրնէ աւելի բարձրացուցի, անոնց վրայ
36. դրի, եւ լայնատարած քուճանի երկիրը
37. իւր բնդարձակութեամբն իմ օաքերուս
38. տակը դրի :¹
39. Ընդ ամենայն՝ 42 երկիր եւ անոնց իշխանները,
40. ստորին Ջ-Քայ² անդիի կողմէն,
41. հեռաւոր անտառուտ լեռանց սահմանագլուխներէն
42. մինչեւ Եփրատայ անդիի կողմը,
43. Խ-Գոյ՝ երկիրը, եւ գվերին ծովն
44. արեւմտից,³ տէրութեանս սկիզբէն
45. մինչեւ կառավարութեանս 5դ տարին ձեռքս աշխարհակալեց :
46. Ձանոնք հասարակօրէն հլու բրի .
47. անոնցմէ պատանդներ առի, հարկեր
48. ու տուրքեր անոնց վրայ դրի :
49. Թողուցի զուղիս թշնամեաց զբազուճս

¹ Այս արչաւանքէն վերջն է որ Թագազաթփ. Ա. Սուր- նատ գետոյ այրին արձանագրութիւնը կանգնած է :

² Ստորին կամ Փորք Ջաւ գետ :

³ Այս է՝ վանայ լիճն : Այսպէս եւ Ա. Հ. Սէյս ի Records of the Past, n. s., հար. Ա. էջ 112, Ծան. 1, եւ Եր. Շրաակեր ի Abhandlungen der königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1877, էջ 185.

- 50. որոնք իշխանութեանս չէին ընդդիմանար .
- 51. դիւր տեղ պատերազմիկ կառքիս մէջ, եւ [
- 52. սաքովս անոնց ետեւէն [գժուարին տեղ
- 53. քալեցի : Թշնամեաց սաքբ
- 54. իմ երկրիս մէջէն կասեցուցի :

Սէ-ն Ը. 1. Ռամմանայ¹ տեառն իմոյ՝ խամրի մեհեանն՝

- 2. զոր Շամսիուամման՝² արքայ քուրմ Ասուրայ ,
- 3. որդի Իշմիդազանայ ,
- 4. շինած էր , անկած եւ կործանած էր :
- 5. Անոր տեղին մաքրեցի , ի հիմանց
- 6. մինչեւ ցաանիսն՝ զայն աղիւսով
- 7. շինեցի , առաջուրնէ աւելի
- 8. զարդարեցի , հաստատուն գործեցի :
-
- 11. Նոյն ատեններն՝ կԱ քար , խ-Ը. ՏԱ քար ,
- 12. շ-դ-ու-քար ի լերանց
- 13. Նաիրի երկրին՝ որուն օգնականութեամբ Ասուրայ՝ տեառն իմոյ՝
- 14. տիրած էի , բերել տուի , [մէջ
- 15. ե- Ռամմանայ՝ տեառն իմոյ՝ խամրի մեհեանին [
- 16. յաւիտենական³ ժամանակաց համար զանոնք գրի :
-

Թագալսթիադսարայ Ա. Բեկեալ Մենարարէն հանեալ մասն.⁴

“ քաջագործութիւններ բրաւ կասիրի երկրին մէջ , Ասորե-ս-դ-ու-է եւ խ-ն- երկրին

¹ Օդոյ , հողմոց եւ ամպրոպաց գիբն :
² Հաւանականօրէն Շամսիուամման Ա. , Ք. ա. իբր 1820-1800 :
³ կամ “մնացեալ , սպադայ” :
⁴ Մենարարիս արձանագրութիւնն Գույունծըգի աւերակաց մէջ գտնուած է , եւ անոր մէկ էջին վրայ գրուած-

լեռներէն մինչեւ Լաւա՛նի դաշտագետիններն եւ
Նաիրի երկրին լեռներն:»

Կօճանլուի արձանագրութիւնն:¹

1. Թագաղաթ փաղար՝ [բեատանի,
2. արքայ հզօր, արքայ ժողովրդոց, արքայ Ասս-
3. աշխարհիս չորս կողման արքայն,
4. Նաիրիի երկիրներուն տիրեց,
5. Տուամի² երկրէն
6. մինչեւ Դաիանի երկիրը տիրեց,
7. . . . [մինչեւ] ցծոյն մեծ:³

Սուրնատ գետոյն այրին արձանագրու-
թիւնն.⁴

1. Օգնականութեամբ Ասուրայ,
2. Շամասայ, Ռամմանայ՝ աստուածոց
3. մեծայ՝ իմ տերանցս,
4. ես Թագաղաթ փաղար՝

ներն Թագաղաթ փաղարայ Ա. կը համարուին Տես J. Ménant, Annales des rois d'Assyrie, էջ 50:

¹ Երձանագրութիւնս՝ հայացի հողոյն վրայ Մանազկերտէն իրր երեք ժամ հեռու Կօճանլուի մէջ գտան՝ յամին 1898, Վ. Պէլք եւ Կ. Փ. Լէման, եւ 1899 Փետրուարի 9ին Պերլինի Գիտութեանց Ճեմարանին համագումարնստին մէջ հաղորդուեցաւ: Տես Sitzungsberichte d. königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1899, VII. էջ 117.

² Հաւանականօրէն՝ Հսոյաստանի արեւելից հարաւոյ սահմանադրւոց վրայ վիճակ մը:

³ Միջերկրակա՞ն ծոյն:

⁴ Մեծ Ծոփաց մէջ Հանի եւ Իլիճէէն չորս ժամ հեռու՝ Կարին տանող պողոտային վրայ՝ վերնագոյն Տիրիսի ձախակողմեան օժանդակ մէկ գետն կայ, զոր Ասորեստանի թագաւորք Սուրնատ կամ Սուպնատ կը կոչէին, եւ որ զարդիս ըստ ոմանց Սէպէնէ-Սու եւ ըստ Կ. Փ. Լէման ուսուցչի Պիրքէլէն-Սու կ'անուանի: Գետն՝ նոյն ուսուցչին անձամբ ըրած հետազօտութեանց համեմատ, ազատ գետնի

- 5. Ասորեստանի [Թագաւոր, որդի Ասուրբիսիսեայ՝
- 6. արքային Ասորեստանի, որդւոյն Մուտակիլիլ
[Նուսիուի՝]
- 7. արքային Ասորեստանի, աշխարհակալող ի
- 8. ձեծ ծովէ արեւմտից *Ասորբիսիս - 1080*
- 9. մինչեւ Նաիրիի ծովն¹
- 10. — 3 անգամ՝ Նաիրիի վրայ արշաւեցի :

վրայ իբր վեց Ժամու ճամբայ հոսելէն ետքը՝ կէս հազարամեարի մօտ երկայն Ժայռի մը տակէն անցնելէն վերջ դուրս կ'ելլէ : Գետոյն Ժայռէն դուրս ելած տեղւոյն աջակողմը հինգ արձանագրութիւնք կը գտնուին, որոնց մին է Թագղզիւ Ա. ոյ վերոյգրեալ արձանագրութիւնն, որ ներքին քարայրի մը մէջ գտնուող երեք արձանագրութիւններէն մին է, ասոր վրան նոյն Թագաւորին հարթ քանդակ պատկերն կայ՝ իւր աջակողմն ունելով վերոյգրեալ արձանագրութիւնը : Այս քարայրին եւ աւելի վեր գտնուող այրի մը մէջ եղած երկերկու միւս արձանագրութիւնք՝ ըստ Լէմանայ բանից, Սաղմանասարայ Բ. են : Այս շորս արձանագրութեանց մին՝ որ ներքին քարայրին մէջ է (եւ մինչեւ հիմայ Թագղզաւայ կ'ընծայուէր), Սաղմ. Բ. ի 7գ. (Ք. ա. 853) տարիէն է : Վերին քարայրին առաջին արձանագրութիւնն այս Թագաւորին 15գ. (Ք. ա. 845) տարիէն է : Գարձեալ՝ ներքին քարայրին երրորդ արձանագրութիւնն (որ ցարգ Ասուրնաձիրարաղայ կը համարուէր) եւ վերին քարայրին երկրորդ արձանագրութիւնն՝ հաւանականօրէն նոյն Թագաւորին ուրիշ մէկ այցելութեան առթիւ քանդակուած են՝ կ'ըսէ նոյն ուսուցիչն : Սակայն Թագղզաւայ եւ իւրոյ իսկ արձանագրութեան գոյութեան համար կը վկայէ Ասուրնաձիրարաղ իւր Տուրիֆուր-Բեանց մէջ՝ Սիւն Ա. 105 : Այս արձանագրութիւնքը՝ 1862 տարին անգղիական հիւպատոսն՝ որ ի Տիարայէքիբ՝ Յ. Գէյլոր գտաւ, եւ 1883ին գերման Սետդեր ճարտարագէտն անոնց այցելեց, երկուքն եւս անոնց դրոշմօրինակներն առին : Տես բնագիրն ի Cuneif. Inscr. of West. Asia, III. 4. 6, եւ Eb. Schrader: die Keilinschriften am Eingange der Quellgrotte des Sebeneh-Su, էջք 27, 7, 8, եւ Keil. Bibl. I, էջք 48—49.

1 Բնուանեաց ծովն :

Թագղաթաղարայ Բ. (Ք. ա. 889—885)
 Սուրնաստ գետոյն այրին արձանագրու-
 թիւնն¹

1. . . . * Թագղաթ[աղար]
2. . . . * արքայ մեծ, արքայ Տղօր, [նի . . . *]
3. . . . * արքայ ժողովրդոց, արքայ Ասորեսա-
4. . . . * զըօվանդակութիւն^(օ) ազգաց մեծաց:
5. Օժանդակութեամբ (աստուած) * այ *
6. աստուածոց մեծարանաց իւրոց *
7. Տոն գնաց. ահագին լեռներ՝ ի
8. ծագմանէ արեւու մինչեւ ցմուտս
9. արեգական՝ նուաճեց:
10. Բուռն, անպարտելի *
11. Տոն գնաց կայծակի^(օ) նման,
12. գետեր *
13. առաթուր կոխեց:

Ասորնաձիրարայ (Ք. ա. 885—860)
 Տարեգրութիւնքն²

- Սի-Ն Ա
9. Ասորնաձիրարաղ՝ Տղօր Թագաւոր,

¹ Տես վերջնթեր ծանօթութիւնը: Տես եւ Eb. Schrader: die Keil. am Eingange der Quellgrotte des Sebeneh-Su, էջք 16, 18, 28, եւ Keil. Bibl. I. էջք 50—51.

² Սեպագիր արձանագրութիւնս՝ խեցեղէն տախտակի մը վրայ փորագրուած՝ Ս. Գրոց յիշատակած Քաղան քաղաքին Նինիպ դից տաճարին մէջ գտնուեցաւ: Քաղան Նինուէին հարաւակողմը, Տիգրիսի ձախ ափանց վրայ՝ արդի Նիմրուա կոչուած աւերակաց տեղն է, որ Նինուէէն իբր 6 ժամ հեռու է: Առաջին վեց տարիներու մէջ պատահած դործոց վրայ բաւական լաւ ժամանակադրական կարգաւորութիւն մը կը տեսնուի նոյն յիշատակարանին մէջ, յորում տարիներն անձանց անուններով որոշուած են, եւ

10. . . . արքայ բովանդակութեան շորից կողմանց աշխարհի
-
44. Կառավարութեանն առաջին տարին¹
45. . . . պատերազմիկ կառքերս ու զօրքս ժողվեցի, արշաւեցի սեպ ճամբայներէն, դժուարին լեռներէն, որոնք գնացից
46. կառացս ու զօրացս անյարմար էին: Նումի² երկրին վրայ գնացի. Գուբբի՝ իւննց բերգաքաղաքին, Սուբբա, Աբուքու,
47. Աբուբա, Աբուբի ամուր քաղաքներուն՝ որոնք Ուրինի, Աբունի, Իսինի կոչուած ահագին լեռներուն մէջ կը գտնուին՝ տիրեցի, զպատերազմողս նոցա
48. բազմաթիւս սպանի, աւարնին, ինչքերնին, արջառնին յափշտակեցի. զօրքն փախաւ, դժուարին լեռան մը վրայ ամրացաւ: Լեռն կարի դժուարին էր. անոնց ետեւէն
49. փութով հետամուտ չեղայ. լեռան գագաթն երկաթի դաշունի մը ծայրին պէս կը բարձրանար, եւ երկնից թեւաւոր թռչուն մ'անոր չմտենար: Նման բունոյ
50. ուրիշ (-թռչնոյ) իրենց ամբութիւնը նոյն լեռան վրայ շինած էին: Ուր որ իմ հարցս մէջէն եւ ոչ մի թագաւոր մտած էր, երեք օրուան մէջ
51. դիւցազնն մազլելով (°) լեռան վրայ ելաւ՝ քաջասորութեամբ կռուոյ ցանկանալով: Ալ եր

որոնք Անուանակիր Տարիներ կը կոչուին: Սակայն նոյն Տարեգրութեանց մէջ ամէն արշաւանաց տարիներն չեն յիշատակուած: *Sku Cuneif. Inser. of West. Asia* I. 17-26, եւ *Eb. Schrader: die Keil. Bibliothek*, I. էջք 50-129.

1 Ք. ա. 884:

2 Նիմի ի Հատուածակողման (Գ. 71) Թագաթափաղսարայ Ա. եւ Սաղմանասարայ Բ. Նիմրուտայ Կոթողին մէջ առջ 43:

- ելաւ, իւր ոտքերովն լեռը կոխկռտեց, անոնց բոյնը ջախջախեց, բանակնին
52. Խորտակեց: Անոնց պատերազմողներէն 200ը զէնքով յերկիր կործանեցի. անոնց մեծաբանակ աւարը՝ ոչխարաց երամակներու պէս առի տարի:
53. Անոնց արեամբը՝ լեռն ասրի նման ներկեցի. իրենց մնացորդները լեռանց ծործորներու եւ անձուկներու (°) մէջ ոչնչացուցի. անոնց քաղաքներն
54. աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Նուամի երկրէն ելայ, Աիրրուրի¹ երկիրը վար իջայ: Հարկս Աիրրուրի
55. Սիմիսի, Սիմիրա², Ուլմանիա, Ադաւա³, Խարդա⁴ ու Խարմասա երկիրներէն ձիեր, ջորիներ(°)
56. արջառ, ոչխարներ, գինի, պղնձի անօթներ իրր իրենց հարկն ընդունեցայ: Անոնց վրայ կողմնակալներ դրի: Մինչդեռ (գօրքս) Աիրրուրիի մէջ
57. կը գտնուէր, Ասուրայ՝ իմ տեսանս՝ պայծառութիւնն զԱիրրոյնացին⁵ եւ զՍուրուսկացին⁶ յերկիր կործանեց: Չիեր, արծաթ,
58. ոսկի, կապար, պղինձ, պղնձի ամաններ ի սակ հարկի առջեւ բերին: Աիրրուրիէն ճամբայ ելայ,
59. Խուլուն⁷ քաղաքին կրճին մէջ մխեցայ, որ Աիրթի⁸ երկրին գիմացն է: Խատու, Խատարու, Նիստուն, Իրրիդի,

1 Կապուտան ծովուն արեւմտեան եզերքը:

2 Կորճէից արեւմտակողմը Տմորիք գաւառն:

3 Կորճէից մէջ Այսուանք գաւառն:

4 Թերեւս Հարք գաւառն՝ Տուրուբերանի մէջտեղը:

Հարք χάρσα կը կոչուի ի զիրս Ասուն Տնդիստ-թիսն Պի-րոս-թիսն, Կոստ. Ծիրանածնի, գԼ. 44:

5 Կապուտան ծովուն հիւսիսային եզերքն վիճակ մը:

6 Ազդային արձանագրութեանց Հուգիսախ երկիրն, եւ Ասսպուրականի արեւմտակողմը Գուկան գաւառն:

7 Մոկաց մէջ Յադին քաղաքն:

8 Որ եւ Կուրթի, Աիրթու, տես ի վեր անդր:

60. Միտքիա, Արձանիա, Տիլա, Խալուա քաղաք-
ներուն՝ որոնք Աիրխի երկրին Ուսու, Արուա,
61. Արարդի՝ ահագին լեռներուն մէջ կը գտնուէին՝
տիրեցի. անոնց բաղմաթիւ զօրքը սպաննեցի.
աւարնին է- ինչքերնին առի տարի:
62. Զօրքն փախաւ, Նիստունի գիմացը դուրս
յցուած լեռնային ժայռ մը բռնեց, որ երկնից
ամպի մը նման՝ երկնքէ դէպ ի վար կը
հակէր:
63. Ուր որ թագաւորաց իմ հարցս մէջէն եւ ոչ
մէկն մտած էր, իմ զինուորներս թռչնոց պէս
անոնց վրայ խոյսացան:
64. Անոնց պատերազմող զօրքէն 260ը զէնքով
դիաթաւալ կացուցի. գլուխնին կտրեցի. ա-
նոնցմէ սիւն մը կառուցի: Անոնց մնացորդն
թռչնոց պէս
65. լերան դադաթան վրայ իւր բոյնը շինեց: Անոնց
աւարն — ինչքը լերան մէջէն վար բերել
տուի. քաղաքները՝ որ ի մէջ
66. ահագին ու թաւուտ լերանց էին, աւերեցի,
քանդեցի, հրով այրեցի: Մարդիկն՝ որչափ
բաղմութեամբ որ զինուցս երեսէն փախած էին,
վար իջան, սոքերուս
67. փարուեցան: Անոնց վրայ տուրքեր, հարկեր ու
վերակացուներ գրի: Նիստունի քաղաքապետը՝
Բուբայի որդին՝ զՅուբու
68. Աբքալէ¹ մէջ մորթապերձ քրի, պատի մը մէջ
հիւսեցի: Նոյն ատեն իմ անձինս պատկերը շի-
նեցի. իմ կարող զօրութիւնս
69. անոր վրան գրեցի, Էքի լերան վրայ՝ Ասուրնա-
ձիրապու քաղաքին մէջ՝ ազրերական տեղը՝
դայն կանգնեցի: Նոյն անուանակիր տարւոյն

¹ Հոյաստանի արեւմտեան հարաւային մասին մէջ:

² Նինուէի արեւելակողմը՝ Ասորեստանի Արբեղա
քաղաքը:

- մէջ¹ Աբ² ամսոյն 24դ օրն
70. ըստ հրամանի Ասուրայ է- Խոտարայ աստուածոցն մեծաց՝ տերանց իմոց՝ Նինուէէն ելայ, Նիրուր³ եւ Պաձատու⁴ ահագին լեռներուն սոքք գտնուող քաղաքաց վրայ
71. արշաւեցի: Ատկուն, Ուսխու, Պիլազի վիճակներուն մէջ 20 քաղաքի տիրեցի. անոնց քաղմաթիւ պատերազմողները սպաննեցի.
72. աւարնին է- ինչքերնին առի տարի. քաղաքները հրով այրեցի: Մարդիկն՝ որչափ բազմութեամբ որ իմ զինուոցս երեսէն փախած էին՝ վար իջան,
73. սոքերուս փարուեցան. անոնց վրայ տուրքեր դրի: Նիրուր ու Պաձատու լեռանց ստորոտներն եղող քաղաքներէն ելայ, Տիգրիսի վրայէն անցայ,
74. ք-մ-մ-ի մօտեցայ: ք-մ-մ-ի է- Մ-ւ-ի հարկը՝ պղնձի անօթներ, արջառ., ոչխարներ, գինի՝ ընդունեցայ:
-
99. . . . Անուանակիր տարւոյն մէջ⁵, իմ անուանս տարին,
-
101. Նոյն անուանակիր տարին եւ իմ Նինուէ գտնուած ատենս բերին
102. լուր թէ արք Ասորեստանեայք է- Խուլաի՝ անոնց քաղաքապետն, զորոնք Սաղմանասար⁶ Ասորեստանի թագաւորն՝ ինձ մէ առաջ թագաւորող իշխան մը
103. Խալլիգիպխայի մէջ բնակեցուցած էր, ապրս-

¹ Դարձեալ 884 տարին:

² Յուլիս-Օգոստոս:

³ եւ ⁴ Ասորուաց հարաւային սահմանադուր լեռներ: Նիրուր կը կարգացուի նաեւ Նիպուր:

⁵ ք. ա. 883:

⁶ ք. ա. իբր 1330-1310:

տամբեցան, իմ թագաւորական քաղաքս
ղԳամդամուսա՝ առնելու համար յառաջ խա-
ղացին :

104. Ասուրայ, Շամասայ եւ Ռամմանայ՝ իմ վստա-
հութեանս աստուածոց՝ հրամանաւն, ժողվեցի
իմ պատերազմիկ կառքերս է- զօրքս : Սուբ-
նատ՝ զեռոյն աղբերակունքը՝ տեղի պատկերաց
105. Թագղաթփաղսարայ եւ Թագղաթաղարայ³
Ասորեստանի թագաւորաց՝ իմ հարցս, իմ
արքայական անձինս մէկ պատկերը շինեցի, է-
ղայն անոնց քովը կանգնեցի :
106. Նոյն ատեն Իձալա երկրէն ի սակ հարկի ար-
ջառ, ոչխարներ է- գինի ընդունեցայ : Յառաջ
խաղացի զէպ ի Ասսիարի⁴, Աինաբուին⁵
107. Խուլախայ բերդաքաղաքին մօտեցայ : Զօրացս
յարձակմամբն, բուռն ճակատամարտիւս խոյս-
ցայ, քաղաքին տիրեցի : Անոնց պատերազմոյ-
ներէն 600ը
108. զինուք յերկիր կործանեցի. 3000 գերի կրակի
մէջ այրեցի. իբր պատանդ՝ անոնցմէ եւ ոչ մէկը
կենդանի թողուցի : Զխուլախ

¹ Աշմուշատ քաղաք Հաշտենից : Երկրորդ Գամդա-
մուսա քաղաք մ'ալ կար, որ Ամդայ հարաւոյ արեւմտից
կողմն էր : Տես աստէն ի վայր՝ Սիւն Գ. 105 :

² Զորմէ տես ի վեր անդր :

³ Նոյնպէս :

⁴ Յատուկ անուանս յառաջագիր է ՄԱՏ «երկիր»
որոշանիչ գաղափարագիրն, որ եւ ՇԱԳ «լեռ» կը կարգա-
ցուի : Ասորեստանեայն՝ Սուբնատ զեռոյն քովէն ելլելով
«յառաջ խաղացած է» զէպ ի լերինս Անտիտաւրոսի որ Աս-
սիարի կը կոչուէր եւ անոր բողբոսիքը դանուած երկիրն նոյն
անունը կը կրէր : Ա երոյիշեալ Գամդամուսա-Աշմուշատ քա-
ղաքն ալ Սուբնատի հիւսիսակողմն էր : Այս Ասսիարին
պէտք չէ շփոթել Ասսիարի-Մասիսն լերան հետ :

⁵ Կապան քաղաք Մեծ Ծոփաց :

109. անոնց քաղաքապետը կենդանւոյն ձեռք ձգեցի: Անոնց գիականներն ի ցից հանեցի. մասնաւ աղջիկ տղաքնին խարուկի մէջ այրեցի:
110. Զխուլի անոնց քաղաքապետը մորթազերժ բրի. Գամգամուսայի պարսպին մէջ զանի հիւսեցի. քաղաքն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի:
111. Մարիրու՝ քաղաքին եւ իւր վիճակին տիրեցի. անոնց պատերազմողներէն 50ը զինուք յերկիր կործանեցի. անոնցմէ բռնուած 200 գերիները կրակի մէջ այրեցի: 332
112. զինուորս երկրին Նիրբուայ՝ դաշտին մէջ կռուելով սպաննեցի. աւարնին, արջառնին էնչխարնին առի տարի: Նիրբու երկիրն՝ որ Ուխիրա լեռան ստորոտն է,
113. գաշնակցութիւն մ'ըրած բլլալով՝ իրենց Տիլա ամրոցին մէջ քաշուած էին: Աինաբուէն՝ ելայ, Տիլաին մօտեցայ.
114. քաղաքն խիստ ամուր էր. 3 պարիսպ զանի կը շրջապատէր: Մարդիկն իրենց հօր պարիսպներուն եւ բազմաթիւ զօրացը վրայ վստահացան. վար չեկան,
115. ստքերուս շփարուեցան: Ասուով եւ ճակատամարտի քաղաքին վրայ յարձակեցայ, տիրեցի: Անոնց 3000 պատերազմող մարդիկը զինուք յերկիր կործանեցի. անոնց աւարը,
116. ինչքը, արջառը, անոնց ոչխարներն առի. շատ մը գերիներ կրակի մէջ այրեցի. շատ մը մարդիկ կենդանւոյն ձեռք ձգեցի.
117. ոմանց ձեռքերը է- թեւերը (°) կտրեցի. ոմանց քիթը (°), ականջները, (թեւերը °) կտրեցի. շատ մը մարդոց աչքերը բրեցի.

1 Անտիասուրոսի արեւելակողմը՝ որպէս հաւանութեան թուի:

2 Որ եւ Սինարու:

118. կենդանի եղողներէն աշտարակ (°) մը կանգնեցի. մէկ մ' ալ կառափներէն կանգնեցի: Ծառերու վրայ իրենց քաղաքին վիճակին մէջ՝ անոնց գլուխները վարսեցի. իրենց արու տղայքը, Սէն Բ. 1. աղջիկ տղայքը կրակի մէջ այրեցի. քաղաքն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի, ոչընչացուցի: Նոյն ատեն Նիրբի երկրին քաղաքները,
2. անոնց ամուր պարիսպներն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Նիրբիէն ելայ, Տուսխաին՝
3. մօտեցայ: Տուսխան նօրէն գրաւեցի, անոր հին պարիսպը կործանեցի. տեղը մաքրեցի, հիման հասայ: Նօր պարիսպ մը
4. ի հիմանց մինչեւ ցկատարն կանգնեցի, աւարտեցի, (գեղեցիկ կերպով) կարգի դրի: Իմ արքայական բնակութեանս համար հոն պալատ մը հիմնեցի. դրան թեւերն աւարտեցի, զանոնք իրենց դրան վրայ կանգնեցի:
5. Նոյն պալատը կանգնեցի ի հիմանց մինչեւ ցտանիս. զանի աւարտեցի. ոչ չէ շողուն քարէ իմ անձինս պատկերը շինեցի, զկարողութիւն
6. շքեղագոյն զօրութեանս՝ ու Նաիրիի երկիրն երուն մէջ կատարած գիւցազնական գործոցս պատմութիւնն անոր վրան գրեցի, զանի Տուսխայի մէջ
7. կանգնեցի: Տախտակ մը գրեցի, անոր պարբային վրայ զետեղեցի: Վատթարեալ Ասորեստանեանները՝ որոնք կարօտութեան եւ քաղցի պատճառաւ ի լերինս
8. յայլս դէպ ի Սուպրի² ելած էին, ետ բերի, Տուսխայի մէջ հաստատեցի: Նոյն քաղաքն իմ վերագոյն իշխանութեանս

¹ Աղձնեաց նահանգին հարաւոյ արեւմտակողմն քաղաք մը:

² Ծոփաց արեւմտակողմն վիճակ մը: Մեծ Ծոփք:

9. տակ դրի: Նիրբու երկրէն ընդեզէններ ու յարգ
հոն գիղեցի. Նիրբուին մնացորդներն՝ որոնք իմ՝
ղինուցս երեսէն փախած էին ,
10. վար իջան, ոտքերուս փարուեցան: Իրենց քա-
ղաքներուն ու գեղեցիկ շէնքերուն մէջ զանոնք
բնակեցուցի: Չիբու:
11. Նորինբու, արջառի, ոչխարներու, գինւոյ,
պղնձի անօթներու հարկն ու տուրքը առա-
ջուրնէ աւելի բարձրացուցի, անոնց վրայ դրի:
Անոնց որդիքը պատանդ:
12. առի: Երբ անոնք՝ Տուսխա կը գանուէին,
դհարկն Չամանիի որդւոյն Ամիրբա՛ւայի, Ան-
խիախայ Սուպրիացւոյ,
13. Նիրգունցի² հուբուսիի որդւոյն Լապատւրիի,
եւ հանգիպակաց Ուրումի երկրին, եւ Նաիրիի
երկիրներուն թագաւորաց հարկը՝
14. կառքեր, երիվարներ, Նորինբու, արծաթ, սակի,
պղնձի անօթներ, արջառ, ոչխարներ, գինի՝ ի
տակ հարկի անոնցմէ ընդունեցայ:
15. Նաիրիի երկիրներուն վրայ կողմնակալներ դրի:
Նաիրիի երկիրներէն գառնալուս ատեն՝ Նիրբու
երկիրն՝ որ ի մէջ
16. Ասախարի լեռինն՝ ազատամբած էր. իրենց քա-
ղաքներէն 9 հաար թողած էին, իրենց Իսպի-
լիբրիա ամրոցին եւ գժուարին լեռան վրայ
17. կը վստահէին: Լեռան գաղաթներուն վրայ
յարձակեցայ, տիրեցի. ահագին լեռներու մէջ
անոնց պատերազմողները սպաննեցի. անոնց ա-
րեամբն ասրի պէս լեռը
18. ներկեցի: Մնացեալները լեռան ծորձորներուն
եւ անձուկներուն մէջ ոչնչացուցի: Անոնց
աւարն է՝ ինչքը՝ առի, անոնց պատերազմողաց
կառափունքը

¹ Այսինքն «Ասորեստանեաց զօրքն»:

² Աղանեաց հարաւակողմն երկիր կամ վիճակ մը:

- 19. կարեցի. անոցն կառափներսոյն սիւն մը կանգնեցի. մանչ — աղջիկ տղաքնին խարուկի մէջ այրեցի: Բուլխանի քաղաքին կրճին մէջ
- 20. մտայ, Լուքիա գետոյն եղերքը հասայ: Յառաջ խաղալուս ատեն՝ կրճին մէջ եղող Աիրիտի երկրին քաղաքներուն տիրեցի, անոնց բազմաթիւ պատերազմողները
- 21. սպաննեցի. անոնց կողոպուտն առի. քաղաքները կրահով այրեցի: Արաուպայէն դուրս ելայ: Նոյն ատեն՝ զհարկն
- 22. Ախիրամուայ՝ որդւոյն Յախիրիայ Չալլայեցւոյն, ¹ որդւոյն Բախիանիայ Խոփոփոյն եւ Խանէ-բոպոբոպ թագաւորաց՝ արծաթ, ոսկի,
- 23. անագ, պղնձի անօթներ, արջառ, ոչխարներ, ձիեր ի սակ նոցա հարկի ընդունեցայ: Ասորիդինայ անուանակիր տարին ² լուր բերին՝
- 24. ³Նուրամման՝ Գոփոբո երկրին իշխանն ապրստամբեցաւ. բովանդակ Չամոս ³ երկիրն դաշնակցութիւն մը կազմեց. Բոփոփի կրճին մէջ
- 25. պատուար մը կանգնեցին

Արշաւանք յարեւել Տարաւոյ եւ յաղթութիւնք ասորեստանոյն:

80. Խուբուսկացիներն է- Աիրզանացիներն երկիւղն

¹ Աղձնեաց արեւելեան հիւսիսակողմը՝ Սաւնոյ Չոր գաւառն:

² Ք. ա. 882:

³ Այս երկիրն Ասորեստանի հարաւային արեւելակողմը կը գտնուէր. ուստի պէտք չէ շփոթել զայն միւս Չամուային հետ՝ որ Ասպուրաման ծովուն մօտ եւ անոր հարաւոյ արեւմտից կողմն էր, որ եւ յետոյ Տամբեր կոչեցաւ: Աբրոյդրեալ Չամուան Բարիտի կրճին հետ միացեալ է. իսկ այս վերջինս ընդգրկն մէջ կը յիշուի սապէս. «51 ընդ Չաւ 52. ասորին անցայ, Բարիտի կիրճը մտայ.» ապա՝ վերոյգրեալ Չամուան ասորին Չաւ դեռէն անդին էր:

81. Վեհափառութեան Ասուրայ՝ տեսուն իմոյ,
նկուն բրաւ. արծաթ, ոսկի, ձիեր, գործուած
զգեստներ, արջառ., ոչխարներ, գինի ի սակ
հարկի եւ արոց իմ առջեւ բերին:
86. Սիւլան¹ ամսոյն մէջ՝ առաջին օրը՝ Շախլիմա-
ղաւքայի անուանակիր տարին² կառքերս ու-
զօրքս գումարեցի,
87. Տիգրիսի վրայէն անցայ, Քոստի մօտայ, Տի-
լի մէջ եղած պալատն գնացի: Քոստի-
մայ հարկն ընդունեցայ: Քոստիէն ելայ,
ի կիրճն
88. Իստարատի³ երկրին մխեցայ. Աիպակի³ քա-
ղաքին մէջ բնակեցայ, արջառ., ոչխար, գինի,
պղնձի ամաններ ի սակ հարկի Աիպակիէն ըն-
դունեցայ: Աիպակիէն ելայ,
89. Մատիատի³ քաղաքը մօտեցայ. Մատիատուին՝
իւր դերեղմանաց քաղաքան՝ տիրեցի. անոր
պատերազմողներէն 2800ը զինուք յերկիր կոր-
ծանեցի. անոնց մեծաքանակ աւարն առի տարի:
90. Որչափ մարդիկ որ զինուցս երեսէն փախած
էին՝ ոտքերուս փարուեցան: Չանո՛ք իրենց
քաղաքներուն մէջ բնակեցուցի. հարկ ու
տուրք եւ՝ «ուրատի», «աշտճեայ մը՝ զոր զօրա-
ցուցի, անոնց վրայ
91. գրի: Անձինս պատկերը շինեցի. հզօր զօրու-
թիւնս անոր վրան գրեցի, Մատիատի մէջ
կանգնեցի: Մատիատիէն ելայ, Չաղաբուխա³
քաղաքին մէջ
92. բնակեցայ: Աիրխիի հարկը՝ արջառ., ոչխար-
ներ, գինի, պղնձի սաներ, պղնձի վայրենի
ցուլեր^(°), պղնձի կաթսայներ^(°), ընդունեցայ:
Չաղաբուխայէն ելայ,

1 Մայիս - Յունիս:

2 Ք. ա. 880:

3 Աղձնեաց նահանգին արեւմտակողմը:

93. Իրսիայի¹ մէջ բանակեցայ. Իրսիան հըով այրեցի: Իրսիայի մէջ Սուրայի հարկը՝ արջառ, ոչխարներ, գինի, պղնձի ամաններ ընդունեցայ:
94. Իրսիայէն ելայ, Կասիարի² լեռան մէջ բանակեցայ: Մադարանզու քաղաքին եւ անոր վիճակէն երկու քաղաքի տիրեցի. անոնց պատերազմողները սպաննեցի,
95. աւարնին առի, քաղաքները կրակով այրեցի: Կասիարի ահագին լեռներուն մէջ վեց օր անցուցի. դժուարագնաց երկիր մը՝ որ պատերազմիկ կառքերու եւ զօրաց յառաջ խաղացման
96. յարմար չէր: Երկաթի բրինձներով լեռը ճեղքեցի. անագապղնձի թիւերով զանի հարթ հաւասար ըրի. կառքերն եւ զօրքը յառաջ խաղացուցի: Կասիարի լեռան մէջ եղող դաշտին⁽³⁾ քովի քաղաքներուն մէջ
97. արջառ, ոչխարներ, գինի, պղնձի անօթներ, պղնձի կաթսայներ ընդունեցայ: Կասիարու լեռը կտրեցի անցայ. երկրորդ անգամ Նաիրիի երկիրներուն վրայ իջայ: Սիգիսա³ քաղաքին մէջ
98. բանակս դրի: Սիգիսայէն ելայ, Մադարա³ քաղաքին մօտեցայ, որ Տուբուզիի որդւոյն Լապտուրիի ամրոցն էր: Քաղաքն խիստ ամուր էր. 4 պարիսպ
99. զանի կը բոլորէին: Յարձակելով քաղաքն առի. հզօր զինուոցս առջեւ զարհուրեցան. անոնց ինչքը, անոնց ստացուածքը, անոնց աղայքը իբր փրկանք⁽³⁾ անոնցմէ առի յա-

1 Քաղաք մը՝ որ Աղձնեաց արեւմտակողմն պէտք էր որ ըլլար:

2 Մասին լեռնաշղթային արեւմտեան ծայրի մէկ մասն:

3 Աղձնեաց հարաւոյ արեւմտակողմը պէտք էր որ գանուէր:

- դատութիւն անոնց կենաց: Անոնց թողութիւն շնորհեցի:
100. Հարկեր ու տուրքեր, «ուրասի, դաշտնայ մը անոնց վրայ դրի: Քաղաքն աւերեցի, քանդեցի, աւերած ու խոպան երկիր դարձուցի: Մաղարակն ելայ, Տուսխան՝ քաղաքը
101. մայ: Տուսխանի մէջ եղող պալատը դնացի: Նիրդուն երկրին տուրքը՝ երկվարներ, ջորիներ, պղնձի ամաններ, պղնձի կաթսայներ, արջառ, ոչխարներ,
102. գինի՝ Տուսխանի մէջ բնդունեցայ: Աստիարի լեւան ստորոտը՝ Տուբուզի սրբւոյն Լապտուրիին 60 քաղաքները, ամրոցները, աւերեցի, քանդեցի, փլատակաց կոյտ
103. ու խոպան երկիր դարձուցի: Ատտահացեալ յԱսուր՝ իմ տէրս, թեթեւ⁽¹⁾ մարտակառքերովս էլաւագոյն հեծեալներովս Տուսխանէն ճամբայ ելայ: Լաստերով
104. Տիգրիսի վրայէն անցայ. բոլոր գիշերը խաղացի գնացի. Գիրրացւոյ ամրոցն Պիտուրային՝ մօտեցայ: Քաղաքն խիստ դժուարամտոյց էր.
105. — 2 պարիսպ զանի կը շրջապատէին. պատուարն լեւան մը դադաթան պէս բարձր էր: Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ բարձր օժանդակութեամբն, զօրացս յարձակմամբն էլ յուզեալ ճակատամարտիւս
106. անոնց հետ պատերազմեցայ: Օդոյ դից Ռամհմանի նման՝ 2 օր մինչեւ արեւու ծագումն անոնց վրայ սրտացի: Անոնց վրայ կրակ անձրեւեցի. սաստկութեամբ
107. եւ զօրութեամբ՝ զօրքս թուհնոց խուռնընթաց բազմութեան⁽²⁾ նման անոնց վրայ սրացան:

1 Նոյնպէս:

2 Հաշտենից հարաւակողմը:

Քաղաքին տիրեցի. անոնց մարտիկներէն 800ը
զէնքով յերկիր կործանեցի. անոնց կառափ-
ները

108. կարեցի. կենդանի մնացող շատ մը մարդիկ
զերի բռնեցի. մնացեալները կրակի մէջ այ-
րեցի: Անոնց ձոխ կողոպուտն առի: Կենդանի
մնացողներէն է— կառափուէքէ կոթող մը
109. քաղաքին դրան առջեւ կանգնեցի, 700 մար-
դիկ իրենց քաղաքին դրան քով ցիցերու
վրայ վարսեցի, քաղաքն աւերեցի, քանդեցի,
աւերած ու խոպան երկիր դարձուցի: Անոնց
մանչ տղայքը,
110. աղջիկ տղայքը կրակի մէջ այրեցի: Մատնի՛
լերան կրճին բերանը գանուող Կուկունու
քաղաքին տիրեցի. 700 պատերազմող նկուն
բրի զինուք.
111. անոնց ձոխ կողոպուտն առի: Գիրա երկրին
մէջ 50 քաղաքի տիրեցի. անոնց պատերազ-
մողները սպաննեցի. աւարնին առի տարի:
50 մարդ կենդանւոյն զերի բռնեցի. անոնց
քաղաքներն աւերեցի,
112. քանդեցի, կրակով այրեցի. անոնց վրայ իմ
ձոխութեանս պայծառութիւնը սիրեցի:
Բիտուրայէն՝ ելայ, հանդիպակաց Կիրխի
երկրին Արբակի քաղաքին³ վրայ իջայ:
113. Իմ արքայական վեհափառութենէս զար-
հուրեցան. իրենց քաղաքներն է— զօրաւոր
պարիսպները թողուցին. կեանքերնին ազա-
տելու համար՝ Մատնի ահագին լերան վրայ
եկան:

1 Անաարակոյս այս լեռն Հաշտեանը գաւառին
հարաւակողմն էր:

2 Այլափոխ ընթերցուած՝ Պիտուրա:

3 Տես թիւ 116 եւ համտէ հետեւեալ ծանօթութեան
հետ: Արբակի քաղաքն Ծոփաց աշխարհին Ազրու գիւղա-
քաղաքն ըլլալու էր:

114. Անոնց հետամուտ եղայ. դժուարագնաց լեռներու մէջ անոնցմէ 1000 պատերազմող մարդ խորտակեցի. անոնց արեամբն լեռը ներկեցի. անոնց դիակներովը զծործորս
115. Է- զանձուկս լերանց լցուցի: 200 մարդ կենդանւոյն գերի բռնեցի. ձեռքերնին կտրեցի. 2000 հոգի գերի տարի. անոնց արջառն եւ ոչխարները
116. անհամար թուով առի տարի: Արբակի քաղաքին,¹ Իյայա է- Սալանիբա ամրոցներուն տիրեցի. (անոնց) պատերազմողները սպաննեցի, կողոպուտնին առի:
117. Նաիրի երկիրներուն մէջ 250 քաղաք իրենց զօրաւոր պարիսպներովն աւերեցի, քանդեցի, աւերած ու խոպան երկիր դարձուցի: Անոնց երկրին հունձքը հնձեցի, ցորեն
118. ու յարդ Տուսխայի մէջ համբարեցի: Չամանիի որդի Ամմիբա՛լայէն իւր աւագորեարն ապստամբած է- զանի սպաննած էին: Առի հանել զվրէժ
119. Ամմիբա՛լայի՝ յառաջ խաղացի: Յերեսաց փայլահնացայտ զինուցս է- հօրագոյն ճոխութեանս
120. մարդիկն վախցան. սպառազինեալ (°) կառքերը, զօրականաց կազմածը, երիվարները, 460
121. երիվար, անոր կառաց ձիոց հարկիքը, 2 տաղանդ արծաթ,² 2 տաղանդ ոսկի,³ 200 տաղանդ
122. անագ, 100 տաղանդ պղինձ, 300 տաղանդ երկաթ, 100 հատ պղնձի անօթներ, 3000 պղնձի սկաւառակ (°), (պղնձի °, պղնձի °)

¹ Իմա «երկիր»: Անտարակոյս այս երկրին գլխաւոր քաղաքն Արբակի կը կոչէր, որ եւ իւր անունը առած է վեճակի մը: Գլխաւոր քաղաքն 1127 տոյին մէջ յիշուածն պէտք էր որ ըլլար:

² Փր. 17,187.50 հր. ըստ բարեչոնական կշռոյ:

³ 275,000 Փր. ըստ բարեչոնական կշռոյ:

123. — 1000 հատ գոյնագոյն հիւսուած կտաւ-
եայ^(°) զգեւաններ, բաժակներ, նեցուկներ^(°),
փղոսկրէ է- սսկիէ աթոռներ,
124. որոնք անոր պալատան գանձը կը կացուցա-
նէին, 2000 զւարակ, 500 ոչխար, անոր կիներ՝
իւր հարուստ օժտին, զգտներս
125. աւագորերոյ նորա՝ իրենց հարուստ օժիտ-
ներովը՝ առի: — —

Հեթե-եալ ասաններէն ասոցէրն Տարեքրս-
իւննց ասլաթի ընկերոցն ասն էն ի Cuneif. Inscr.
of West. Asia, Rawlinson, III. 6: Այս ըն-
թերցուածոյն արձանագրութիւնն Ասուրնաձիրա-
բաղայ Մեծասրն կը կոչուի:

42. Ապստամբ Բուրրամանուն մորթաղերծ ըրի.
անոր մորթովը Սինարուի² որմը ծածկեցի.
անոր եղբայրը զԱրտիանու պես կարգեցի:
43. — 2 մնաս սսկի,³ 13 մնաս արծաթ,⁴ 1000
ոչխար, 2000 շէ պար շէ ի սակ հարկի անոր
վրան գրի: Սինարու, Տիգու...* բերդա-
քաղաքները՝ որոնց մէջ
44. Ասորեստանի թագաւորն Սաղմանասար՝ իմ
պերձափայլ նախորդս, Նաիրիի դէմ բնակիչ-
ներ հաստատած էր, է- զորոնք Արումու եր-
կրին մարդիկն բռնութեամբ կորզած էին,
45. իմ իշխանութեանս դարձուցի: Չասորեստա-
նեայս՝ որոնք Նաիրիի մէջ Ասուրայ բերդա-
քաղաքները պաշտպանած էին է- զորոնք
Արումու երկիրը
46. քշած տարած էին, իրենց քաղաքներուն է-
բերդաքաղաքաց մէջ դարձեալ հաստատեցի,
հանգիստ տեղերը բնակեցուցի: Զ 15(00)

1 Շարունակութիւնը տես էջ 125:

2 Որ եւ կինարու, կասան քաղաք Մեծ Ծոփաց:

3 9166 Քր. ըստ բարեւ. կշռոյ:

4 3724 Քր. ըստ բարեւ. կշռոյ:

47. Խելուֆի զինուորս Արմայա երկրին՝ Ամիպա՛լեայ՝
որդւոյն Ջամանեայ, քարշեցի Ասորեստան
բերի: Նաիրիի հունձքը
48. Հնձեցի, է-իմ՝ երկրիս օգտին համար զանոնք
Տուսխայի, Գամգամուսայի, Սինարուի ու Տի-
գուի մէջ համբարեցի:
49. Նիրգուն, Լուլուտա, Գիրրա, Ագգունու,
Ուլլերա,² Արբակի³ ու Նիրբի երկիրներուն
քաղաքաց տիրեցի. անոնց զօրքերը սպան-
նեցի,
50. Կողսպուանին առի. անոնց քաղաքներն աւե-
րեցի, քանդեցի, աւերած ու խոպան երկիր
դարձուցի: Հարկեր ու տուրքեր է- «ուրասի»
դ-լու-է-այ մը՝ Նաիրիի վրայ դրի:
51. Անոնց վրայ իմոյ իսկ անձին մէկ փոխանորդը
կարգեցի: Որպէս զի անոնք ծառայութիւն
մատուցանեն, զինուցս սարսափը, ճոխու-
թեանս զօրութիւնը՝ Նաիրիի վրայ թափեցի:
52. Սուպրիի⁴ հարկը՝ արծաթ, սկի, պղինձ,
. . .*, անագ, երկաթ, կաթսայներ (°), անօթ-
ներ, արջառ, ոչխարներ, ձիեր,
53. . . .* Գամգամուս քաղաքին մէջ ընդունե-
ցայ: Նաիրիի երկրէն դառնալուս ատեն՝ Խ-
հ-հ-ի⁵ մէջ Ս-ը-յին տիրեցի:

1 Այս երկիրն՝ յորում էին Ախլամիք, Ասորեստանի
հարաւոյ արեւելից կողմանքը վիճակ մըն էր. Fr. Hommel,
Geschichte Babylonien und Assyriens, Berlin
1885, էջք 502 եւ 525, Ծանօթ. 1: Ամիպա՛լե կամ Ամի-
բա՛լա՝ Նաիրի մէկ արքայիկն, իւր բանակին մէջ ծառայելու
համար վերոյիշեալ Խելուֆի զինուորներն արամեական Արմայա
երկրէն բերել տուած էր:

2 Այլուր Ուլլուրա. տես Թաղաթափաղապարսց Գ.Նէ՛-
ր-ր-այ Տ-ի-ր-ի, առղ 25 եւ Ծանօթ. 1:

3 Մ-ր Արբ-ի, երկիր Արբակի: Տես ի վեր անդր 112
եւ 116 առղերը:

4 Մեծ Ծովք:

5 Ասորոց եւ Կելիկիոյ Ամանոս լեռան վիճակն:

Բ. Սեւն շարունակութիւնն : 125, . . . Ասուր-
նաճիրապու.՝ արքայ մեծ,

- 126. դիւցապն այրասիրա
- 127. որ Գիզաթ գետոյն հունէն՝ մինչեւ
ցլիբանան եւ ցծովն
- 128. մեծ Լաի երկրին՝ իւր շրջանակաւը, Սա-
նալի՝ իւրեանց ընդարձակ տարածու-
թեամբը, յականց
- 129. Սուբնատ գետոյ մինչեւ ցհանդիպակաց կիրճն
իւր ձեռքովը արեց, Աիրբուրի կիրճէն մին-
չեւ Աիրզանի երկիրն,
- 130. զբերդս
- 131. Կարունակ² երկրին իմ՝ երկրիս վիճակին
միացուցի. եւ Նաիրիի ընդարձակ երկիրնե-
րուն իրենց ամբողջ տարածութեամբը տի-
րեցի :

Սեւն Գ.

- 92. . . . Շամսունուրի անուանակիր ասորին,³ Այար⁴
ամնոյն 20դ. օրը
- 93. Կալի⁵էն ելայ, Տիգրիսի վրայէն անցայ,
Բեդունի երկիրն իջայ
- 94. . . . Մինչդեռ նսքա խալիֆն⁵ մէջ էին,
Չալլայի Իտաի՛այ է- Ասսայի⁶ Գիրիգադիայ
հարկը՝ արծաթ,
- 95. սակի, արջառ, ոչխար ընդունեցայ :
- 96. . . . խալիֆն⁶ ելայ, վերին Եփրատայ ա-
փունքը հասայ .

1 Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն աղբերակունքն :
 2 Բաբելոն քաղաքին վիճակն :
 3 Ք. ա. 867 :
 4 Ապրիլ-Մայիս :
 5 Վերին Միջագիտաց արեւմտակողմն վիճակ մը :
 6 Աղճնեաց Ալնուաց Չօր գաւառին նախկին անունն
 էր Ասսա :

97. զՎՊ-ՔԲ- կտրեցի անցայ, Խ-դ-դ-դ-դ-դ երկրին
 Հանդիպակաց Ասաս - Վիրխի երկրաց քա-
 ղաքներուն իջայ: Ումալիա, Խիրանու
98. ամուր քաղաքաց՝ որոնք Ադանի երկրին մէջ
 են, տիրեցի, անոնց բազմաթիւ պատերազմող-
 ները սպաննեցի, անհամար կողոպուտնին
99. առի տարի. քաղաքներն աւերեցի, քանդեցի,
 անոնց վիճակաց 150 քաղաքները հրով այ-
 րեցի: Կարանիաէն
100. ելայ, Ամագանի լեւրան կիրճը մտայ, Գիրրիա՝
 երկրին քաղաքներուն իջայ: Չքաղաքս ի մէջ
101. Ամագանի ե- Արքանիա լեւրանց հրով այրեցի:
 Մալանու երկիրը՝ որ Արքանիա լեւրանց մէջն
 է՝ իմ անձինս իսկ (իշխանութեան) տակ դրի:
 Մալանիէն ելայ,
102. դաշտին եզերքն եղող Չամբա երկրին քա-
 ղաքները հրով այրեցի: Չուա՞ գետոյն վըայէն
 անցայ, Տիգրիսի քով բանակեցայ: Չքաղաքս՝
103. որ ի վերայ լեւրինն Արկանիոյ՝ յայտկոյս եւ
 յայնկոյս Տիգրիսի, աւերած ու խոպան եր-
 կիր դարձուցի: Ամբողջ Վիրխու զարհուրեցաւ,
 ոտքերուս
104. փարուեցաւ: Անոնցմէ պտտանդներ առի. ի-
 մոյ իսկ անձին փոխանորդն անոնց վըայ կար-
 դեցի: Ամագանի լեւրան կրճին մէջ Բարզանիս-
 տումէն դուրս ելայ,
105. մօտեցայ Գամգամուսային՝ որ Իլանիի՝ Չա-
 մանիի որդւոյն ամբոյն է. քաղաքն յարձակ-

1 Այլ ընթերցուած Գարիա, Գիրա, Գիրբա ընթեր-
 ցուածոց:

2 Անտարակոյս՝ արեւմտեան Տիգրիսի օժանդակ գետ
 մը, որուն անուան ձեւն ըստ ամենայնի ուրարտեան կը հնչէ
 եւ կը թարգմանի «ձով»,:

3 Արքայիկի մ'այս ամբոյն զատ եւ որիչ է Ասուրնա-
 ձիրարազայ Գամգամուսա «Թագաւորական քաղաք» էն (տես
 սին Ա. 103):

մամբ առի. զօրքս թռչնոց նման անոր վրայ
խոյացաւ :

106. Անոր պատերազմողներէն 600ը զէնքով նկուն
բրի. զլուսնին կտրեցի. 400 հոգի կենդան-
ւոյն գերի բռնեցի.
107. — 3000 գերի երկրէն դուրս տանել տուի:
Այն քաղաքը նոյն խակ իմ անձինս (իշխանու-
թեան) տակը դրի: Կենդանի մնացող մարդիկն
է— կառափուռքը Ամիգի¹ իւր թագաւորական
քաղաքը տանել տուի:
108. Անոր քաղաքին դրան գիմացը կառափուռքէ
կոթող մը կանգնեցի. կենդանի մնացող մար-
դիկն իւր քաղաքին բոլորախիբը ցիցերու վրայ
վարսել տուի:
109. Անոր քաղաքին դրան մէջ ջարդ բնել հրա-
մայեցի. անոր պարտէզներն ապականեցի: Ա-
միգիէն ելայ, Ալլաբրայի² Ասսիարի³ լեռան
կրճին մէջ
110. մխեցայ, որուն մէջ սաք կսխել եւ անոր մէ-
ջէն անցնիլ թագաւորաց իմ հարցս մէջէն
եւ ոչ մէկն համարձակած էր: Ազայի⁴ որ
հուբուսիի որդւոյն Լապտուրիին ամբոցն էր,
111. մօտեցայ: Քաղաքին վրայ փայտեայ աշտարակ-
ներով (°) եւ նիպիշիներով յարձակեցայ. քաղա-
քին տիրեցի: Անոր պատերազմողներէն 1400
հոգի զէնքով նկուն բրի. 580 հոգի կենդանւոյն
112. գերի բռնեցի. 3000 հոգի գերի երկրէն դուրս
տանել տուի: Կենդանի մնացող մարդիկն իւր
քաղաքին բոլորախիբը ցիցերու վրայ վարսեցի.
ուրիշներուն

1 Ամիգ՝ զլխաւոր քաղաք Ազնեաց:

2 Անձանօթ քաղաք մը, որ Ազնեաց հարաւոյ սահ-
մանազլուխը պէտք էր գտնուէր:

3 Մասինն լեռն, ի մասնաւորի անոր արեւմտեան
մասն:

4 Մասինն լեռան հիւսիսոյ ստորտն ամբոց մը:

- 113. աչքերը ծակելով դուրս հանեցի. մնացեալները քշեցի՝ Ասորեստան բերի: Քաղաքն [իմի իսկ անձին (իշխանութեան)] տակը գրի:
- 120. Նաիրիի երկրաց, Կիրիսի, Սուբարի, Նիրբի՝ երկիրներուն զօրաց վըայ՝ օգոյ գից Ռամմանի նման սրտացի:
- 121. Թաղաւոր՝ որ Գկղաթ գետոյն հունէն մինչեւ ցԼիբանան եւ ցճոփն մեծ Լա՛ի երկրին՝ իւր ընդարձակութեամբն, Է-Ս-Է՛ երկրէն մինչեւ Ռա՛ռի՛-քաղաքը
- 122. իւր ստից տակն առաւ, Սուբնատ գետոյն աղբերակունքէն մինչեւ ցհանդիպակաց կիրճն՝ իւր ձեռքովը տիրեց. Կիրբուրիի կիրճէն մինչեւ
- 123. Կիրզանի երկիրն
- 124. իմ՝ երկրիս վիճակին միացուցի:
- 125. Հպատակեցուցած երկիրներուս մէջ իմ կուսակալներս գրի, որպէս զի հպատակութեան ծառայութիւն մատուցանեն. տուրքեր
- 126. անոնց վըայ գրի:

Առաջնակերպ Արձանագրութիւնն:²

- 1. Ապարանք Ասուրնաձիրաբաղայ
- 2. արքայի Ասորեստանի.
-
- 4. արքայի որ
-

1 Հաւանականաբար՝ Ալլարայի Կասիարի լերս կիրճն. ԳԷ՝ Սիւն Գ. 109:

2 Ա. Հ. Լէյարտ՝ հին Քաղան (Նիմրուս) քաղաքի աւերակաց եւ Ասուրնաձիրաբաղայ պալատան մէջ 1846 տարին գտաւ այս արձանագրութիւնը, որ այլեւայլ տարբեր ընթերցումներով հարիւրէն աւելի նման օրինակներ ունի: Ասոնց մէջ վերոյգրեալն զեղեցկագոյնն ըլլալուն պատճառաւ «Առաջնակերպ Արձանագրութիւն» (անգլ. the Standard

- 7. Նաիրիայ երկրաց, Աիրխի, Սուբարի եւ Նիրիբ երկիրներուն բանակները խորտակեց,
- 8. արքայի՝ որ Տիգրիսի հունէն մինչեւ Լաբնանա լեռը
- 9. Սուբնատ գետոյն աղբերակունքէն մինչեւ Ուրարտի՝ իւր ձեռքովն տիրեց: Աիրբուրի երկրին կիրճէն մինչեւ Աիրզանի երկիրն
- 10.
- 11., իմ երկրիս վիճակին միացուցի:

Պալատադայ Ուխտական արձանագրութիւնն²:

- 1. Ասուրնաձիրաբաղ՝ արքայ մեծ, արքայ հզօր,
- 10. յաղբերականց

Inscription) կոչուեցաւ: Տես Լէյարա, Inscriptions in the cuneif. character, 1851, տխակ 6: Էտիմուրիայ «Սկսվտիոյ շնութեանց ընկերութեան» Մուսարանին մէջ կը պահուի արձանագրութիւնս: Զայն թարգմանած է Հ. Փ. Գալպոդայս թարգմանութիւնս հրատարակեցաւ ի Records of the Past, VII, էջք 9—14. սակայն թէ ընթերցման եւ բուն թարգմանութեան ճշգրտութեան եւ թէ տողերուն ամբողջութեան նկատմամբ պակասաւոր է այն: Բնագիրն Եր. Շրատեր (Akademische Buchdruckerei — G. Vogt — in Berlin) եւ Լ. Ապէլ եւ Հ. Աինգլէր Keilinschrifttexte zum Gebrauch bei Vorlesungen, Berlin, 1890, S. 6) հրատարակած են: Այս վերջնոցս հրատարակած բնագրին վրայէն կտտարած ենք մեր թարգմանութիւնը: — Մտադրութեան արժանի է սա կեան թէ Ուրարտի կամ Ուրարտու փոքր վիճակին անունն առաջին անգամ այս արձանագրութեամբ է որ մեզի կը ծանօթանայ:

1 Այլ ընթերցուած՝ «մինչեւ հանգիստակաց կիրճն»:

Տես Եր. Շրատերայ եւ Աինգլէրի հրատարակած բնագիրը:

2 Նինուէի արեւելահողմն Պալատադ կոչուած հաղարկոյն տակէն 1878ին Որմիզդ Ռասսամ մարմարինն քարէ

11. Սուբնատայ մինչեւ ի կիրճս
 12. երկրին Աիրբուրեայ, մինչեւ յերկիրն Աիրզանի

 18. յերկիրն
 19. իմոյ աշխարհիս այսրէն դարձուցի, եւ լայնա-
 ծաւալ [տարածութեամբը
 20. Նաիրիի երկիրն երուն ծայր ի ծայր բովանդակ]
 21. տիրեցի

Որսոյ արձանագրութիւնն¹:

- Սէ-Ն Ա. 1. Որովհետեւ Նինիբ ու Ներգաղ
 որոնք անոր քրմութիւնը կը սիրէին, դաշտի որս
 2. անոր շնորհեցին,

 12. բարձրաբերձ լեռինը [յաւուրս
 13. անոր որսոյ ակնկալութիւններ կու տային,]
 14. ցրտոյ, ձեան, կարկտի, յաւուրս ելից
 15. Դէ-րէ ասակը՝ որ պղնձի պէս կը հրաշիկանայ,
 ի վերայ Իբէի,
 16. Ուր-ասէ, Աղ-Վերէ, Ան-Վերէ, Պէ-Վերէ,

արկեղ մը մէջ գրուած ճերմակ կուճէ (albâtre) տախ-
 տակ մը գտաւ, որոնք զարդիս Բրիտանական Թանգարանին
 մէջ են: Յիշեալ տախտակին վրայ Ասուրնաձիրարաղ իւր
 աշխարհակալութիւնները գրած եւ Մաքիթայ՝ երազոց դից
 մէջենին մէջ գրած էր: Տես Records of the Past n. s.
 հտր. Գ. էջք 80-85: Ասուրնաձիրարաղայ Բեկեալ Աթոզին
 արձանագրութիւնն տես ի վեր անգր (Մաղմանասար Ա.):

1 Արձանագրութիւնս քեկեալ կոթողի մը վրայ փո-
 րագրուած է: Աթոզին՝ որ զարդիս Բրիտանական Թանգար-
 անին մէջն է, գտնուեցաւ ի Գոյուլեճըզ՝ որ բլուր մըն է
 Նինուէի անմիջապէս դիմացը: Ոմանք յաստորագիտաց այս
 արձանագրութիւնը Թագղաթփաղաբայ Ա. կ'ընծայեն. սա-
 կայն կարի հաւանական կը համարուի թէ Ասուրնաձիրա-
 րաղայ ըլլայ: Տես ի Cuneif. inser. of West. Asia, I.
 28 եւ Եր. Շրաաէրայ Keil. Bibl., 1889, հտր. Ա. էջ
 122-129:

- 17. Է- Կասիարի լերանց Ասորեստանի, ի վերայ
խոն լերին՝ [բուն լերանց վրայ
- 18. առ եռի Լ- լ- լ- էրկրին, եւ Նաիրիի երկիրնե-
- 19. այծքաղեր (°), յամոյրեր (°), վիթեր (°),
- 20. եղջերուներ (°) ցանցերով բռնեց:
- 21. Անոնցմէ մեծ բազմութիւն հաւաքեց, ձագեր
ծնանել տուաւ. [սեպեց:
- 22. զանոնք ունանալը՝ ոչխարներ ունենալու պէս[
.

Սուրնատ գետոյն Այրին արձանագրու-
թիւնն¹:

- 1. * [առ] Ասուր աստուածն մեծ, տէրն աս-
տուածոց, [առ] Շամաս . . . *
- 2. * [առ աստ]ուածս մեծս, որոնք կը սի-
րեն [իմ թագաւորութիւնս],
- 3. [որոնք] . . . * իմ թագաւորութիւնս, որոնք
[տէրութեանս] (°) առջեւէն կը քալեն,
- 4. * [առ] Շամաս՝ որ կը հաստատէ . . . *
- 5. . . . * [Ասուր]նա[ճիր]աբաղ՝ թագաւոր ժո-
ղովրդոց (°), թագաւոր Ասորեստանի,
- 6. [որդի թագաւորութեան] արքային ժողովրդ-
ոց (°), արքային Ասորեստանի, որ տիրեց ի[
- 7. [արեւելից՝ մինչեւ ցծովն արեւմտից³], [ծովէն
- 8. *

¹ Արձանագրութիւնս չարաչար խորտակեալ է. այն-
պէս որ եր. Շրատեր եւ ս չէ յաջողած մի միտն առանձինն
կամ կիսակ բառերէ եւ կամ համառօտ ոճերէ ամբողջ մը
կազմել: Ինչ որ վերագոյն յառաջ բերինք՝ կրնայ թերեւս
Ասորնաճիրաբաղայ արձանագրութեան վերաբերել, զոր իւր
Տարեգրութեանց մէջ (սխն Ա. 105) կը յիշէ: Տես եր.
Շրատերայ Die Keilinschriften am Eingange der
Quellgrotte des Sebeh-Su, էջք 13, 29:

2 Կապուտան ծով եւ կամ Պարսից ծոցն:
3 Հաւանականօրէն՝ Միջերկրական ծովն:

- 43. Գաիաինի, Նիմիի՛ երկիրներուն եւ Արզասկու-
նու՛ արքայական քաղաքի
- 44. Ուրարտացի՛ Արամիին, Կիրզանու է- Խուբուս-
կիա երկիրներուն (տիրեցի՛) :
- 45. Ասուրբանուձուրայ անուանակիր տարին՝⁵ Նի-
նուէէն ելայ, Եփրատին վըայէն
- 46. Ջրոց բարձութեան ատեն անցայ, Ախունիի
ետեն գնացի,
.
- 49. զանի իմ՝ քաղաքս Ասուր
- 50. բերի: Նոյն տարին Կ-ւււր երկիրը կտրեցի ան-
ցայ. յերկիրն Չամուայ՝⁶
- 51. որ անոր Հանդիպակաց է, իջայ. քաղաքաց
Նիկդիարայ Իգացւոյ՝⁷
- 52. է- Նիկդիմայ տիրեցի: Կառավարութեանս 5դ
տարին՝⁸ դէպ ի Կասիարի՛⁹ վեր ելայ, քաղաքաց

1 Կարնոյ գաւառին Հարաւոյ արեւմտակողմը պէտք էր որ ըլլար այս վիճակն:

2 Կարնոյ գաւառին Հարաւոյ արեւելակողմը՝ Արծն քաղաք:

3 Կարնոյ գաւառն, որ Հնագոյն ժամանակաց մէջ Ուրարտու անուամբ աւելի ընդարձակ պէտք էր որ ըլլար:

4 Դպրին կամ փորագրչին կողմանէ այս բառն թողեալ է:

5 Ք. ա. 856 տարին: Անուանակիր տարիներուն շարքը ընթացելու համար անհրաժեշտ «Ասուրբանուձուր», պէտք է կարգաւ, որ Սաղմանասարայ 4դ տարին կը ցուցընէ, որուն եւ 52դ տողին մէջ կը յաջորդէ անոր 5դ տարին: Դանի (= Դան) — Ասուրայ անունն 6դ տարին կը ներկայացընէ, այսինքն է 854: Եթէ այս անունն Ասուրբանուձուր անուան տեղը դրուի, յայտնապէս ետեւառաջութիւն կը ծնանի:

6 Կապուտան ծովուն Հարաւոյ արեւմտակողմը Տամբեր գաւառն:

7 Իգու՝ յայտնապէս Չամուայի փոքր մէկ վիճակն էր:

8 Ք. ա. 855:

9 Մասինն լեռնաշղթայն:

53. ամրոց՝ տիրեցի. զԱսուր-իտաի-Շիրու-րիաի²
իւր քաղաքին մէջ փակեցի, զուրս նորա
54. բազումս ընկալայ ի նմանէ³: . . .

Արշաւանք ի Միջագետս եւ յԱսորիս:

67. կառավարութեանս 77 տարին⁴ ՏՆ-ԱԲՆ՛իցի⁵
Խա(°)րատին քաղաքներուն վըայ խաղացի
գնացի.
68. անոր ամուր քաղաքին ՏՆ-ԱԲՆ՛ի՛ անոր վիճա-
կին քաղաքներովը հանդերձ՝ տիրեցի:
69. Տիգրիսի մինչեւ աղբերակունքը՝⁶ այն տեղն
ուր ջրոյն բղխման տեղը կը գտնուի, գնացի:
70. Հոն Ասուրայ գէնքերը փառաւորեցի, իմ աս-
տուածոցս զոհ մատուցի, խրախճութեան
խնջոյք մը
71. կատարեցի, իմ անձինս մէկ մեծ արքայական
արձանը յօրինեցի. Ասուրայ իմ տեառնս զօ-
րութիւնը⁷, զգործս
72. իմոյ քաջութեան է- այն ամէն բան՝ զոր օտար
երկիրներուն մէջ գործեցի՝ անոր վրան գրեցի
հոն կանգնեցի⁸:

¹ Այս է՝ «ամուր քաղաքացի»:

² Ար թարգմանի «Ասուր՝ Շիրուայ ամուսինն իմ հս-
վիւս է»:

³ Չէ յայտ թէ այս թագաւորին վիճակն ուր էր. սա-
կայն իւր անունէն կրնանք գուշակել թէ նախնական թա-
գաւորներէն չէր, եւ իւր քաղաքն Մասիոն լեռնաշղթային
հարաւակողմն էր:

⁴ Բ. ա. 853:

⁵ Այս վիճակն եւ նոյնանուն բերգաքաղաքը վերին
Միջագետաց արեւմտակողմը պետք է փնտրել:

⁶ Բառացի «մինչեւ ցգլուխ ջրոյն»: Այս Տիգրիսն՝ գե-
տոյն արեւմտեան ծիւղն է:

⁷ Կամ «համբաւը»:

⁸ Սուրնաս գետոյ այրին մէկ արձանագրութիւնն:

Արշաւանք ի Բարեւաւտան, յԱսորիս եւն:

- 92. Կառավարութեանս 15դ տարին¹ Տիգրիսի եւ Եփրատայ² աղբերակունքը գնացի, զպատկեր
- 93. իմ արքայական անոնց քարայրերուն մէջ կանգնեցի³:

Արշաւանք յարեւելակողմս Ասորեստանի, յԱսորիս, ի Թորէլ, եւն:

- 110. Կառավարութեանս 24դ տարին⁴ ընդ գեան Զաւ [Ն-Տ-Է՛ երկրին վրայ
- 111. ստորին անցայ. Խ-Չ՛-Տ-Է՛ երկրէն անցայ, [
- 112. իջայ
-
- 119. Ն-Տ-Է՛ն ելայ, զհարկն 27 թագաւորաց
- 120. Պարսուայի⁵ ընկալայ: Պարսուէն ելայ, ի
- 121. դաշտավայրս (°) Ա՛-Դ-Յ-Յ-Յ⁶ երկրին իջայ:

Արշաւանք յԱսորիս:

- 141. Կառավարութեանս 27դ տարին⁷ պատե-
րազմիկ կառքերս է- զօրքս գուժարեցի,
զՊ-աինասուր

1 Ք. ա. 845:

2 Աստէն Եփրատ անուամբ հաւանականօրէն Արա-
ծանի՝ արդի Մուրատ-Սու իմանալու է:

3 Յայտ է թէ Սաղմանասար Բ. Սուրնաս գետոյ
այրին մէջ երկրորդ արձանագրութիւն մ'ալ կանգներ է:
Իսկ Արածանեոյ աղբերականց քարայրն եւ իւր հոն կանգ-
նած արձանագրութիւնն տակաւին անձանօթ են:

4 Ք. ա. 836:

5 Կամ Բարսուա, Կապուտան ծովուն հարաւակող-
մէն դէպ յարեւելս տարածեալ վիճակ մը, որուն անունէն
ձագած կ'երեւի Պարսկահայք նահանգին անունն:

6 Այս է Մարաց կամ Մեդացոց:

7 Ք. ա. 833:

142. զՏուրտան¹՝ բանակին ոտուար մասին հրամանատարն ի գլուխ զօրացս Ուրարտիի վրայ զրկեցի:
143. Իջաւ ի Բիտ-Ջամանի² է- Ամնաստուբիի կիրճին մէջ Արզանիային³ վրայէն անցաւ:
144. Ուրարտացի Շիդուրի⁴ այս բանիս լուրն առաւ, իւր մեծաթիւ զօրաց բազմութեանը
145. վստահացաւ է- պատերազմ ու ճակատ տալու համար ինծի դէմ քալէց: Անոր հետ պատերազմեցայ⁵,
146. անոր յաղթեցի: Իւր զօրացը զիականերովն ընդարձակ դաշար լեցուցի⁶:

Արշաւանք ի հիւսիսակողմս Ասորոց:

156. Ի 29դ ամի⁷

157. կառավարութեանս՝ զօրքս է- ճամբարս համախմբեցի է- յուղարկեցի: Գէպ ի Աիրխի երկիրն գնացի. անոնց քաղաքները տապալեցի,

¹ Այս է ընդհանուր սպարապետ: Ըստ Ս. Գրոց Տարտան (Չորրորդ Թագ. ԺԼ. 17):

² Աղձնեաց արեւմտակողմն վիճակ մը, որուն գլխաւոր քաղաքն Ամիդ էր:

³ Արածանի դետ:

⁴ Մեր ազգային առաջին արձանագրութեան Շարիդուր Ա. (Ք. ա. իբր 835—820) թագաւորն:

⁵ Սաղմանասար առաջին դէմքով կը խօսի, մինչդեռ բուն պատերազմողն Տուրտանն է: Այդն ոճը կը գործածէ ուրիշ տեղեր եւս:

⁶ Ասորեստանւոյն խրոխտական խօսքերովն հանդերձ հաւանական չենք տեսներ թէ ասորեստանեայք յաղթող եղած եւ կամ կատարեալ յաղթութիւն մը գործած ըլլան. որովհետեւ՝ Շարիդուր Ա. իւր արքայական ամբողջ վերին եփրաակէն՝ Բզնունեաց ծովուն արեւելակողմը տարած եւ Տուսպաս (յետոյ Վան կոչուած) քաղաքին մէջ հաստատած է, զոր արգելուլ չէ կրցեր Սաղմանասար:

⁷ Ք. ա. 831:

158. աւերեցի, հրով այրեցի, մրրկեալ կոհակաց նման՝ անոնց երկրին վրայէն անցայ:
159. Ճոխութեանս սարսափն անոնց վրայ թափեցի: Կառավարութեանս 30դ տարին՝ երբ Կառավարութեանս² կը կենայի, զԳահինասուր
160. զՏուրտանն առ իս կոչեցի՝ զհրամանատարն ստուար մասի բանակին, եւ յուղարկեցի ի գլուխ զօրացս: Չաւ³ դեան
161. անցաւ, խուբուսկացւոց քաղաքներուն մօտեցաւ: Չհարկն Գաղանայի [քաղաքներէն
162. խուբուսկացւոյ ընդունեցայ: խուբուսկացւոյ [
163. ելայ, Մազախիրցի՝ Մազդուբիի քաղաքներուն մօտեցաւ: Տուրք
164. ընդունեցայ: Մազախիրցիներուն քաղաքներէն ելաւ, ի քաղաքս Ուղակիս:
165. Մաննացւոյ⁵ մօտեցաւ: Մաննայի Ուղակի առաջի սաստկութեան զինուոց իմոց
166. զօրաց՝ զարհուրեցաւ, իւր արքայական քաղաքը զԶերտու⁶ թողուց, իւր կեանքը փրկելու համար փախաւ:

1 Ք. ա. 830:

2 Նինուէի հարաւակողմը՝ 32 հազարամետր հեռաւորութեամբ, Ս. Գրոց քաղան քաղաքն եւ արդի Նիմրուտ անդի փլատակագ:

3 Մեծ Չաւ կամ Գոյլ գետ, որ Վասպուրականի մէջէն կը բղկի:

4 Թուի թէ Մահկերտան գաւառն ի հնումն Մազախիրու կը կոչուէր եւ Վասպուրականի միջին կողմանքն էր:

5 Մաննա, Ս. Գրոց (Երեմ. ԾԱ. 27) Միննի՝ եւ Նիկողայոսի Գամասկացւոյ (առ Յովսէպոսի՝ Հրէից Նեխեմից ՊԳԺ. Ա. գ. 6) Միլիւսա երկիրն, որ Երասխայ վերին կողմանց աջակողմն դէպ ի Վասպուրականի վերին մասը կը տարածուէր: Տես Սարգոնի Խորսուպ. պալ. Մեծ Արձանագիրն, առգք 36—37:

6 Սարգոնի եւ Ասուրբանիբաղայ արձանագրութեանց մէջ՝ Իզիրուու. Սարթափ գիւղաքաղաք Վարաժնունեաց ի Տուրուբերան:

167. Պնդեցայ անոր ետեւէն, իրենիններէն անհամար արջառ, օգիբ եւ այծիբ եւ ինչք հետս բերի: Իւր քաղաքներն
168. աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Մաննայէն նա ելաւ, խարրունայի՝ Սուլուսունուին քաղաքներուն
169. մօտեցաւ: Անոր արքայական քաղաքն Մասաշուրուին² է՝ անոր վիճակին մէջ եղող տեղերուն տիրեց: Սուլուսունուին
170. եւ անոր որդւոցը թողութիւն շնորհեցի, էիւր երկիրը դարձացի: Տուբք ու հարկ ձիոց եւ երկվարաց
171. հարկեաց՝ անոր վրան դրի: Շուրդիրա³ երկիրը մօտեցաւ. զհարկն Արտասարիի
172. Շուրդիրացոյ ընդունեցայ: Ի Պարսուա վարիջայ, զհարկն թագաւորաց
173. Պարսուայ ընդունեցայ: Պարսուայի մէջ Ասուրայ անհպատակ մնացողներուն քաղաքաց
174. տիրեցի. անոնցմէ առած գերիներս է՝ անոնց ինչքն Ասորեստան բերի: Կառավարութեանս 31դ տարին⁴ երկրորդ անգամ գէպ ի*
175. Ասուրայ է՝ Ռամմանայ արշաւեցի: Նոյն ժամանակ երբ Կալիւ կը կենայի, զԳաինասուր
176. զՏուրտան՝ բանակին ստուար մասին հրամանատարը՝ զօրացս է՝ ճամբարիս գլուխը յուղարկեցի, զրկեցի:
177. Խուբուսկացի Գադայէն քաղաքներուն մօտեցաւ. անկէ հարկ ընդունեցայ:

1 Խոռխոռունեաց գաւառ՝ յարեւմուտս հիւսիսոյ ծովուն Բզնունեաց:

2 Մեծօփ ի Խոռխոռունիս:

3 Անճանօթ վիճակ մը, որ Ասսպուրականին մէջ ըլլալու էր, զայս կը ցուցնեն 172 եւ 173 տողերն: Թերեւս ճուաշտոս գաւառն էր այն:

4 Ք. ա. 829:

- 178. Քալեցի դէպ ի Չապարիա՝ յամուր քաղաքն
երկրին Մուձաձիրայ՝: Չապարիայի եւ միան-
գամայն
- 179. Մուձաձիրացւոց 46 քաղաքներուն տիրեցի:
Ուրարտուի բերդաքաղաքներուն վրայ
- 180. Քալեցի. անոր քաղաքներէն 50ն աւերեցի,
քանդեցի, [Տրով այրեցի]: Դէպ ի Աիրղան
վար իջայ: Հարկ [Խարրանա՞,
- 181. Աիրղանացի Ուպուէն, . . . * էն, Բուրի-սա^(?), [
- 182. Սասղանա է- Անդիա՞ երկիրներէն՝ արջաւ,
օղիք եւ այծիք, ձիեր
- 183. է- ձիերու հարկիք առի: Դէպ ի . . . * յի
քաղաքներն վար իջայ. զԱիրրիա՞,
- 184. զՍիտիուարիա՞՝ անոր ամրոցները, եւ վիճա-
կէն 22 քաղաք աւերեցի, քանդեցի,
- 185. Տրով այրեցի: Իմ վեհափառութեանս սար-
սափն անոնց վրայ թափեցի: Պարսուացւոյն
քաղաքներուն վրայ քալեց:
- 186. Բուստու⁵, Սալախամանու⁶, Աինիխամանու
ամուր քաղաքներուն եւ 23 քաղաքաց
- 187. անոնց վիճակացն տիրեց: Անոնց պատերազ-
մողները սպաննեցի, անոնցմէ բռնած գերի-
ներս առի տարի:

1 Խուբուսկա՝ ստորին Ասսպուրականի արեւելա-
կողմը Գուկան գաւառն եղած ըլլալով, Մուձաձիր երկիրն
ասոր արեւմտակողմը պէտք էր որ ըլլար (ոչ թէ Կորդուաց
հարաւոյ արեւելակողմը). եւ ահա մեր աչաց առջեւ իսկ
գայ Մոկաց աշխարհն: Մուձաձիր երկիրն նոյնանուն քաղաք
մ'ալ ունէր, որ Մոկս աւանն պէտք էր ըլլար:

2 Խարրուանայի միւս ալ ձեւ:

3 Ասսպուրականի մէջ Անձեւացեաց գաւառն:

4 Կասպուտան ծովուն արեւելակողմը:

5 Ասսպուրականի հարաւակողմը Բուժունիք գաւա-
ռին մէկ բերդաքաղաքն: Այս քաղաքն իւր անունը վիճակին
եւս տուած էր:

6 Անտարակոյս՝ Անայ արեւելակողմն արդի Սալա-
խանա գիւղաքաղաքն, որ Անէն իբր 30 մղոն հեռու է:

Բարձրարանդակին արձանագրութիւնն :

Ա. «Վիրզանացի Սուայէ տուրքը՝ արծաթ, ոսկի, անագ, պղնձի անօթներ, դաւաթներ (°), թագաւորին դանձը, ձիեր, երկսապաս ուղտեր ընդունեցայ» :

Մենաքարին արձանագրութիւնն¹ :

- Սկ-ն. Ա. 1.
5. Սաղմանասար բազմութեանց ժողովրդոց թագաւոր
14. թագաւորութեանս սկիզբն, կառավարութեանս առաջին տարին²
15. արքայական դահոյս վըայ մեծվայելութեամբ նստայ. պատերազմիկ կառքեր է- զօրք գումարեցի, Սիմիտի երկրին կրճին մէջ մխեցայ, յԱրիդի³ ի բերդաքաղաքն
16. Նիննիի մօտեցայ, քաղաքը յարձակմամբ առի- անոր տիրեցի, անոր բազմութիւ պատերազմող- ները սպաննեցի, անոր արջառն առի տարի: Անոր քաղաքին դիմացը կառափունքէ կոթող մը կառուցի:

¹ Արձանագրութիւնս՝ Ամիդ (Տիարպէքիր) քաղաքին Հարաւոյ արեւելակողմն եւ նոյն քաղաքէն իրր քսան անգղիական մղոն քարիս կամ քուրիս կոչուած տեղը գտնուած եւ անկէ Բրիտանական Թանգարան փոխադրուած է: Այս արձանագրութիւնն թէպէտ յիշեալ թագաւորին Նաիրիի եւ Ուրարտուայ նկատմամբ մի միայն իւր կառավարութեան մինչեւ չորրորդ (856) տարին գործածները կը պատմէ, սակայն գրութեան ընդարձակ կերպիւն միւս արձանագրութիւնները կը գերազանցէ: Տես Յովակիմ Մենան, Annales des rois d'Assyrie, 1874, էջք 105 եւ հետ., Ա. Հ. Սէյս, Records of the Past n. s. հար. Գ. էջք 81 եւ հետ., Եր. Շրատեր, Keil. Bibl. էջք 150—175:

² Բ. ա. 860:

³ Թուի թէ Վորձէից մէջ էր սյս բերդաքաղաքն, յարեւելակողմն նոյն երկրին:

17. անոնց մանչ ու աղջիկ տղայքը խարուկի մէջ այրեցի: Մինչդեռ անոնք տակաւին Արիդիի մէջ կը կենային, զՏարկն (երկիր) խարգացւոյն, (երկիր) խարմասացւոյն,
18. (երկիր) Սիմիսացւոյն, (երկիր) Սիմիրացւոյն, (երկիր) Սիրիսացւոյն՝ է- (երկիր) Ուլմանիացւոյն՝ ձիեր, հարկիք ձիոց, արջառ, սչխարներ, գինի՝ ընդունեցայ: Արիդիէն
19. ելայ. սեպ նուրբ շաւիղներ, գժուարին լեռներ՝ որոնք երկաթի դաշունի մը սայրին պէս գէպ յերկինս վեր կանգնուած են, պղնձի է- անագապղնձի թիւերով խորեալ պեղեցի, կառքերուն
20. է- զօրքին քալել տուի: Խուբուսկիա քաղաքին մօտեցայ: Խուբուսկիա քաղաքն եւ իւր վիճակէն 100 քաղաք հրով այրեցի: Ասկիա
21. Նաիրիի² թագաւորն՝ եւ իւր զօրաց մնացորդներն ղինուցս սաստիութենէն զարհուրեցան եւ ահագին լեռներ բռնեցին: Անոնց ետեւէն լեռներուն վրայ ելայ.
22. լերանց մէջ անոնց հետ սաստիկ ճակատամարտ տուի. անոնց վրայ յաղթութիւն կատարեցի: Լեռներէն կառքեր, զօրքեր, ձիեր, ձիերու հարկիք առի տարի: Սարսափն վեհափառութեան
23. Ասուրայ՝ իմ՝ տեառնս, զանոնք նկուն բրաւ. վար իջան, սաքերուս փարուեցան. անոնց վրայ հարկ ու տուրք դրի: Խուբուսկիա քաղաքէն³ ելայ,

1 Աղձնեաց հիւսիսակողմը: Թագազաթփաղսարայ Ա. Հատուածակողմանց սիւն Բ. 3, 11 տողերուն մէջ անսնուած Սիրիսի անուն քաղաքին վիճակն: Տես անդէն միւս մէկ քանի վիճակաց անունները:

2 Յայտ է թէ Խուբուսկիայ թագաւորն Նաիրիի եւս թագաւոր կը կոչուէր. յորմէ Խուբուսկիա՝ Նաիրիի եւս կ'անուանէր:

3 Աստէն իմս՝ «երկրէն»:

24. Ուրարտացի Արամիին բերդաքաղաքն Սուգունիայի մօտեցայ. քաղաքին վրայ յարձակեցայ, անոր տիրեցի: Անոր զօրքերէն շատերը սպանեցի.
25. Կողպուտնին առի տարի. անոր քաղաքին դիմացը կառավներէն կոթող մը շինեցի: Իւր երկրէն 14 քաղաք հրով այրեցի: Սուգունիայէն
26. ելայ, դէպ ի Նաիրիի ծովն վար իջայ. զէնքերս ծովուն մէջ մխրճեցի. աստուածոցս զոհեր մատուցի: Նոյն ժամանակ իմ անձինս պատկերը
27. շինեցի, Ասուրայ՝ պերճափայլ տեառն, իմ տեառնս՝ համբաւն եւ իմ կարող զօրութիւնս անոր վրան գրեցի, ծովուն քով կանգնեցի: Երբ կը դառնայի
28. ծովէն, Կիրղանացի Ասուին հարուստ տուրքը՝ ձիեր, արջառ, ոչխարներ, գինի, իւրաքանչիւրն ողին 2 սապատ ունեցող 2 ուղտ ընդունեցայ,
29. իմ քաղաքս Ասուր տարի:

Արշաւանք ի Միջագետս եւ յԱսորիս:

Սէ-Ն Բ. 30 Ասուրբէլկահնայ անուանակիր տարին¹ Գուղու ամսոյն մէջ², 13դ օրը նինուէէն ելայ.

31. Տէլ-Բարսէլի³ տիրեցի
-
34. Տէլ-Բարսէլի, [անունը] Կար-Սուլմանու-ասարէի կոչեցի:
-
40. Կար-Սուլմանու-ասարէիէն ելայ, Սուժու երկիրը կտրեցի անցայ,

1 Բ. ա. 857:

2 Յունիս 20—Յուլիս 20:

3 Արդի Պիրէճիկ քաղաքն:

41. Բիտ - Չամանի երկրին վրայ իջայ: Բիտ - Չամանիէն ելայ, Նամդանու, Միրխիսու երկիրները կտրեցի անցայ. սեպ նուրբ շաւիղներ, լէրինք
42. դժուարագնացք, որոնք դաշունի մը սայրին պէս դէպ յերկինս վեր կը բարձրանան, անագապղնձէ թիւերով փորեցի. պատերազմիկ կառքերն ու զօրքը խաղացուցի գնացուցի: Իջի յերկիրն Ինզիտի՝ երկրին Իսուայ՝: Ինզիտիի բոլոր տարածութեամբն՝ ձեռքս տիրեց: Անոնց քաղաքներն
43. աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Անոնց անհամար կողոպուտը, ինչքը, գոյքն
44. առի տարի: Թագաւորութեանս մէկ յաղթ պատկերը շինեցի. Ասուբայ՝ մեծի տեառն՝ կարողութիւնն եւ իմ հզօր զօրութիւնս վրան գրեցի: Չանի Սալուրիի մէջ կանգնեցի, որ ընդարձակ գնացքի տեղ (°) մըն է:
45. Ինզիտէն ելայ, Արձանիային վրայէն անցայ, Սուխմի՝ երկրին մօտեցայ: Անոր բերդաքաղաքն Ուստալէ՝ տիրեցի. զՍուխմի՝ բովանդակ տարածութեամբն՝
46. աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: ՉԱուա՝ անոնց քաղաքին տէրը՝ իմ ձեռքովս բռնեցի: Սուխմիէն ելայ, Գախաինի երկրին վրայ իջայ: Գախաինիին՝
47. իւր բոլորակութեամբն՝ տիրեցի. անոր քաղաքներն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի:

1 Ծոփաց արեւմտակողմն Հանձիթ դաւառն:

2 Անդ՝ Խորձեան գաւառն: Թուրի թէ Իսուա անուան՝ Խորձենի արեւմտակողմն արդի Իսողու գիւղըն անուան մէջ սահմանաւորեալ է:

3 Թէպէտ անուամբ անձանօթ, սակայն այս երկիրն Տուրուբերանի հիւսիսոյ արեւմտից ծայրն ըլլալու էր. որովհետեւ՝ Սաղմանասաշայ բանակին ընթացքն դէպ ի Կարնոյ գաւառն եղած է:

- Անոնց ճոխ կողոպուտը, ինչքը, գոյքն առի:
Դախահինիէն ելայ,
48. Ուրարտացի Արրամիին՝ թագաւորական քաղաքին Արղասկուին՝ յօտեցայ: Ուրարտացի Արրամու հզօր զինուոցս սաստիւթենէն
49. եւ ուժգին ճակատամարտէս զարհուրեցաւ. իւր քաղաքը թողուց, Ադգուրի երկրին լերանց³ վրայ ելաւ: Անոր ետեւէն լերանց վրայ ելայ. լերանց մէջ սաստիկ պատերազմ տուի, 3400
50. ի նորա պատերազմողաց զինուք նկուն ըրի: Ռամմանի նման՝ անոնց վրայ փոթորիկ տեղացուցի. անոնց արեամբն լեռն ասրի (°) պէս ներկեցի, անոր բանակատեղն առի.
51. անոր մարտակառքերը, հեծեալները, ձիերը, ջորիները, որթերը, գոյքը, կողոպուտն է-հարուստ ինչքը լեռներէն առի տարի: Արրամու՝ առ ի զերծուցանել
52. զիւր կեանս՝ դժուարին լերան մը վրայ ելած էր: Իմ առնի զօրութեամբս իւր երկիրը վայրի ցլոյ մը պէս առաթուր կոխեցի, իւր քաղաքներն աւերակ դարձուցի. զԱրղասկու՝ քաղաքօք
53. իւրոյ վիճակին՝ աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Անոր գրան առջեւ կառափուռքէ կոթող կանգնեցի: Զոմանս կենդանւոյն
54. [գերաններէն կախեցի], է-զոմանս գերաններուն բոլորաիքը ցիցերու վրայ վարսեցի: Արղասկուէն շուեցի, ի լեռան
55. [Իրիտիա] ելայ. թագաւորութեանս մէկ մեծ պատկերը շինեցի. Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ կա-

1 Ուրիչ տեղեր՝ Արամի, Արրամու:

2 Արղասկու, այլ ընթերցուածք՝ Արղասկուն, Արղասկունու:

3 Այսպէս եր. Շրատեր իւր Keilinschriften und Geschichtsforschung, Giessen, 1878, (էջք 132 134) գրքին մէջ:

- րողութիւնը, եւ Ուրարտիի մէջ իմ ի գործ
 դրած հզօր զօրութիւնս անոր վրան
56. [գրեցի, Իրիտիա լերան վրայ] կանգնեցի: Իրի-
 տիակէն չուեցի, Արամալի¹ քաղաքին [մօտե-
 ցայ]. անոր քաղաքներն² աւերեցի, քանդեցի,
 հրով այրեցի:
57. Արամալիէն ելայ, Չանդուինա³ քաղաքին մօ-
 տեցայ: . . * ուտու . . * իմ ճակատամարտէս
 (°) վախցաւ, ոտքերուս փարուեցաւ:
58. Չիեր, հարկիք ձիոց, արջառ, ոչխարներ անկէ
 ընդունեցայ. անոր [թողութիւն շնորհեցի . . *
 [Յընթացս արշաւանացս'] ի ծովն
59. Նաիրիի իջայ. Ասուրայ հզօր ղէնքերը ծովուն
 մէջ մխրճեցի, զոհ մատուցի. [Թագաւորու-
 թեանս մէկ պատկերը] շինեցի. զկարողութիւն
60. Ասուրայ՝ մեծի տեառն, իմ տեառնս, իմ
 դիւցազնական քաջագործութեանս պատմու-
 թիւնն եւ զօրեղ գործերս վրան գրեցի: [Ծո-
 վուն եղբբէն] չուեցի: Աիրզանի երկրին
61. մօտեցայ: Ասաւ՝ Աիրզանիի թագաւորն՝ իւր եղ-
 բայրներովն է՝ սրգւովքն ընդ առաջ իմ ե-
 կաւ, թագաւորութեան [հարկն ու տուրքն՝
 ձիեր,
62. ձիոց հարկիք, ոչխարներ, գինի, իւրաքան-
 չիւրն ողին 2 սապատ ունեցող 7 ուղտ անկէ
 ընդունեցայ: Թագաւորութեանս մէկ մեծ
 պատկերը շինեցի, Ասուրայ՝ մեծ տեառն, իմ
 տեառնս՝ կարողութիւնը

1 Ուրարտեան լեզուաւ կը թարգմանի «Արամայ-
 տեղի»:

2 Ասոնք՝ Արամալի քաղաքին վիճակի աւաններն ու
 դիւղերն եւս կրնային ըլլալ: Տես վերագոյն 52-53 տողերը:

3 Թուի թէ Տուրուբերանի հիւսիսակողմն եղած
 Երազիոց լերան վրայ Չանդուինա անուամբ քաղաք եւ վի-
 ճակ մը կար, յորմէ եւ յառաջ եկած է նոյն լերան անունն:

63. Եւ Նահապետի մէջ իմ գործադրած հզօր զօրութիւնս վրան գրեցի, իւր քաղաքին մէջտեղը՝ իւր մէհենին մէջ զայն կանգնեցի: Աիրզանիէն շուեցի,
64. Խուբուսկիայի թագաւոր Աակիին բերդաքաղաքին Սիլայայն՝ մօտեցայ: Քաղաքին վրայ յարձակեցայ, տիրեցի, անոր զօրաց մէջէն շատերը սպաննեցի. 3000 գերի, անոնց արջաւոր,
65. ոչխարները, ձիերը, շորինները, որթերը՝ անհամար թուով՝ առի տարի, Ասուր իմ քաղաքս բերի: Ինդիտի կրճին մէջ մտայ, Աիրբուրիի կրճէն՝
66. ի վերին կողմն Արբեւայ՝ գուրս ելայ:

Արշաւանք ի Տիլ-Բարսիպ:

69. Ասուրբանախուձուրի անուանակիր տարին՝
75. Նոյն տարւոյն մէջ Մաղամուա՝ երկրին վրայ քալեցի, ի կիրճն
76. Բառնաբէլու՝ երկրին մտայ, Նիկդիմի է՝ Նիկդիրա քաղաքներուն մօտեցայ: Հզօր զինուոցս սարսափէն եւ փոթորկալից ճակատամարտէս զարհուրեցան,
77. նաւերու վրայ . . . * ծովուն մէջ գնացին: Ոչխարներու մորթերէն շինուած նաւերու վրայ անոնց ետեւը պնդեցայ. ծովուն մէջ տեղը սաստիկ ճակատամարտ տուի, անոնց յաղթեցի:
78. Ծովն անոնց արեամբն ասրի պէս ներկեցի:

1 Ք. ա. 856:

2 Որ եւ Չամուա. Վասուսան ծովուն հարաւոյ արեւմտակողմն եւ անոր մօտակայ Տամբեր գաւառն. զայս կը ցուցնեն հետեւեալ տողերն: Չկայ բանաւոր պատճառ մը, որպէս զի այս վիճակը Բզնունեաց ծովուն եզերքը կարենանք գնել: Տես հետեւեալ արձանագր. Բ, 2:

Արշաուանք ի Միջագետս, յԱսորիս եւ ի
Հրէաստան:

Պալաուադայ Դրանց արձանագրութիւնն¹:

Սէ-ն Ա. 1. Սաղմանասար՝ արքայ մեծ, ար-
քայ հզօր,

2. անընդդիմակ, որ ապստամբները կը նուաճէ
. . . . [որում սոսիս]

3. ոչ գոյ նմա,

4. որ ընդդիմութենէ չվախնար,

Սէ-ն Բ. 1. [Երբ դիք] մարդկային ազգին իշ-
խանութեան նշանները ձեռացս մէջ բռնել տուին,
. . . . գնացի ամէն երկիրներու թաւուա լերանց

2. Է- անոնց ամէնուն տարածութեան վրայ, . . .
Նաիրիի ծովէն² եւ Զամուա երկրին ծովէն³

1 Պալաուադ՝ արգի Մուսուլ քաղաքին արեւելա-
կողմն եւ անկէ 24 հազարամեար հեռաւորութեամբ հո-
ղարլուր մըն է, մօտ ի հինն քաղանք Այս տեղս 1877ին
Որմիզդ Ռասսամ պալատ մ'ի լոյս հանեց, զոր Ասուրնա-
ձիրարազ նորոգած եւ իւր որդին Սաղմանասար Բ. գեղեց-
կացուցած էր: Այս վերջինս պալատին համար երկու մեծա-
մեծ պղնձի դռներ շինել ապրով, նոյն դրանց եւ զասոնք
բռնող սիւներուն վրայ եօթը պղնձի հորիզոնական շերտեր
յարել տուած է: Այս շերտերուն վրայ Սաղմանասարայ Բ.
տիրած երկիրներուն ու քաղաքաց՝ ուռամբ բարձր քանդա-
կեալ պատկերներն կան: Իւրաքանչիւր շերտն երկու կարգի
վրայ սյսպիսի պատկերներով ծածկուած է, իսկ իւրաքան-
չիւր պատկերին վրայ արձանագիր մը կայ, որ պատկերաց
նշանակութիւնը կը մեկնէ: Արձանագրութիւնները նախ
անդդիացին Թէո. Բինչէս սկզբնագրով ու թարգմանու-
թեամբ հրատարակեց: *Sku Transactions of the So-*
ciety of Biblical Archaeology, 1880-1881. Դար-
ձեալ նորին The bronze gates of Shalmaneser II
1880-1881. Sku եւ Ա. 2. Սէյսայ հաւաքածոյքը Records
of the Past, n. s. vol. IV, էջք 72-79:

2 Բզնունեաց ծով:
3 Կապուտան ծով:

մինչեւ Փիւնիկէի մեծ ծովը, Խառոտաց-ոց երկիրը՝ բովանդակ տարածութեամբն՝ հանգոյն ապականիչ

3. հեղեղի ջրոց քաղցի անցայ
4. ,
5. Ինզիտի երկրէն մինչեւ Գաիաինի երկիրն, Գաիաինի երկրէն մինչեւ
6. [յերկիրն] . . . * : Ուրարտացի [Արա]միին Արզասկուն թագաւորանիստ քաղաքին տիրեցի, աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Մինչդեռ յԱրզասկուն էի, Ուրարտացի Արամու իւր զօրաց բազմութեան

Սէ-ն Գ. 1. վստահացաւ. իւր բոլոր զօրքը ժողովեց, մարտ ու ճակատամարտ տալու համար ինծի դէմ՝ քաղց: Զինքն բոլորովին վանեալ վարատեցի. անոր մարտիկները ցիրուցան ըրի: Իւր զօրացմէ 3000ը զինուք սպաննեցի, անոր պատերազմողաց մարմիններովն

2. Ընդարձակ դաշտագետինը լեցուցի, անոր պատերազմական մեքենայները, արքունի գանձերը, կահ ու կազմածն առի: Նա՛ իւր կեանքն ազատելու համար՝ դժուարին լերան մը վրայ ելաւ: Հագագայ՝ նման՝ քուտիէ լայնածաւալ երկիրն ապականեցի: Արզասկուն քաղաքէն մինչեւ Կիրզան երկիրն,
3. Կիրզան երկրէն մինչեւ Խուբուսկիա երկիրն՝ մրրկալից Ռամման դից պէս ինկայ անոնց վրայ: Ուրարտու երկրին վրայ իմ վեհապետութեանս փառաւորութիւնը սփռեցի:

: Լաւագոյնս ասել Նեա (Ներրա), ժանտ ախտի այսն պիղծ: Ծան. Սէյսայ:

Ըստ վերոյգրեալ ծանօթութեանց՝ Ուրարտուն ներկայացընող շերտին (տխտկ ԺԴ) պատկերներուն վերաբերեալ մեկնութիւնք:

Վերին մասին շերտի:

“Նաիրիի ծովուն քով պատկեր կանգնեցի. աստուածոց իմոց զոհեր մատուցի”:

Ստորին մասին շերտի:

“Ուրարտացի Արամին Սուգունի քաղաքն”:

Նիմրուտայ Յլոյ արձանագրութիւնն¹:

28. Կառավարութեանս 15դ տարին² դէպ ի Նաիրիի երկիրը քալեցի:

29. Տիգրիս գետոյն աղբերականց վրայ՝ լեռան քարածերպի մը մէջ՝ անոր աղբերական բազկին ծագման տեղն իմ արքայական պատկերս շինեցի: Կարող զօրութիւնս է՝ զպատմութիւն

30. իմոյ դիւցազնական քաջութեան անոր վրայ գրեցի: Տունիբունի երկրին մտից-կրճին մէջ մտայ: Ուրարտացի Արամին քաղաքները՝ մինչեւ ցգլուխ

31. ջրոյն³ Եփրատայ⁴ աւերեցի, քանդեցի, հրով

1 Այս արձանագրութիւնը գտած է Լէյարտ Նիմրուտայ փլատակաց մէջ, եւ վերագոյն յառաջ բերեալ մասը հրատարակած է յիւր Inser. in the cuneif. charact., տխտկ 47: Տես եթ. Շրատեր՝ Die Keilinschriften und Geschichtsforschung, Giessen, 1878: էջք 129-130:

2 Ք. ա. 845:

3 Այս է “աղբերակունք”:

4 Արեւելեան Եփրատ, արդի Մոսուլ-Սոս:

այրեցի: Եփրատայ աղբերակունքը գնացի, աստուածոցս զոհեր մատուցի:

32. Հոն Ասուրայ զէնքերը փառաւորեցի: Ասիա՝ Գաիանի երկրին թագաւորն՝ ոտքերուս փառուեցաւ. ի սակ հարկի բազմաթիւ ձիեր ընդունեցայ: Թագաւորական պատկերս շինեցի,
33. անոր քաղաքին մէջտեղը [կանգնեցի]:

Սաղմանասարայ Բ. (Բ. ա. 860—825) առ Լէյարտայ թիւ 12 արձանագրութիւնն¹:

— Ա. — 14. Տիրելով ի վերին ծովէ² եւ ի ծովէ

15. ստորնոյ³ երկրին Նաիրիայ, եւ ի մեծ ծովէ մտից
 16. արեւու⁴ մինչեւ Խաման լեռը, Խափփէ երկիրը բոլոր բովանդակ [ցաղբերակունսս
 17. ստացայ: Տիգրիսի աղբերակունքէն մինչեւ.]
 18. Եփրատայ ձեռքս տիրեց: Ինզե⁵ երկրէն
 19. մինչեւ Սուխնի⁶ երկիրն, Սուխնի երկրէն

- Բ. — 1. մինչեւ Մէլէ⁷ երկիրն,
 2. Մէլէ⁷ երկրէն
 3. մինչեւ Գաիանի երկիրն,

¹ Արձանագրութեանս բնագիրը հրատարակեց Լէյարտ ի Inser. in the cuneif. charact., ախտի 12: Տես թարգմանութիւնն Եր. Շրատերայ Keilinschriften und Geschichtsforschung, Berlin, 1878, էջք 153—154:

² Բզնունեաց ծով:

³ Կապուտան ծով:

⁴ Իփջերկրական ծով:

⁵ Ուրիշ տեղեր՝ «Ինզիտի», Հանձիթ գաւառն յարեւմուտս Ծոփաց:

⁶ Այլուր «Սուխմի» տես Սաղման. Բ. Մէլէ-տրէ արձ. Բ. 45:

- 4. Դախանի երկրէն
- 5. մինչեւ Արզասկուն երկիրն¹,
- 6. Արզասկուն երկրէն
- 7. մինչեւ Աիրզանի երկիրն, Աիրզանի երկրէն
- 8. մինչեւ Խուտուսկիա² քաղաքն³,
-
- 11. մերկալեց հեղեղի պէս քալեցի անցայ:

Սուրնատ գետոյն Այրին արձանագրութիւնն³:

- 1. * առ Ասուր՝ տէրն աստուածոց,
- 2. * առ դիսն Ռամման, աստուած *
- 3. * սիրող
- 4. * զիմ՝ անուն: Սաղմանասար՝
- 5. * ժողովրդոց բազմութեանց թագաւոր, թագաւոր Ասորեստանի, [որդի Ասուր]նաձիրաբաղայ,
- 6. * որդւոյն թագղաթագարայ, թագաւորին *, [աիր]ելով
- 7. Նա[ի]րի երկրին ծովէն մինչեւ ց[ծովն]
- 8. մտից արեւու *
- 9. բոլոր բովանդակ տիրեց : *
- 10. Ինզիտիի կիրճերուն երկրին⁴ *

¹ Այսինքն՝ Արզասկուն քաղաքին վիճակն, որ նոյն քաղաքին բոլորախը գտնուող աւաններէն ու գիւղերէն պէտք էր որ կազմուէր:

² Այլուր «Խուտուսկիա»: Քաղաքաւ՝ երկիրն եւս կ'իմացուի:

³ Ծանօթութեանց համար՝ տես թագղաթագարայ Ա. նոյն գետոյ սյրին արձանագրութեան տակ դրուածները: Տես եւ Եր. Շրատեր՝ Die Keilinschriften am Eingange der Quellgrotte des Sebeh-Su, էջք 12 եւ 30:

⁴ Կարդա՛ մտք (երկիր) փոխանակ Էն (ի մէջ) բառին: Այսպէս Fr. Hommel ի Geschichte Babyl. und Assyriens, Berlin, 1885, էջ 600, ծանօթ, 1:

- 11. Սուխմի երկրին, երկրին *
- 12. Ուրարտու երկրին *
- 13. բողոր բովանդակութեամբը *
- 14. . . . * իւրով [ձեռամբ] տիրեց:

Շամսիուամմանայ Դ. (Բ. ա. 825—812)

Հարթ կոթողին արձանագրութիւնն¹:

- Սի² Ա. 1.
- 26. Շամսիուամման՝ արքայ հզօր, արքայ համաշխարհի,
- 27.
- 34. Սաղմանասարայ որդին, որ
- 35.
- 37. կ'առնու հարկ
- 38. եւ ընծայներ աշխարհիս ամէն կողմերէն:
- 39. Երբ Ասուրդանինբաղ յաւուրս Սաղմանասարայ՝
- 40. իւրոյ հօրն՝ թշնամութիւններ ի գործ կը դնէր, խռովութեան եւ ապստամբութեան խօսքեր [տրաստած էր
- 41. կ'արտաբերէր, երկիրն ապստամբեցուցած՝ պա-
- 42. կուռոյ. բարձրագաւառին ինչպէս նաեւ ներքնագաւառին Ասորեստանեայքն իւր կողմը
- 43. ձգած էր,
- 45. Նի³ 46. Սի³
- 47. Ա³ 48. Ա³
- 49. Ա³ , Արրապիսա², Արբէղ², մինչեւ Ամիգի³

¹ Արձանագրութիւնս Հարթ կոթողի (stèle) մը վրայ փորագրուած ըլլալով, Բրիտանական Թանգարանին մէջ կը պահուի: Տես ի Cuneif. Inser. of West. Asia, հար. Ա. 29-31 եւ 32-34: Տես եւ ի հաւաքածոյս Ա. 2. Սէյսայ Records of the Past, n. s. հար. Ա. էջք 9-22 եւ Եր. Շրատերայ Keilinschr. Bibl., հար. Ա, էջք 174-187:

² Աղբակ կործէից: Անուանակիր տարիներու ցանկին մէջ Արբախու:

³ Ամիգ, որ է արդի Տիարպէքի բաղաբն:

18. զգգօնն, պատերազմներու մէջ շլաջողակն է—
 19. իմ՝ զօրացս եւ բանակիս հետ՝ [զհմուտն՝
 20. Նա՛րի երկրին վրայ:
 21. Մինչեւ ի վեր անդր ցծովն մտից
 22. արեւու՝ յառաջացաւ. 300 քաղաքաց
 23. Խիրսինայի՝ որդւոյն
 24. Միքտիարայի, 11 քաղաքաց
 25. ամրոց, այլ եւ 200 քաղաքաց
 26. Ուսպինայի՝ տիրեց. անոր պատերազմողները
 27. սպաննեց: Անոնց կողոպուտը, անոնց ինչքը,
 անոնց դոյքը [նոնց դստերքը
 28. անոնց աստուածները, անոնց ուստերքը, ա-
 29. առաւ տարաւ. անոնց քաղաքներն աւերեց
 30. քանդեց, հրով այրեց: Իւր դարձին՝
 31. Սունբա երկրին պատերազմողները սպաննեց:
 32. Զհարկն՝ որ ձիերէ է— ձիերու [Նաիրի-յ
 33. հարկիքներէ կը բաղկանար՝ ի թագաւորաց
 34. յամենեցունց առաւ: Երրորդ արշաւանքիս
 Զարան՝³ գետն
 35. անցայ. Զէլուր լեռը կտրեցի անցայ,
 36. դէպ ի Նա՛րի վեր ելայ: Զհարկն
 37. Խուբուսկացի Գադիին,
 38. Միքտիարայի որդւոյն Խիրսինային,
 39. Սունբային, Մանային,
 40. Պարսուային է— Տաւրլա երկրին՝
 41. երիվարներ է— եզանց հարկիք [ուութեան
 42. առի: ԶՄիսացիս՝ երկիւղն առաջի վէհափա-

Թագաւորութեան, ԺԸ. 17 եւ որ զինի, եւ Եսայի՝ ԼԶ. 2
 եւ որ զհետն գան:

1 Յայտնապէս՝ Անայ ծովն:

2 Մեր ազգային արձանագրութեանց Խապուինիս
 Թագաւորն (Ք. ա. իբր 820—800):

3 Մեծ Զաւ կամ Գայլ գետ:

4 Միսա երկիր, որ է Մասեացոտն գաւառ: Սարգոնի
 Խորսապատոյ պալատան Մեծ Արձանագրին մէջ (տող 37)
 այս անունն Միսիանդի է:

43. Ասուրայ՝ տեառն իմոյ՝ նկուն ըրաւ:
44. Հզօր զինուցս սաստկութեան երեսէն
45. սարսափեցան, իրենց քաղաքները թողուցին
քաշուեցան,
46. դժուարին լերան մը վրայ հաստատուեցան:
47. Լերան կատարները՝ որոնք ամպերու նման
48. երկնքէն դէպ ի վար կը կախուէին, յորս բնաւ[
49. թեւաւոր չհասնիր, իրենց [թռչուն
50. ամբութեան տեղի ըրին: Անոնց ետեւը պնդե-
51. լերան այն կատարները պաշարեցի: [ցայ,
52. Մէկ օրուան մէջ արծուոյ նման անոնց վրայ
խոյսցայ. [նոնց կողոպուտը,
53. անոնց բազմաթիւ մարտիկները սպաննեցի. ա-
54. անոնց ինչքը, անոնց դոյքը, անոնց արջաւոր,
անոնց իշեանը, [ձիոց հարկիքը,
55. անոնց ոչխարներու երամակները, երիվարները,[
56. ուղտերը՝ որոնց իւրաքանչիւրն 2 սապատ
57. ունէր, անհամար բազմութեամբ լեռնէն առի
տարի: [աւերեցի, քանդեցի,
58. Անոր շրջակայքը գտնուող քաղաքներէն 500ն[
59. հրով այրեցի: Գիղիլբունդա երկրին՝ վրայ
Սիւն Գ. 1. քալեցի: Աինակի քաղաքին
տիրեցի.
2. Ղաշ աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի:
3. Բիսբիղիդա վէժ լեւը
4. կտրեցի անցայ. զհարկն Տիտամասկայի
5. Սասիաշացւոյ, Աիարայի Աարսիբուտացւոյ՝
6. երիվարներ ու ձիոց հարկիք ընդունեցայ:
7. Զբոսվանդակ Գիղիլբունդա իմ ճոխութեանս
վեհափառութիւնն [կիր կործանեց:
8. եւ իմ հզօր ճակատամարտիս յարձակումն յեր-

1 Ասասուրական նահանգին հիւսիսոյ արեւելա-
կողմը Գողթան գաւառն, որ հնագոյն ժամանակներն՝ դէպ
յարեւելս աւելի տարածուած պէտք էր որ ըլլար, իւր մէջը
բովանդակելով Ուրաս ամուր քաղաքը: Տես հետեւեալ
ծանօթութիւնը:

9. Իրենց բազմաթիւ քաղաքները թողուցին,
10. յՈւրաս՝ իրենց ամուր քաղաքը գնացին:
11. Այն քաղաքը պաշարեցի, և ոչ տիրեցի:
12. Անոնց զօրաց արեամբն իրենց քաղաքներուն
Հրապարակներն ասրի պէս [տպաննեցի:
13. ներկեցի. անոնց պատերազմողներէն 6000ը[
14. ՋՊիրիսատի՝ անոնց թագաւորը՝ իւր 1200
պատերազմողներովն
15. իմ ձեռքովս կենդանւոյն դերի բռնեցի: Անոնց
կողոպուտը, անոնց ինչքը, անոնց գոյքը,
16. անոնց արջառը, անոնց ոչխարները, անոնց
ձիերը, նիւթեր
17. արծաթէ, կարմրափայլ ոսկիէ եւ պղնձէ՝
18. անհամար բազմութեամբ՝ առի տարի: Աւե-
րեցի, քանդեցի,
19. հրով այրեցի: Ջհարկն Ինգուրոյ
20. Չիբարացւոյ առի: Պատկեր
21. մի մեծ թագաւորութեանս շինեցի. զհամբաւ
22. Ասուրայ՝ իմոյ տեսառնս, զգօրութիւն իմոյ
գիւցազնական քաջութեան,
23. եւ զամենայն գործս ձեռաց իմոց՝ զօրոնք
24. Նա՛րի երկրին մէջ կատարեցի, անոր վրան
25. դրեցի, ի Չիբարա
26. Գիզիլբուռնդայի վերաբերող անոնց ամրոցին մէջ
27. կանգնեցի:

Արշաւանք ի Մարս:

37. Ի դարձիս՝

1 Միջին Երասխայ ձախ եզերաց վրայ գտնուելու էր այս քաղաքն, եւ ասոր անունէն առած էր անշուշտ իւր անունն այն վիճակն, զոր Ուրարտացի թագաւորն Արգիստիս Ա. (Ք. ա. իրր 780—755) իւր Շքեղ Արձանագրութեան մէջ (Ա. 25) ՄԱՏ Ուր-յա-նէ «երկիր Ուրացոց» կը կոչէ: Այս վիճակն Արեւիք գաւառին հետ նոյն կը համարիմ, եւ Ուրաս ամուր քաղաքը Եննգոց (ԳԼ. ԺԱ. 28, 31, եւն) Ուր-կո-րէն քաղաքին հետ նոյն կը դատեմ:

44. . . . Նոյն օրերը (ընկալայ) զՏարկն
 45. Սիրասմիւ, (երկիր) Բաբարուրացոյ¹, Ամա-
 խար, [Պարսանիցոյ,
 46. (քաղաք) Խարմիշանդացոյ, Չարիշու, (երկ.)
 47. Չարիշու, (երկ.) Խունդարացոյ, Սանաշու, (երկ.)
 48. (երկ.) Կիպաբարուտակացոյ, Արդար, (երկ.)
 49. (երկ.) Ուստասացոյ, Սուամայէ (երկ.) Կինու-
 50. (երկ.) Գինգիբիրցի՝ Տատան, [կացոյ,
 51. (երկ.) Արիմայէ՝ Բիսիրահն, Պարուստայ,
 52. (երկ.) Կիբարուսացոյ, Ապաստատակ, (երկ.)
 53. (երկ.) Ուիլացոյ, (երկ.) Կինգիստիլինզախայէ
 Ամամասոյ,
 54. (երկ.) Մաձիրաւսցի՝ Տարսիխու, Մամանիսի
 55. (երկ.) Լուկասացոյ, Չանղար, (երկ.) Գիմա-
 մացոյ,
 56. Սիրասու, (երկ.) Սիմգուրիացոյ, Գիստայէ
 57. (երկ.) Աբգանացոյ, Ագաղանու, (երկ.) Ա-
 սատիացոյ,
 58. Ուրշի, (երկ.) Գինխուխտացոյ, Բարայէ
 59. (երկ.) Գինզինացոյ, Աբուայէ (երկ.) Կինդու-
 տաւացոյ, [նույն
 60. Գիռնակուս, (երկ.) Կիբրուացոյ, Չարա-
 61. (երկ.) Չուղարուրացոյ, Իրաիձատի, (երկ.)
 Գինգիրգացոյ,
 62. Բարզուտայէ (երկ.) Տաւրլացոյ, Սուայէ
 63. (երկ.) Նանիացոյ, Սատիրիայէ³ Եւ Արտաշի-
 րարի³։
 64. Նա՛րի երկրին բովանդակ թագաւորաց վրայ՝ Ի
 Տրամանէ Ասուրայ, Շամասայ

¹ Հաւանականօրէն Պասպարունեաց դաւառն Ասս-
 սուրականի։

² Արիմա երկրին՝ Ասորնաձիրաքաղայ Բեկեաւ Կո-
 թողին (Գ.) Արիմի, Տարեգրութեանց (Բ. 13) Ուրուսի,
 Մենաքարի (44, 45) Արուսու երկրին հետ նոյն էր անտա-
 րակոյս։

³ Մարդոյ անուն։

- 65. Է- Ռամմանայ՝ աստուածոց՝ օգնականաց իմոց՝
տուրք - հարկ
- 66. ձիեր, ձիերու հարկիք վասն աւուրց
- 67. որ գալոց են՝ դրի:

Արշաւանք ի Բարեխաստան:

Աղաղնիրարիայ՝ Գ. (Ք. ա. 812—783)
Քաղանայ Վիմատախտակին արձանագրութիւնն²:

- 1. Ապարանք Աղաղնիրարի-
- 4. որ . . . չորից կողմանց թագաւորները
- 5. իւր ռաից տակն առաւ, տիրեց Սելուշ-ը լեռնէն՝
- 6. որ յելս արեւու, բարձրագաւառաց Իլլիպիայ,
Խարիւրայ, Ար-դի-այ,
- 7. Մի-այ, Մար-իայ³, Գիզիլլոււնդայի՝ իւր բովանդակ շրջանակաւն, [գանայի⁵,
- 8. Մուննայի⁴, Պարսուայի, Ալլաբրիայի, Աբգա- [
- 9. Նա՛րիայ՝ իւր բովանդակ տարածութեամբը,
հեռաւորն Անդիուայ⁶,
- 10. լերան զառիթափին՝ իւր բովանդակ տարածութեամբը, մինչեւ ի վեր անդր ցծոյն մեծ
- ✓ 11. ելիցն արեւու⁷:

1 ըստ ոմանց՝ Ռամմաննիրարի, որ չհամարի ուղիղ:

2 Տես ի Cuneif. Inser. of West. Asia, հար.

Ս. 35, 1. եւ ի հաւաքածոյս եր. Շրատերայ Keil. Bibl. հար. Ա. էջք 190-193:

3 Այս եւ նախընթաց շորս անուններն Մարաստանի վիճակներ էին:

4 Այլ ընթերցուած՝ Մաննա, ըստ մեր ազգային արձանագրութեանց Մանաս վիճակն:

5 Համախոսմանայ Գ. հարթ կոթողի արձանագրութեան մէջ (Գ. 57) տեսնուած Աբգանա երկիրն:

6 Անդիու՝ այլուր Անդիա, հաւանականորէն Ան-ձեւացեաց դաւառն էր:

7 Կասպից ծովն:

Թագղաթփաղսարայ Գ. (Ք. ա. շ 745—727)
Նիմրուտայ Տախտակին արձանագրու-
թիւնն¹:

1. Ապարանք Թագղաթփաղսարայ՝ արքայի
չորից կողմանց
.
4. Թագաւորութեանս սկիզբէն
18. Բիտ-Տարանզաի² երկիրը, Պարսուա երկիրը,
Բիտ-Կապսի³ երկիրը՝ մինչեւ անձանօթ Մե-
գացւոց Ջւլիւ-րի՛ թաղաքը նուաճեցի.
19. Իմ կառավարներս իբր գաւառներու տեսուչ-
ներ՝ անոնց վրայ կարգեցի: . . .
20. Շարդաւր[րի՛ Ուրար]տացին ինձմէ ապստամ-
բեալ յետս եկաց, Մատի-իլուլի⁵ հետ
21. դաշնաւորութիւն ըրաւ: Կիւր[ան ու] Խաւդի
երկրաց մէջ՝ որ Կու-Տու-ի թաղաքին⁶ մէկ վե-
ճակն են, զանի զարկի մինչեւ ցեղծումն:
22. Անոր ամբողջ կարասին առի: Չինուցս սարսա-
փէն զարհուրեցաւ. իւր կեանքը փրկելու հա-
մար՝ միակ միայնակ փախստական գնաց:

¹ Արձանագրութիւնս գտած է Լէյարս ի Քաղան-
Նիմրուտ՝ հարաւային արեւմտեան պալատին մէջ, ուր Ա-
սուրախիդդին Ա. (Ասորգան) տարած էր իւր նախկին տե-
ղէն: Տես Լէյարս՝ Inser. in the cuneif. charact.,
տխակք 17, 18. եւ Եր. Շրատեր՝ Keil. Bibl. հար. Բ.
էջք 2-9:

² Պարսկահայք նահանգին Ջարաւանդ գաւառն:

³ Այս երկրին Կապուտան ծովուն արեւելակողմը
վիճակ մ'ըլլալու էր: Թերեւս ծովն «Կապսի» անունէն կո-
չուած է Կապուտան:

⁴ Ըստ ազգային արձանագրութեանց՝ Շարիդուրիս Բ.
(Իբր 755-730):

⁵ Օտար երկրի մը թագաւոր, Ասորւոց հիւսիսակողմը:

⁶ Իմա՝ «երկրին»:

23. Իւր քաղաքն Տուրուսպայի¹ մէջ զանի փակեցի,
անոր բաղմաթիւ պատերազմողները նոյնին
դրանց առջեւ սպաննեցի:
24. Իմ արքայական պատկերս Տուրուսպա քաղա-
քին առջեւ² կանգնեցի: Լայնատարած Ու-
րարտի երկրին մէջ [770³] կրկին ժամն ճանա-
պարհի
25. Վերէն մինչեւ [վար արշաւեցի⁴]. հաւասարա-
զօր ոսոխ մը չկար: Ուլուբա⁴ երկիրը բոլոր բո-
վանդակ ընդ լծով արկի, կտրեցի անցայ:
26. Կաստիրրա, . . . * Պարիսու, Տաշուխա, Ման-
տու[ուր⁵] Շարդաւրրի քաղաքները՝ մինչեւ
27. Բարուտա, Լուսիա⁵, Կասսիա քաղաքները,
28. . . . * մինչեւ Սիկիրտա քաղաքն, Ասուրդա քա-
ղաքն Ասորեստանի երկրին միացուցի: Անոնց
վրայ կողմնակալ մը դրի: Ուլուբա երկրին
մէջտեղի
29. [Բերդաքաղաքը⁶] զոր Ուրարտի երկրէն աշխար-
հակալեցի,
30. քաղաք մը շինեցի, անունն Ասուր-իկիշա կո-
չեցի: ԲԱԲ. ԲԻ. ԼՈՒԼ կողմնակալութեան պաշ-
տօնեայներս հօն դրի՝ իբր հոգաբարձու (⁷)
Ուսուրնու, Ուսուրրա,
31. Ինու, Սասու, Լուբ . . . *, Լուքի քաղաքացի,
մինչեւ ի լերինս անդր:

1 Ըստ աղբային արձանագրութեանց՝ Տուսպաս (Վան):

2 Այս եւ նախընթաց սողերը կը ցուցնեն թէ ասորեստանեայն Տուսպաս քաղաքին մէջ մտնել կարող չէ եղած:

3 Ըստ Գ. Սիթիայ եւ Սէյսայ:

4 Ծոփաց աշխարհին արեւելակողմը վիճակ մը, որուն անունէն յառաջ եկած կ'երեւի Քսենոփոնեայ յիշած (Նասանջ եւն. Գ. 7.) Տելերովաս գետոյն անունն. այս է Թուխ գետ:

5 Թերեւս արդի Պուլանըզ (Ապահունիք) գաւառին.
Լիզ աւանն:

- 32. Քուտա, Ուրրա, Արանա, Տա[բա²], Ուալլեա
քաղաքներուն մինչեւ ի վեր ցեփրատ,
- 33. Ա-Վ-Ի, Ա-Ի-Ի
- 34. Ա-Բ-Ի-Ի, Խ-Բ-Ի-Ի . . . քաղաքներուն վի-
ճակաց, . . . Ինզի երկրին, Անգանու, Բինզու
քաղաքներուն՝
- 35. Ուրարաթի բերդաքաղաքաց, Աալլա[բ]մա գե-
տոյն, . . . անոր գետոյն՝ արեւցի, Ասորես-
տանի երկրին միացուցի:
- 36. Տանը վարչութեան վրայ Տուրտանը (կարգեցի),
եւ զայն Նա՛րի երկրին կցեցի:

Նիմրոսայ Խեցետախտակին արձանա-
գրութիւնն¹:

Ա-Վ-Ի Ի-Ի:

- 1. Ապարանք Թագաղաթփաղսարայ՝ մեծի արքայի .
.
- 5. Թագաւորութեանս սկիզբէն մինչեւ կառավա-
րութեանս 17դ.² տարին
.
- 29. . . . Բիտ-Տարանդաի, Պարսուա, Բիտ-Չատաի,
- 30. Բիտ-Արդադանի³, Բիտ-Ապսի, Բիտ-Սանդի,
Բիտ-Ուրշալի⁴, Բիտ-Իտար երկիրները⁴, Չ-
իտարի քաղաքը⁵ Գիւնիլի⁶, Նիտ, Չիթար
երկիրները,
- 31. . . . * պարիա, Բուստուս⁶, Արիարմի, Տար-
չարանի - ԽՈՒ, Սակուկի, Արաքուտու,

1 Տես ի Cuneif. Inser. of West. Asia, հար. Բ
67. եւ Եր. Շրատեր՝ Keil. Bibl. հար. Բ. էջք 8-25:
2 Ք. ա. 728:
3 Այլուր Արդանա, Արդադանա:
4 Այս վերջին երեք երկիրներն հաւանականաբար
Մարաց վիճակներ էին:
5 Տես նախընթաց արձանագրութեան 18դ տողը:
6 Ասպուրականի Բուժունիք գաւառն:

- կար-Ջիպրա, Գուկիննանա, Բիտ-Սակբատ երկիրները¹, Սիլխազի երկիրը²
32. զոր Բարխլուացւոց³ ամրոց կը կոչեն, Բոսպորէ երկիրը, . . . (երկիր) օսկւոյ Շէյրակն՝ զվիճակն մթին⁴ Մարաստանի՝ իւր բովանդակ երկրաւն, թռչնոց-վարմի (°) մը պէս ծածկեցի:
33. . . . Անոնց բազմաթիւ պատերազմողները սպաննեցի: 60,500 բնակիչ՝ իրենց սաացուածներովն, իրենց ձիերովն, իրենց ջորիներովն, իրենց ուղտերովն, իրենց եղերովն, իրենց օգիւքն եւ այժիւքն՝ անհամար բազմութեամբ՝ առի տարի:
34. Անոնց [քաղաքներն] աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի, բլրոյ եւ խոպան երկրի նման բռի:
35. . . . Բիտ-Տարանդաի, Պարսուա, Բիտ-Չատաի, Բիտ-Աբգադանի, Բիտ-Կապսի, Բէր-Սուհէ երկիրները,
36. մթին Մարաստանի [Չակ]րուտի [քաղաքը] Ասորեստանի երկրին միացուցի. անոնց մէջ քաղաքները նորոգեցի, Ասուրայ իմ տեառնս պաշտօնն անոնց մէջ հաստատեցի, երկիրներէն առած զերիներս՝ իբր բնակիչներ հոն տարի:
37. Իմ պաշտօնեայս է՝ կողմնակալներ անոնց վրայ կարգեցի. իմ թագաւորական պատկերս Տէ-

1 Այս եւ նախընթաց վեց երկիրներն անտարակոյս Ուրարտուոյ վիճակներ էին. որովհետեւ՝ Բուստուսայ եւ Բարխլուացւոց երկրին մէջտեղ կը յիշուին:

2 Այսինքն՝ Սիլխազի քաղաքին վիճակն:

3 Բարխլուացիք, ասորեստանեան լեզուաւ ասէլ Բոսքիւտ, մեր ազգային արձանագրութեանց միոյն մէջ (թիւ 27) «երկիր Բարխլուայ» (տող 5), եւ «երկիր Բարխլուական» (տող 4) անուններով կը յիշուին: Այս երկիրն Ասսուրականի Պարունիք գաւառն էր:

4 Այս է անծանօթ կամ հեռաւոր:

Էր-լիլի՛ երկրին մէջ, Բէ-տ-ի-տ-տ-ր է- Չէ-բ-ր
քաղաքաց մէջ, Արիարմի է- Տար-շարբի-
Խոռի(°) 2 երկրաց մէջ,

38. [ի քաղաքին Սիլ] [խաղիայ՝ զոր Բաբելուացւոց
ամբոց կը կոչեն՝ կանգնեցի:

43. * 3 [երկրին Ուլու] բայ՝ Աիրիու եր-
կրին մէջ՝ 4 իւր բովանդակութեամբը՝ տիրեցի,
Ատրեստանի երկրին միացուցի: *

44. Իմ արքայական [բնակութեանս համար պա-
լատ մը] հոն կանգնեցի: Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝
պաշտօնը հոն հաստատեցի. . . . *

45. Ջուրարացին, զՍուլումալ Մէլիքացին 5,
զԳամգոմացի 6 Տարխուլար: *

46. Ա-մ-մ-իցի Աուշտասպի աւարաութիւն գոր-
ծելու համար *

47. երկրին վիճակներն եղող Ախտան երկրին
եւ Խալպի երկրին վրայ [ասպատակեցին]

48. առի (°). զգեան Սինզի, զՋրադարձն՝
հանդոյն Նաբա-ի

49. անոնցմէ առի. ի միջավայրի

50. արքայական բազմոյններ

1 Չէ հաւանական թէ այս երկիրս Ուրարտուաց
պատկանէր: Գոնէ հակառակը հաստատելու համար՝ չու-
նինք տակաւին ծանրակշիռ փաստ:

2 Աերագոյն 317 տողին մէջ տեանուած Տար-շար-
բանի-Խոռի (°) անուան այլափոխ ընթերցումն:

3 Անուանակիր տարիներու ցանկին համեմատ՝ Ուլ-
լու բայի վրայ եղած այս արշաւներն 739դ տարին եղած է:

4 Այսպէս պէտք է թարգմանել:

5 Այս է Մելիտանացի:

6 Գամգոմ երկիրն Եփրատայ միջին կողմանց ա-
րեւմտեան եզերքը վիճակ մըն էր:

Տարեգրութիւնքն:

1.

.

2.¹

1.
30. 19 վիճակս
31. Խ-Տ-Գ² քաղաքի՝ իւր շրջակայ քաղաքներովն
 . . . , որոնք իրենց անհաւատարմութեամբն
 Ազրիաուի կողմն անցած էին ,
32. Ասորեստանի վիճակին միացուցի: Իմ պաշտօ-
 նեայներս է- կողմնակալներ անոնց վրայ կար-
 գեցի:
33. Ուլուբա երկրին կողմնակալութեան մէջ
 1223 բնակիչ գաղթականութեամբ հաստա-
 տեցի:
41. * զիմ պաշտօնաւորս (յո՛ւ), զկողմ-
 նակալն (էղ.)՝ Նա՛իրի երկրին: Սուպուրգիլու
 քաղաքէն
42. * պա մինչեւ անոր շրջակայից քաղաք-
 ներն առաւ. անոնց կողոպուտն առաւ տարաւ.
 ԶՍիքիլա՝ հրամանատար բերդի
43. * Խ-Գ-Գ-Գ-Գ-Գ երկրին մէջ ինծի
 բերաւ:
50. Զհարկն կուշտասպեայ՝ կ-Տ-Տ-Ի

1 Տարեգրութեանս այս մասը տես ի Cuneif. Inscr. of West. Asia, հար. Գ. 9, 3 (B): Տես եւ Եր. Շրատեր՝ Keil. Bibl., հար. Բ. էջք 26-31: Ինչպէս նախընթացներն, նոյնպէս այս արձանագրութիւնն շարաւար եղծեալ է:

2 Ասորոց մէջ Որոնտէս դետոյն աջակողմը Համաթ քաղաքն:

Քաղաքին¹ Մենահեմայ՝ Սահարէն քաղաքին¹

52. Սուլումալայ՝ Միւլտէր երկրին, Դագի-իլուայ՝

53. Կասկաի քաղաքին²

54. ոսկի, արծաթ, կապար, երկաթ, փղերու մաշկեր,

56. ձիեր, ջորիներ . . . առիւ
— Կառավարութեանս 9դ³ տարին՝ Ասուր՝ տէր իմ, Բիա-Կապսի երկրին վրայ (արշաւելու) զիս քաջալերեց:

Սարգոնի (Ք. ա. 722—705)

Տարեգրութիւնն⁴:

8. * Խաշար երկրէն մինչեւ արեւելից հեռաւոր Մարայ 21⁵ շաբաթ քաղաքը,

1 Իմա՝ «երկիր»:

2 Կոյնպէս: Կասկաի երկրին գլխաւորապէս Խաղտեաց աշխարհն էր:

3 Ք. ա. 736:

4 Արձանագրութիւնս Խորասպատայ պալատին Բ. Ե. եւ Ժ. Գ. սրահներու պատերուն վրայ գտաւ Պ. Ե. Պոդգա, եւ իւր Monument de Ninive գործոյն Գ. հարին մէջ հրատարակեց: Սարգոնի միւս արձանագրութեանց ընդօրինակութեանց նման՝ Տարեգրութեանս եւս գրոջմօրինակներն Բարիսի Լուվրը Մուսարանին մէջ կը պահուին: Հագոն Վինքլէր արձանագրութեանս ճիշդ դիրքն որոշել կարող եղած է՝ քաղելով զայն սյրեւսյլ տախտակներէ: Այս արձանագիրն կարի եղծեալ վիճակի մը մէջ է, որով իրաց պատմութեան ամբողջութիւնը կը պակասի: Գիտելու արժանի է որ մինչդեռ Սարգոնի Մեծ Արձանագիրն (աղբ 29-32) թորեցի Ամբարիսին ապստամբութիւնը նախ եւ յառաջ կը յիշէ, որով կարծես 718 տարին կատարուած է այն, Տարե-

9. Նահրի, Իլլիբի, Բիտ-Խուսիթ-ն, Պարսուա, Մաննա, Ուրարտու, Կասկու, Թուբէլ եւ Մասսի երկիրներն իւր մեծ ձեռքն աշխարհակալեց:

Արշաւանք ի Հրէաստան, ի Բարեւոն եւ
յԱսորիս:

32. [Յերրորդում ամի] կառավարութեանս՝
Սուանդախուլ է- Գուրգուկիա ամուր քաղաքներն յԻրանդուէ
33. Մաննայի թագաւորէ՝ յԻրեանց տեառնէ՝ որ
իմ լուծս կը սիրէր, ապստամբեալ յետս կալ
խորհեցան, [տատտի Չիկիրտացի
34. Չիկիրտացի՝ Միտատտիայ վստահացան: Մի-
35. իւր պատերազմող մարդիկն եւ ձիաւորներն ա-
նոնց տուաւ. է- այսու օրինակաւ անոնց օգնեց:
36. Ասուրայ հզօր զօրաց գումարութիւնն ի մի
վայր ժողվեցի, է- առ ի տիրել
37. քաղաքացն այնոցիկ խաղացի զնացի: Պաշա-
րելու զօրաւոր մենքենայներով անոնց ամուր
պատուարները

Գրութիւնքս (տղք 168-176) նոյնը 713 տարւոյն մէջ կը
գնէ: - Հ. Վինքլէրէն առաջ Ե. Մենան գաղղիացին Տարեգրութեանցս արձանագրութիւնն իւր Annales des
Rois d'Assyrie, 1874, հաւարածոյին մէջ (էջք 158-180)
հրատարակած էր: Սակայն ասոր թարգմանութիւնն ճշգրութեան
կողմանէ պակասուոր է: Ե. Մենան՝ Ժ. Գ. սրահին (տխակ 3)
արձանագրութիւնը Տարեգրութեանցս սկզբնական մասն մը
համարի, մինչդեռ այն՝ վերջնոցս համառօտեալ մէկ ձեւն է,
առանց տարեգրական ոճոյ գրեալ: - Տարեգրութիւնը
տես ի հաւարածոցս Հ. Վինքլէրայ՝ Die Keilinschrifttexte
Sargons, էջք 1-79, եւ Ե. Մենանոյ Annales des rois d'Assyrie,
էջ 161 եւն:

1 Ք. ա. 719:

2 Չիկիրտու Մաննայի մէջ եւ անոր հիւսիսոյ արեւմտակողմը
վիճակ մ'ըլլալու էր:

- 38. խորտակեցի, դեանի հաւասար ըրի: Բնակիչներն իրենց ընչիւքն առի տարի: [այրեցի:
- 39. Այն քաղաքներն աւերեցի, քանդեցի, հրով [
- 40. Սուկիա, Բալա, Աբիտիկնա քաղաքներուն բնակիչները՝ որոնք հպատակութեան կապերը (°) քակելու շար խորհուրդը խորհած էին է-Ուրշա¹
- 41. Ուրարտացւոյն հետ դաշինք կռած էին, իրենց գործած չարեաց համար իրենց (բնակութեան) տեղերէն հանեցի, խորհուրդը Ախարէ² երկրին մէջ
- 42. զանոնք նստեցուցի:

Արշաւանք յարեւմտեան եզերս միջին
Եփրատայ:

- 46. Կառավարութեանս 5դ տարին³.
-
- 50. Պապա⁴ է- Լալուկնա քաղաքներուն բնակիչներն
- 51. է- իմ պալատիս մէջ սնուցեալ ծառայները՝ որոնք կակմի երկրին դէմ դաւ կը գործէին(°), իրենց տեղերէն հանեցի,
- 52. Ախարէ երկրին Գէմստէ քաղաքին մէջ նստեցուցի: Կառավարութեանս 6դ տարին⁵ Ուրշա Ուրարտացի
- 53. * [առ Միտատտի] Զիկիրտացի է- առ աւագ իշխանս Մաննայի *

1 Ըստ ազգային արձանագրութեանց՝ Ռուշաս Ա. (Ք. ա. իրր 730—714):
 2 Թարգմանի «աշխարհ արեւմտից», այսպէս կը կոչուէր ստորին Ասորիք:
 3 Ք. ա. 717:
 4 Այսպէս. տես ի ստորեւ Սարգոնի խորսագատայ պալատին Մեծ Արձանագիրը, տող 57:
 5 Ք. ա. 716:

54. զանոնք Սարգոնէն է- իրենց տեառն որդին
Ազայէն ապստամբեցրնելու . . . * Ուաւս
55. դժուարին լերան վրայ Մաննային սո-խի-հո-
րին, է- Ազայի իրենց տեառն դիակը հոն նե-
տեցին: Աս Ասուր տէր իմ՝ առ ի փրկել
56. զՄաննա [է- առ ի փրկել զԱսորեստան] ձեռ-
քերս վերցուցի: Ուաւս լերան վրայ՝ ուր որ
Ազային դիակը նետած էին՝
57. Բազդատտին՝ մորթազերծ է- Մաննայի տե-
սիլ ըրի: Զնորա՞ եղբայրն Ուլուսուհու ար-
քայական դահուն վրայ նստեցուցի: Բովան-
դակ Մաննան . . . * նա անձին սեպհակա-
նեց: [Մաննայի Ուլուսուհու]
58. Եւր երկիրն Ասուր դից յանձնելու(°) տեղ . . . *
Ուրշա Ուրարտացւոյն վստահացաւ. զԱսուրլի
կարալայն՝³ է- Ղլատի
59. Ալարիրայն՝⁴ ինծի դէմ զրգուեց, է- Ուրար-
տին ծառայութիւն ընելու զանոնք յորդորեց:
Ի [զայրոյթ] սրտիս՝ այն երկիրները
60. մարտնեցու նման ծածկեցի: Զիզիրտու՝ Ման-
նայի արքայական քաղաքը՝ Խ-խ-ր-ի պէս
յերկիր կործանեցի. անոր բազմութիւ պատե-
րազմոյնները

1 Ումէլլիս երկրին արքայիկն. տես Սարգոնի Մեծ Արձանագիրը: տող 49: Ումէլլիս Մաննայի մէկ վիճակն պէտք էր որ ըլլար:

2 Այս է Բազդատտի, որ Ազային որդին պէտք էր որ ըլլար. վասն զի մինչդեռ աստէն եղբայր կ'ըսուի Ուլուսուհու, սա՝ Սարգոնի Մեծ Արձանագրին 38-39 տողերուն համեմատ՝ «Իւր հօրն դահն ելած էր»: Յայտ է ապա թէ Բազդատտի իւր հօրը սպանման հազորդ եղած է:

3 Թուի թէ կարալա, կարալու կամ կարալլի Վասպուրականի հիւսիսակողմն Աւարայրի միջոցը կը գրուէր:

4 Ալարիրա, այլուր Ալարրիա, Վասպուրականի հիւսիսոյ արեւմտակողմն՝ Ասրերանի գաւառն:

61. սպաննեցի: Իղիրատուն հրով այրեցի. Զիբիա է- Արմաիդ քաղաքներուն տիրեցի: Ուլուսունու Մաննացի
62. եւ իւր բովանդակ երկիրն իբր մէկ անձ եկան. ոտքերուս [փարուեցան]. շնորհս [շնորհեցի անոնց]: Ուլուսունուին
63. յանցանաց ներեցի. ի գահ արքայական [նորա զանի նստեցուցի]: . . . * Ալաբիրացի Խտաին
64. իւր գերդաստանովն արտասահման ըրի: Կարալացի Ասուրին *
65. *
66. Գանու քաղաքին . . . * ի վեճակին Նիկսամա երկրին տիրեցի: ԶՍիպա (°) շարու՝ քաղաքացեա *
67. Սուրգադիա քաղաքին ձեռք ձգեցի. այն քաղաքները Պարսուայի կուսակալութեան միացուցի:

Արշաւանք ի Մարս:

75. Կառավարութեանս Դ տարին¹ Ուրարացի Ուրշա Մաննացի Ուլուսունուի դէմ չարիս նիւթեց. անոր բերդաքաղաքներէն 22ն առաւ.
76. Մաննայի մէկ կուսակալն Գաիուկիուին² ձեռքով Ուլուսունուի դէմ խաբէութիւն է-գրպարատութիւն գործածեց. անոր սրդին անկէ պատանդ առաւ: Առ դիսն Ասուր՝ իմ [տէրս]
77. ձեռքերս վերցուցի. այն 22 բերդաքաղաքներուն տիրեցի, Ասորեստանի երկրին միացուցի. Գաիուկիուն իւր գերդաստանովն արտասահման ըրի:
78. Աւերեալ Մաննան նորաչէն նորոգեցի: Նաիրիայ թագաւորն Յանգուի տուրքը՝ իւր խուբուսկիա քաղաքին մէջ առի: 9 քաղաք . . . *

1 Ք. ա. 715:

2 Տես Սարգոնի Մեծ Արձանագիրը, տող 49:

79. * վիճակին Ուրարտացւոյ Ուրշայի *
80. * անոնց արջաւք, անոնց ոչխարները . . . *
բերդաքաղաքներն է- [անոնց] վիճակներուն
քաղաքները *
81. [Երկրին] Տուայադի-յ՝ վիճակի Տիլուսինայ՝¹
երկրին Անդիայ՝ տիրեցի: 4200 հոգի իրենց
ընչիւքն առի տարի: Այն բերդաքաղաքներն
82. աւերեցի, քանդեցի, [հրով այրեցի]. իմ ար-
քայական պատկերս շինեցի. Ասուր դից համ-
բաւն անոր վրայ գրեցի, յիզիրտու՝ յարքայա-
կան քաղաքի
83. Մաննայ՝ [կանգնեցի]:

Արշաւանք ի Մարս, յարեւմուտս Կիլի-
կիոյ, յԱրաքիա եւ ի Մոսոր:

101. Կառավառութեանս Տդ տարին² Մաննայի է-
Մարտի վրայ խաղացի գնացի. Ման-
նայի է- Իլիւդի հարկը *
102. լեռներու քաղաքապետաց՝ առի: Քաղաքաց
շահապ Զիկիրաղալայէն³, քաղաքին *
103. որոնց հարկը [Թագաւորներն իմ նախորդքս՝
չէին առած, անոնցմէ տուրք առի:
104. [Միտատախայ]
105. Զիկիրտացւոյ պատերազմողները սպաննեցի:
Յամուր քաղաքաց՝ անոնց շըջակայից⁵ 24 քա-
ղաքներովն՝
106. տիրեցի. անոր աւարն առի տարի: Անոր ար-
քայական քաղաքը՝ Ղարդա՝ ի հուր դատե-
ցայ: Նա իւր երկրին մարդիկներովն

¹ Տես նոյն Մեծ Արձանագիրը, աղբ 44-45:

² Բ. ա. 714:

³ Չէ յայտ [Թէ այս անձն ուրարտացի էր՝ թէ մեդացի]

⁴ Այս տողն կորսուած է: Վերբեր:

⁵ Կամ «բոլորակութեանց, վիճակաց»,:

107. փախաւ. անոնց կեցած տեղը շգտնուեցաւ՝
Ուրարտացի Ուրշային պատերազմողները՝
108. [Թուով անհամար՝ սպաննեցի. անոր արքայա-
կան սերունդէն 260 հոգի՝ որոնք ձիաւոր
հեծեալ էին, դերի բռնեցի: Նա՝ առ ի փրկել
109. դանձն՝ մատակ ձիոյ մը վրայ նստաւ, իւր լե-
րանց վրայ փախաւ: Ուաւս լեռնէն 5 կրկին
ժամուց ճամբայ
110. [մինչեւ¹] Զխարդուսու երկիրն է- Ման-
նայի լեռնային վիճակն Ումիլդիս՝² անկէ առ ի,
111. Մաննացի Ուլլուսունունին առ ի: Ուքայա
բերդաքաղաքին՝ որ Զարան երկրին կիրճին
մէջն է,
112. . . . * Մալլաւ երկրին, Գի-րիգ³-լի-րակ³-սա-
սու երկրին՝ անոնց 140 քաղաքներովը՝ տի-
րեցի:
113. . . . * Բիա-Մանգիբուտի երկրին վիճակին
Աստանիա քաղաքին, Գալա² երկրին Տարուի³
է- Տարմակիսա քաղաքներուն *
114. տա՛միրաի, Ուլլու քաղաքին՝ որ
կիս-պալ⁽²⁾ լերան ստորոտն է, (00)21 ամուր
քաղաքաց եւ 140 քաղաքաց
115. վիճակացնոցա՝ որք Արզաբիա լերան վրայ էին,
տիրեցի, հրով այրեցի:
116. (00) ամուր քաղաքաց է- անոնց վիճակաց
30 քաղաքներու՝ որոնք Արմա-դալ³-լի եր-
կրին մէջ էին,
117. . . . * Ուբիանդա լերան վրայ՝ տիրեցի. Ար-
բու քաղաքին՝ տեղի յորում՝ Ուրշա
118. . . . * [քաղաքաց]

1 Այս վիճակին դիրքն՝ Այրարատայ Բաղբեւանդ
դաւառին մէջ՝ Նպատ լերան առաջքը մեզի մասնանիչ կ'ընէ:

2 Այս անունն [Թերեւս ուրիշ վանկերով կը վերջա-
նար. որովհետեւ բնագրին մէջ իրմէ ետքն եղծեալ գրեր կան:

3 Դարունք դիւղ ի Արաժնունիս:

119. ամրոց Արախ¹ երկրի վիճակին առ եղերբ ծովու², * եւ Աադուլա-նի³-ա քաղաք-նեբուն՝ որք ի վերայ Արծի լեբին *
120. է- ի վիճակին Ար³-ղաւնիա լեբին շինեալ էին, Ուայաւս լեբան վիճակէ 5 բերգաքաղաքաց,
121. [եւ] Ուայաւս երկրին վիճակէն 30 քաղաք-նեբու տիրեցի, հրով սյրեցի: Յանդու
122. Թադաւորէն՝ Նա՛րի երկրին՝ իւր ամուր քա-ղաքն Խուբուսկիայի մէջ արջառ է- ոչխարներ իբր անոր տուբքն ընդունեցայ:
123. Մուճաճիրցի Ուրղանա³ Ասուր եւ Մարդուկ դից վրայ բրած երգումն առ ոտն հարած էր, է- Ուրարտացի Ուրշային յայանած էր
124. հպատակութիւն: Ասուր տէր իմ՝ զիս քա-ջալեբեց. իմ 1 պատերազմիկ կառքովս եւ 1000 ձիաւորներովս եւ ոտանաւորներովս, բուռն ստանաւորք
125. ի պատերազմունս, Սիակ, Ար-դի³-շի է- Ու-լախաւ Ալուրիայի գժուարին լեռները կտրեցի անցայ. ճամբայ գանուած տեղունք
126. ձիու վրայ հեծած, իսկ գժուարին տեղերն հեաիոսս քալեցի: Մուճաճիրացի Ուրղանա [իմ՝] արշաւանացս յառաջանալը
127. լսեց, Թռչնոյ պէս փախաւ, գժուարին լեբան մը վրայ ելաւ: ՉՄուճաճիր՝ Քաղդիա աս-տուածոյն կայանքը՝ պատնէշով
128. [պաշարեցի]: Ուրղանայի կինը, անոր ուս-տերքը, անոր դատերքը, 6170 բնակիչ, 690 ջորի, էշ, 920

1 Հաւանակածօրէն Բղնունեաց ծովուն հիւսիսոյ ա-րեւելակողմն Արբերանի գաւառին մէջ Առեստ քաղաքին վիճակն:

2 Բղնունեաց ծովն:

3 Այս արքայիկէ՝ ասորեստանեան լեզուաւ կնքոյ ար-ձանագրութիւն մ՛ունինք, զոր տես իմ հաւաքածոյիս մէջ՝ Թիւ 88:

120. . . . * , 100, 225 ոչխար առի տարի: . . . *
 34 տաղանդ, 18 մնաս ոսկի, 160 տաղանդ,
 2¹/₂ մնաս արծաթ, անագապղինձ *
130. . . . * [պատուական] քարեր *
131. . . . անհամար գոյնագոյն կերպասներ եւ
 զգեստներ , *
132. ընդ . . . , . . . տաղանդ, 3 մնաս ոսկի, (0)2
 տաղանդ, . . . մնաս արծաթ,
133. . . . բազումս, անագապղինձ, երկաթ (°),
 անհամար *
134. . . . * ընդ . . . * առեալ տարի: . . . *
135. . . . * Ասուր դիք . . . * իրենց ընչից մնա-
 ցորդը *
136. լայնածաւալ երկիրը . . . * ամէն տեսակի
 «էֆէր»-ըրի: Անոնց թագաւորն Ուրշային՝
 կոծ « ողբ
137. . . . * այն վիճակն Ասորեստանի միացուցի,
138. է- իմ՝ պաշտօնէիս՝ պալատան հազարապե-
 տին՝ ձեռքը զայն յանձնեցի: Ասուր դից՝
 տեսառն իմոյ՝ շքեղութիւնն զՈւրշա Ուրար-
 տացին
139. յերկիր կործանեց. իւր իսկ երկաթի դաշու-
 նիւ շէնի մը պէս իւր սիրտը զարկաւ, զինքն
 ի կենաց զրաւեց: Առաւմարութեանս Զգ տա-
 րին՝ Իլլէրի²
140. Բէր-Պէր-Էլլէ³ է- Արալլի⁴ երկիրներուն
 վրայ արշաւեցի: Արալլինն բնակիչներն իմ
 պաշտօնեայներս արտաքսեր էին,

1 Ք. ա. 713:

2 Թուի թէ Պարսկաստանի արդի Իսպահան քաղա-
 քին վիճակն էր:

3 Հաւանականօրէն Մարաստանի մէկ վիճակն էր:

4 Տես արձանագրութեանս 58 եւ 64 տողերը. տես
 եւ Սարգոնի Մեծ Արձանագրին 55-56 տողերը, ուր բնա-
 գրաց բովանդակութիւնն կը ցուցնէ թէ Արալլա կամ Աա-
 րալլի՝ Ուրարտուի մէկ վիճակն էր: Թէպէտ այս երկիրն նախ-

- 141. Է- զԱմիտասոի՝ Ասուրլիին եղբայրն իրենց վրայ կարգած էին: Անայէ վրայ՝ որ լերան մը գազաթն է՝ ի*
- 142. զանոնք յերկիր կործանեցի. անոնց առաջաւորաց զերդաստաններէն 2200 հոգի ճամբարիս մէջն առի:
- 143. Ամիտասոիին ետեւը պնդեցայ. զանի՝ իւր օգնականներովն ի*

Արշաւանք ի Մարս եւ յարեւելակողմս
Արարիոյ:

- 165. . . . Ջաուրս Մաննայէ Ուլուսունուի
- 166. Է- . . . Ալաբրիդի Ազարաբաղիդդիննայի
- 168. . . . ընդունեցայ: Թոֆէլցի Ամբարիդի՝ Բիթ-Բո-րիթի թագաւորն՝*
- 173. . . . այր անհաւատարիմ՝ Ուրարտուի թագաւորն Ուրշային, Մոսի թագաւորն Միտային
- 174. . . .* Է- Թոֆէլի թագաւորաց (դեսպան խաւրեց): Ասոնք իմ վիճակս կորզեցին: Ասուրաց զօրքը ժողովեցի,
- 175. ամբողջ Թոֆէլը բոլորովին աւերեցի: ՋԱմբարիս՝ Բիթ-Բո-րիթի թագաւորը՝ իւր հօրը սերունդներովն, Է-
- 176. իւր երկրին զլիաւորները զերի տարի:
- 178. Կառավարութեանս 10դ տարին՝¹ Մէլիդացի Տարխունագի

ընթաց երկու մարական վիճակներուն հետ կը յիշուի, սակայն ասորեստանեան արձանագրութիւնք կարգաց շփոթութիւններէ միշտ ազատ չեն:

- 182. Ասորեստանի դէմ թշնամութիւններ նիւթած էր: Ի զայլոյթ սրտի՝ բոլոր Կամաններկրին² տիրեցի.
- 183. ՂՄԷԷԴԴԴԴ՝ Իւր արքայական քաղաքը՝ պատուկներու պէս խորտակեցի:
- 187. . . . Տ՝՝՝՝՝՝՝՝՝՝ քաղաքը
- 189. նորէն շինեցի:
- 191. . . . Լ՝՝՝՝՝՝, Բ՝՝՝՝՝՝, Ա՝՝՝՝՝՝, ԿԷ . . . *;
Ա՝՝՝՝՝՝՝՝՝՝՝ քաղաքները
- 192. Ուրարտիայ դէմ ամրացուցի, պահակներ ըրի: Ո՝՝՝, Ո՝՝՝՝՝՝ (°), Ո՝՝՝՝՝՝ քաղաքները
- 193. Մ՝՝՝՝՝՝՝՝ կրկրին սահմաններուն վրայ շինեցի:

Արշաւանք ի Գամգում՝ յարեւմտեան եզերս միջին Եփրատայ, ի Պաղեստին եւն:

Խորասպատայ պալատին Մեծ Արձանագիրն³:

- 1. Ապարանք Սարգանի՝ մեծի արքայի, . . .
- 2. արքայի Ասորեստանի, քրմապետի Բաբելոնի

1 Թուի թէ Ուրշայի գաշնակից էր:
2 Կապուպագովիից հարուակողմը՝ Կամանա քաղաքին վիճակն:

3 Այս արձանագրութիւնը Պօղոս-Եփրեսոս Պողոզա, Պաղղիից հիւպատոսն ի Մուսուլ՝ 1842 տարին խորասպատայ պալատին մէջ գտաւ: Խորասպատ հին նինուէի հիւսիսակողմն եւ անկէ հինդ ժամ հեռու դիւզ մըն է, ուր ի հնումն Սարգանի պալատն շինուած էր: Ասոր սրահներուն մէջ բազմաթիւ արձանագրութիւններ կային: Գ, է, Ը եւ Ժ սրահներուն մէջ կը գտնուէր վերոյիշեալ արձանագրութիւնն, որ ըստ սյամ շորս սյլ ընթերցուածներ ունի, սակայն

- 16. Գիցն մեծաց Տղոր զօրութեամբն՝ . . . Եսթնա-
նէն՝ որ ի մէջ ծովու
- 17. արեւմտից, մինչեւ Եփեփոսի եւ Մոսոսի սահ-
մանները տիրեցի
- 22. անոնց վրայ իմ պաշտօնեայներս
կուսակալներ կարգեցի, եւ իմ տէրութեանս
լուծն
- 23. անոնց վրայ դրի:
- 29. Ամբարիսի
- 30. Թաֆէլցւոյն՝ զոր ես իւր Տօրը Խուլլեայ դահին
վրայ նստուցած էի, իմ աղջիկս տուած էի
կիլիկիայով միասեղ՝ որ իւր Տօրն երկրին չէր
պատկաներ. իւր երկիրը մեծցուցած էի. եւ
նա՝ որ հաւատարմութիւն չպահեց,
- 31. Ինծմէ երկիր կորցելու համար Ուրարտացի²
Ուրշային եւ Մոսոսցի Միտային դեսպան խաւ-
րեց: ԶԱմբարիս՝ իւր Տօրը տանարու զաւակաց
գերդաստաններովն, իւր երկրին մեծամեծնե-
րովը,
- 32. իւր 100 պատերազմիկ կառքերովն Ասորեստան
տարի³: իմ տէրութեանս հպատակ եղող ա-

ժ սրահին արձանագրութիւնն իբր հիմն առնուած է: Ա-
սոնք՝ Պոզդայի Monument de Ninive գործոյն Գ եւ Դ
հատորներուն մէջ հրատարակուեցան: Շատերն այս ար-
ձանագրութիւնը թարգմանած են: Ի մասնաւորի տես Նու-
գոն Աինբէր՝ Die Keilinschrifttexte Sargons, Leipzig, 1889, էջք 96—135, եւ Փ. Ե. Բայսէր՝ ի հաւաքա-
ծոյս Եթ. Շրատէրայ՝ Keil. Bibl., հար. Բ. էջք 52—81՝

1 Կիպրոս կղզին:

2 Ուրարտոսի. աստէն դպիրն այնպիսի դաղափարա-
գիր մը գործածած է՝ որ Բաբելաստանի վերին մասը զԱքադ
երկիրն եւս կը նշանակէ. իսկ 37րդ տողին մէջ «Ուրարտացի»
բառը հնչական նշանագրերով Ուրարտոսի գրած է:

3 Ք. ա. 713 տարին: Տես Սարգսնի Տարեգրու-
թիւնքը, տողք 139, 168—176:

սորեստանեայ մարգիկ հոն բնակել տուի. ա-
նոնց վրայ իմ պաշտօնեայս կուսակալ կար-
գեցի. իրենց վրայ տուրք ու հարկեր դրի:

Արշաւանք յԱսորիս:

36. . . . Ի ժամանակի յորում ճակատագիրն ե-
կաւ հասաւ Մաննացի Իրանդուի վրայ՝ որ հնա-
զանդ ծառայ մըն էր է- իմ լուծս կը սիրէր,
37. զիւր սրդին Ազա անոր գահին վրայ նստուցած
էի, Ուրարտացի Ուրշա իւր կողմանէ Ումիլգիս¹,
Զիկիրաու է- Միսիանդի² երկրաց ցեղերուն,
առ կողմնակալս
38. աւագս Մաննայի պատգամաւորներ խաւրեց³,
եւ զանոնք անիրաւութեան յորդորեց: Իրենց
տեառն՝ Ազայի թիակը դժուարին Ուաւս լերան
վրայ նետեցին: Ուլլուսունու
39. Մաննացին՝ որ իւր հօրն գահն ելած էր, Ու-
րարտացի Ուրշային վստահացաւ, է- իւր բեր-
դաքաղաքներէն 22ն իբր պարգեւ անոր տուաւ:
40. Զայրացեալ սրտիւ՝ Ասորեստանի զօրաց դու-
մարութիւնը մէկ տեղ ժողվեցի, առիւծի նման
մոնչեցի, է- այն երկիրներու տիրելու ձեռն ի
գործ արկի: Մաննացի Ուլլուսունու
41. իմ արշաւանացս մօտենալը⁽⁴⁾ տեսաւ. թողուց
իւր քաղաքը, է- սարսափած՝ դժուարին լերանց
ապաստաններուն մէջ ամրացաւ: Իզիւրտուի⁴ իւր
արքայական քաղաքին, Իզիւրիայէ, Արմիգայ

¹ Մաննա կամ Մանաս երկրին մէկ վիճակն: Տես Սարգոնի Տարեգրութիւնը, աղ. 110:

² Մասեացոսն դաւառն, որ այս ժամանակներն Ման-
նայի մէկ վիճակն էր. սակայն թուի թէ Նիկողայոսի Դա-
մասկացւոյ ասան (Ք. ա. Ա. դար) անկէ բաժնուած կը
նկատուէր:

³ Ք. ա. 716 տարին:

⁴ Մասեաց հարաւոյ արեւմտեան կողմը՝ վարածնու-
նեաց Սարթափ քաղաքն:

42. Իւր ամուր բերդաքաղաքներուն տիրեցի, հրով
այրեցի, ապականեցի: Ուրարտացի Ուրշան
Ուաւս դժուարին լերան վրայ զարկի. իւր ար-
քունական սերունդէն 250¹ հոգի
43. Գերի բռնեցի: Իւր իշխանութեան 8 երկիրնե-
րուն մէջ գտնուող 55 ամուր է- պարսպապատ
քաղաքները՝ իւր դժուարամատոյց 11 բերդա-
քաղաքներովը միատեղ առի, ի հուր դա-
տեցայ:
44. Անոր՝ Մաննացի Ուլլուսունուէն առած 22 բեր-
դաքաղաքներն Ասորեստանի երկրին միացուցի:
28 բերդաքաղաքս Տուայադի երկրին՝² վիճակի
45. Տիլուսինայ՝ երկրին Անդիայ՝ առի: 4,200 մար-
դիկ՝ իրենց գոյքովը՝ բշեցի տարի: Ջիկիրտացի
Միտատաի
46. Իմ գէնքերէս վախցաւ. իւր երկրին զօրակա-
նօքն լեռներու մէջ փախաւ. անոր հետքն
չտեսնուեցաւ:
47. Անոր արքայական քաղաքը զՊարդա ի հուր
դատեցայ. անոր շրջակայից 23 ամուր քաղա-
քացն տիրեցի, անոնց կողոպուտն առի տարի:
48. Սուանդախուլ է- Ջուրղուկիկա՝ Մաննայի քա-
ղաքները՝ որոնք Միտատաիին վստահացեալ
էին՝ առի. կողոպուտնին առեալ տարի:
49. Ումիլդիսցի Բազդատտին մորթաղերծ ըրի:
ՋԳաիուկիու³ իւր գերդաստանովն արտասահ-
ման ըրի, Ամատի⁴ մէջ նստեցուցի:

¹ Ըստ Տարեգրութեանց (տղ. 180) 260:

² Թերեւս Վարդգէսի Տուհաց դաւառն, որ Անդիա
(Անձեւացիք) վիճակին մէջ ըլլալու էր:

³ Ըստ երեւութին վերագոյն 44դ. տողին մէջ տես-
նուած Տուայադի երկրին արքայիկն: Գաիուկիու անունն
երանեան Գեոփիէս անուան հետ նոյն է: Բուն հին պարս-
կական ձեւն է՝ Գահյաուկա:

⁴ Ասորուոց մէջ Որոնտ գետոյն վերին կողմանց ան-
կողմը՝ Համաթ (Եպիփանիա) քաղաքն:

50. Մաննացի Ուլուսունու ըրած գործերս դժուարամատոյց լերանց մէջ լսեց. [Թռչնոյ նման թռաւ եկաւ, սաքերուս փարուեցաւ:
51. Անոր անհամար յանցուածոց ներեցի. մոռցայ անոր շարագործութիւնը. ներումն շնորհեցի անոր. իրեն արքայական դահուն վրայ նստեցուցի:
52. — 22 բերդաքաղաքները՝ հանդերձ 2 ամուր քաղաքներով՝ զորոնք Ուրշային եւ Միտատտիին ձեռքէն առած էի, անոր տուի. անոր աւերեալ երկիրը նորոգեցի:
53. Իմ արքայական պատկերս շինեցի. Ասուրայ՝ իմ տեառնս՝ զօրութիւնն անոր վրան դրեցի, ապագայ ժամանակաց համար՝ իւր արքայական քաղաքն Իզիրտի մէջ կանգնեցի:
54. Նա՛իրիցի Յանզուին հարկը՝ ձիեր, արջառ եւ ոչխարներ՝ իւր ամուր քաղաքն Խուբուսկիայի մէջ ընդունեցայ:
55. Կարալացի՛ Ասուրի եւ Ալաբրացի՛ Իտտի՛ որոնք Ասուրայ լուծը թօթափած է— (ուրիշին²) ծառայութեան տակ մտած էին,
56. զԱսուրին մորթազերծ ըրի. Կարալայի բնակիչները՝ սրբան եւ էին, եւ զԻտտի իւր դերդաստանովն արտասահման ըրի, զանոնք Ամասի մէջ նստեցուցի:
57. Սուկկիա, Բալա, Իբիտիկնա, Պասպպա³, Լալլուկնա քաղաքաց բնակիչներն իրենց տեղերէն հանեցի տարի, Գամասկոսի ու Խատտացոց երկրին մէջ նստեցուցի:
58. Նիկամամա վիճակին 6 քաղաքաց տիրեցի,

¹ Թուի թէ Կարալա երկիրն Կապուտան ծովուն արեւմտակողմը փոքր վիճակ մըն էր:

² Այսինքն՝ Ուրարտացի Ուրշային: Յամին 716:

³ Հաւանականօրէն Ասպուրականի Պասպարունեաց գաւառն:

զՍիպասարրի Սուրգադիայի քաղաքապետը
բռնեցի. այն քաղաքները Պարսուա երկրին
կողմնակալութեան միացուցի:

Արշաւանք ի Մարս:

72. . . . Մուձաձիրցի Ուրղանա՝ որ Ուրշայի
73. Ուրարտացւոյ վստահանալով՝ աւատային պար-
տաւորութիւնը մոռցած էր, Մուձաձիր եր-
կիրն ամբողջ զօրքովս մարտններու նման ծած-
կեցի¹:
74. Եւ նա՝ իւր կեանքն աղատելու համար՝ միակ
միայնակ փախստական գնաց, իւր լերանց վրայ
ելաւ: Յաղթանակաւ Մուձաձիր քաղաքը
մտայ:
75. Իւր կինը, իւր ուստերքը, իւր դստերքը, ինչքն
— գոյքը, իւր պալատան գանձը՝ որչափ եւ
էր, միանգամայն 20,170 մարդիկ՝ իրենց ստա-
ցուածներովն,
76. իրեն Քաղզիա² եւ Բաղբարտում³ աստուած-
ներովն, ասոնց ճոխ ինչքերովը՝ յաւարի առի⁴:
Ուրշա Ուրարտուի թագաւորն
77. Մուձաձիր քաղաքին կործանելը, իւր Քաղզիա
աստուածոյն աւարի առնուիլը լսեց. իւր իսկ
ձեռքովն՝ իւր դօտուոյն երկաթի դաշուներն
ինքն զինքն ի կենաց զրաւեց⁵:

1 Բ. ա. 714 տարին:

2 Ըստ բնագրին՝ Խաւ-դէ-ա, որ ուրարտեան ժողո-
վրդոց գերագոյն աստուածն էր:

3 Աղբային ցարդ ծանօթացեալ արձանագրութեանց
մէջ այս դէպ չի յիշուիր:

4 Այս գէպերն՝ Խորասպատոյ պալատին ՃԳ.
որահի հարթ քանդակներովը (bas-reliefs) ներկայացուած
են: Sks Botta, Monument de Ninive, t. II, pl. 140, 141.

5 Բ. ա. 714 տարին:

- 78. Ուրարտուի վրայ՝ իւր բովանդակ տարածու-
թեամբը՝ թշուառութիւն հասուցի, հոն բնա-
կող մարգիկը կոծ ու սղբի մէջ նետեցի: —
Տարխունազի
- 79. Մէլէրդուցին բնդդիմահարիլ ցանկացաւ.
դիցն մեծաց վճիռը բռնաբարեց, է- իւր ըն-
ծայն զլացաւ: Ի զայրոյթ սրտիս զՄէլէրդու-
- 80. իւր թագաւորական քաղաքը՝ իւր վիճակին
քաղաքներովը միատեղ՝ պուտուկներու պէս
խորտակեցի: Չանի իւր կնաւն, իւր ուստերօքն,
իւր դստերօքն, իւր պալատան գանձիւն՝ որչափ
իւրն էր՝
- 81. այլ եւ 5,000 գերի ինկած զօրականք՝ իւր ամ-
բոցն Տիւրքաբէճանէն հանեալ տարի. զանոնք
յաւար դասեցի:
- 112. կոմսոսիցի Մուտալու՝ այր ան-
խիղճ է- շարաբարոյ, դիցն անունէն անպատ-
կառ, որ նիւթէր
- 113. ոճիր, է- շարիս կը խորհէր, Ուրարտիայ թա-
գաւորն Արգիստիայ² վստահացեալ էր. օգ-
նականի մը՝ որ զանի չէր կրնար ազատել. իւր
հարկին ու տրոց՝ իւր տարեկան սակին պայ-
մանաժամը թողուց որ անցնի, է- զլացաւ իւր
ընծայն: Ի զայրոյթ սրտիս՝
- 114. պատերազմիկ կառքովս է- հեծեալներովս
. . . անոր դէմ ճամբայ ելայ³: Արչաւանացս
մօտենալը նա տեսաւ. թողուց իւր քաղաքը,
անկէ ետքը չտեսնուեցաւ:

1 Մեր ազգային արձանագրութեանց Արգիստիս Բ.
թագաւորն (Ք. ա. 714- իբր 685):
2 708դ տարի:
3

Խորասպատայ պալատին ժՊ սրահի Տարեգիրքն¹:

1. Ապարանք Սարգսնի՝ մեծի արքային, հզօր արքային,
7. Ելաճացի Խուճբանի գասին զօրութիւնը խորտակեցի, Կարալուճ է- Սուրդա երկիրները, Կիշիսիմ՝ եւ Խարխար քաղաքներն ոչնչացուցի. Մեդացոց աշխարհին վրայ՝ մինչեւ Բեկե՛ լեռն
8. է- Իւլե՛ղի երկիրը՝ Ասորեստանի լուծը դրի: Ուրարտու երկիրն աւերեցի. Մուճաճիր քաղաքն աւարեցի. Անդիա է- Ջիկիրտու երկիրները կործանեցի. Մաննացիները խաղաղացուցի
9. է- Ի խաղաղութեան բնակեցուցի:
16. Կասիու, Թոթէլ, Խեւե՛կո՝² երկիրները բնաջինջ ըրի. Մոսո՛ւի երկրին թագաւորը զՄիտա արտաքսեցի:
47. Կառավարութեանս նդ տարին³ Ուրշա Ուրարտացին Ումիլդիսցի Բագգատտիին,
48. Ջիկիրտուցի [Միտատին] է- Մանայ կողմնակալներուն յոռի խորհուրդներով իւր նուիրակը
49. [խաւրած էր. անոնք] իրենց կողմանէ լուր խաւրեցին, զանոնք ինծ մէ եւ Աղայէն՝ իրենց տեառն որդիէն՝ օտարացուց,
50. . . * ըրաւ զանոնք: Ուաւս գժուարին լերան վրայ Մաննա երկիրը սո-ի-ի-ճո- ըրին,

1 Տես Ի հաւաքածոյս Վինգլէրայ՝ Die Keilinschrifttexte Sargons, 1889, էջք 80—95, եւ Յ. Մենանայ՝ Annales des rois d'Assyrie, 1875, էջ 158 եւ հետեւ:

2 Այս է՛ Կիլիկիա:

3 Ք. ա. 716:

- 51. Ազայի՝ իրենց տեառն՝ դիակը նետեցին: Մաննայի փրկութեան համար Ասուրայ՝ իմ տեառն՝ ձեռքերս վերցուցի. զբանակս Ասուրայ
- 52. զյաղթագումարս գումարեցի: Ուաւս լերան վրայ՝ ուր որ Ազայի դիակը նետած էին՝ զԲագդատտին մորթազերծ ըրի,
- 53. Մաննայի բնակչաց տեսիլ ըրի: Ուլլուսունուին՝ զոր Ազայի գահուն վրայ նստեցուցի, բովանդակ Մաննա երկիրը
- 54. [կացուցի] հպատակ: Մաննացի Ուլլուսունու Ասուր գից յարգութիւն ընծայելով (°), իւր երկիրը ի °...°....*
- 55. Ուրարտացի Ուրշային [վատահացաւ]. զԱսուր լի կարալացին է- զիատի Ալլաբրացին
- 56. ինծի գէմ՝ ապստամբեցուց, Ուրարտիցի Ուրշային հպատակութիւն ընելու զանոնք դրդեց: Ի զայրոյթ սրտիս՝
- 57. Ասուրայ յաղթագումար բանակները գումարեցի. Մաննա երկրին տիրելու համար . . . *
. *

Գլանի արձանագրութիւնն¹:

- 1. Սարուկին՝ Բէլայ փոխանորդն, Ասուրայ վսեմ քուրմն
- 14. արեւելից հեռաւոր Մորաց, Նամբէ, Իլլիդէ,
- 15. Բէր-Խամբան, Պարսուա, Մաննա, Ուրարտու, կասիւս, Թոբէլ եւ Մոսոտ երկիրներուն իւր հզօր ձեռն տիրեց.

¹ Sbu ի Cuneif. inser. of West. Asia, հօր. Ա. տխա. 36. եւ ի հաւարածոյս Եր. Շրատերայ՝ Keil. Bibl., 1890, հօր. Բ. էջք 38-51: Հ. Վինքլէր իւր հաւարածոյին մէջ չունի այս արձանագիրը:

16. Իւր պաշտօնեայններն իբր կողմնակալներ անոնց վրայ դրաւ . անոնց վրայ՝ նման Ատորեստանեայց՝ հարկեր ու տուրքեր դրաւ :
17. Քաջ գիւցազն՝ որ
.
23. (աւերեց) զԲէթ-Բո-բո-բոս, որուն իշխանը զԱմբարիս՝ որ Սարգոնին շնորհքը մոռցած՝ Ուրարտուի ու Մոսսքի թագաւորաց՝
24. վատթար օգնականաց՝ վստահացեալ էր, աւեալ ի բաց տարաւ :
25. Այր գիւցազն որ
26. Քարթակէն քաղաքը, զՅոռի Խոթոթոթան՝ գետինը զարկաւ,
27. զՈւրարտի աւերեց է- Մուճաճիր երկիրն աւաւրեց, մինչդեռ Ուրշա՝ Ուրարտուի թագաւորն՝ անոր երեսաց սաստիկ սարսափէն՝ անցնիւր զէնքովն իւր կենաց վերջ կու տար .
28. որն որ Պասպա՝ է- Լալուկնի երկրաց, Սուկիիա, Բալա է- Իբիտիկնայ քաղաքաց կայանքը՝ փոխեց, որոնք Կակմի երկիրն դէմ կործանոււմ^(°) նիւթած էին .
29. որ Անդիա է- Ջիկիրտի երկիրները կործանեց . որ անոնց զօրականները գառանց^(°) պէս մորթեց, է- բովանդակ թշնամեաց վրայ դեղմահու սրսկեց . [ճեց, . . .
30. հղօրն^(°) . . . որ անաստ Մարտիէնէրը նուաւ
31. որ ցրուեալ Մաննացիները ժողովեց, աւերեալ Իլլեդէ երկիրը կարգաւորեց,
32. որ զԿիրիսի առաթուր կոխեց, խեռ թշնամեոյն լեռները դրդուեցուց^(°), որ զյափշտակիչ^(°) Խտտի Ալլաբրացին իւր քաղաքէն հեռացուց .

1 Հաւանականօրէն՝ Պասպարունեաց գաւառ Ասպուրականի մէջ : Պասպա՝ ըստ Խորասպատայ պալատան մեծ Արճանագրին, տղ . 57 :

2 Իմա՝ բնակչաց «կայանքը» :

33. որ Կարալա երկիրն ոչնչացուց. անոր քաղաքապետն Ասուրլին շարաշար պատժեց (°)

Նիմրուտայ արձանագրութիւնն¹ :

- 1. Ապարանք Սարուկինայ՝ փոխանորդի Բէլայ, քրմապետի Ասուրայ,
- 9. որ անհանգիստ Մաննան կարգի դրաւ,
- 12. որ Մաննա, Կարալու եւ Պաղդիրի² երկիրներուն տիրեց . . . որ հեռաւոր Մարէրը մինչեւ յէլս արեւու նուաճեց.

Լաոնարայի Հարթ Կոթողն :³

. *
Սիւն Ա (Բ). 1. Սարգոնն՝ արքայ մեծ՝ [արքայ հզօր],

1 Հ. Ա. Լէյարտէն գտնուած այս արձանագրութիւնն երկու վիմատախտակի վրայ փորագրեալ է: Զայն հրատարակեց իւր հաւաքածոյին մէջ Inscriptions in the cuneiform character եւն, տխակք 33—34. Տես Հ. Վինքլէր՝ Die Keilinschrifttexte Sargons, էջք 168—173, եւ Եբ. Շրաաէր՝ Keil. Bibl. հար. Բ. էջք 34—39:

2 Թուի թէ այս երկիրն՝ Շամսիսամմանայ Գ. Հարթ Կոթողին արձանագրութեան մէջ սիւն Բ, աղ. 7 յիշուած Պաղդիրա քաղաքին վիճակն էր:

3 Այս արձանագրութիւնն՝ որ զարդիս Պերլինի Մուսարանին մէջն է, երկաթակուճ (basalte) քարի մը վրայ փորագրուած է, եւ 1846ին Կիպրոսի Լաոնարա քաղաքին հարաւակողմը գտնուեցաւ՝ հին Կիտիոն քաղաքին վրասակաց սակ: Տես ի Cuneif. inser. of West. Asia, հար Գ. տխակ 11: Զ. Մենան՝ Annales des rois d'Assyrie,

26. Եփեպոսէն մինչեւ [Մոսոս]
 27. Ընդ ինեւ նուաճեցի. ցրուեցի
 28. [Էլամացի] Խուսթանի դասու զօրութիւնը.
 29. Կործանեցի Կարալա երկիրը, [Սուրդա] երկիրը,
 30. Կիշիսիմ քաղաքը, Խարխար քաղաքը,
 31. Մեդացիները, զերկիրն Իւլ[իւն],

 37. Նուաճեցի Մաննա երկիրը,
 38. Անդիա եւ Ջի[կիրասու] երկիրները: [տանաւն],
 39. (քղք) Մուձաձիրցի Ուրլանան [իւր գերդաս-
 40. զքաղաքիս դիս եւ զքաղաքարու դիս *
 41. Ի գերութիւն վարեցի:
 42. Ուարտուին՝ [բովանդակ] տարածութեամբն՝
 43. Կոծ [ու ողբ] հասուցի.
 44. անոր մէջը [բնակողաց վրայ^o] ի *
 45. սուգ եւ աշխարումն գրի (°):
 46. [Ջար]կի Ուրլա [Ուրարտացին]
 47. Ուաւս գժուարին լերան [վրայ]:
 48. Ուժգին ճակատամարտէս վախ[ցաւ]. [չունիւն
 49. իւր իսկ ձեռքովն՝ [իւր գօտւոյն] երկաթի դա-
 50. իւր կենաց [վերջ տուաւ]:

Յլոց արձանագրութիւնն¹

(Տխակ 40. տող 1) “Ապարանք Սարգոնի՝
 մեծի արքայի”

էջ 207, եւ շ. Վինբլեր՝ Die Keilinschrifttexte Sargons, էջք 174, 177: Եր. Շրատերայ հաւաքածոյն սյս արձանագրութիւնը շունի:

¹ Խորսագատայ պալատան գլխաւոր դրան առջեւ՝ մարդոյ վրա ռնեցող եւ թեւաւոր հակայածեւ երկու ցուլ գանուած են, որոնց սրունքներուն մեջտեղն արձանագիր մը կը գանուի, զոր Յ. Մենան իւր Annales des rois d'Assyrie, էջ 192 եւն հրատարակած է: Թեպէտ սյս ասուրագիրին թարգմանութիւններն ճիշդ չեն առ հատարակ, սակայն մենք վերոյգրեալ տողերը յառաջ կը բերենք՝ որպէս զի անդէն

(Տխակ 40. տողք 12—25) «**Հզօր, կարող...**
 Ելա՛յ, երկրին թագաւորը զՆումբանիկաս ի փա-
 խուսա դարձոյց. Մանայ, Կարալայի, Անդիայի,
 Զիկուրաուի... երկիրները նուաճեց. Ուրարթու՛
 երկրին պատերազմ հրատարակեց. Մուձաձիր քա-
 ղաքը առաւ. եւ Ուրշա՛ Ուրարթու երկրին թա-
 գաւորն՝ իւր իսկ ձեռքովն իր կեանքը զրաւեց: . . . »

(ԱՆԴ, տողք 26—49) «. . . . Կասկայի
 բովանդակ տունը տապալեց: Թոֆեւի՛ եւ Բեթ-Բո-
 ռո֊ասայ երկիրները նուաճեց: . . . »

Սենեքերիմայ (Ք. ա. 705 — 682)

Դէյլէօրի Գլանին հատուածակողման
 արձանագրութիւնն²

- Սի՛ն Ա. 1. Սինախիբբա՛ արքայ հզօր,
 2. . . . արքայ Ասորեստանի, աշխարհիս չորից
 կողմանց արքայ,

 10. Ասուր՛ լեառն մեծ,

 13. վերին ծովէն³ դէպ ի մուտս արեւու՛
 14. մինչեւ ցատորին ծովն դէպ յարեւելս,
 15. բոլոր բովանդակ սնապարծները ռախցս տակ
 հպատակեցուց:
 Սի՛ն Գ.

Ճիշեալ Կարալա երկիրն միւս նաիրեան երկրաց կարգին մէջ
 յիշուած ըլլալը ցուցուի:

1 Պէտք էր գրուէր 'Ուրարդու':
 2 Հատուածակողմ արձանագրութիւնս խեցեղէն եւ
 վեցիջեան ըլլալով՝ 1830 տարին Նինուէին մէջ գտնուեցաւ:
 Իր կանխագոյն ստացողին անուամբն սովորաբար Դէյլէօրի
 Գլան կը կոչուի, եւ զարդիս Բրիտանական Թանգարանին
 մէջն է: Տես ի հաւաքածոյս Եբ. Շրատերայ Keil. Bibl.,
 հար Բ, էջք 80—113:

3 Վանայ ծովն:

66. Հինգերորդ արշաւանքիս՝ մարդիկն Տու-
մուր²-րի,¹
67. Սարուժ, Իձամա, Կիրշու, Խալբուդա,
68. Քուա Է- Քանա քաղաքաց, որոնք նման բունոյ
արծուոյ՝ [վրայ
69. Թուչնոց Թագաւորի՝ Նիրուր² դժուարին լերան[
70. իրենց բնակատեղին ունէին, լծոյ՝ տակ զիրենք
չէին դրած :
71. Նիրուր լերան ստորոտը բանակս դրի .
72. քաջամարտիկ անձնապահներս (^o)
73. եւ ճակատամարտիս անեղծանելի զօրքերովն
74. վայրենի եզան մը պէս անոնց ճակատ մատու-
ցի ես : [նային հզօր վտակներ
75. Չորեր, ծործորներ, լերանց զառիվայրեր, լեռ-
76. անցոյ իմ դահուս վրայ : Այն տեղն որ դես-
պակի համար կարի դժուարին էր,
77. ոտիցս վրայ իջայ . այժքաղի մը նման, բարձրա-
բերձ կատարներուն վրայ
78. անոնց դէմ ելայ : Ուր որ ծունկերս [կը նստէի .
79. հանգչեցընել պէտք էր, քարաժայռի մը վրայ[
80. ծարաւիս դէմ լեռնային ցուրտ աղբերականց(^o)
ջուրը կը խմէի : [հետամուտ եղայ,
81. Անտառուտ լեռներու բարձանց վրայ անոնց[
82. անոնց վրայ պարտութիւն ածի : Անոնց քա-
ղաքաց տիրեցի,

ՍԷՆ Գ. 1. անոնց աւարը կորզեալ առի-
ւակերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի :

2. Երեսս դարձուցի ընդդէմ Մանիաիի՝
3. Ըմբոստ Թագաւորի Ուկկի քաղաքին՝ յերկրին
Գաիոյ : Ընթացքս առի
4. չբացուած նուրբ շուրիղներու, անանցանելի
զառիվերներու մէջ՝ առաջի

¹ Այս անունը կորդուական Տմբիք գաւառին ա-
նուան խիստ նման է :

² Տես Ասուրնաձիրաբաղայ Տարեգր. տողք 70 եւ 73 :

- 5. դժուարին լերանց՝ ինձ մէ առաջ տակաւին
- 6. Թագաւորաց իմ նախնեացս եւ ոչ մէկն մտած էր:
- 7. Անարա եւ Ուպպա ահագին լերանց ստորտան
- 8. բանակս դրի. ես իսկ գահուս աթոռոյն վրայ՝
- 9. ճակատամարտիս բովանդակ զօրքերովն
- 10. քաջասրտութեամբ (°) մտանք կիրճերու մէջ:
- 11. Տաժանօք սեպ լերանց գագաթներուն վրայ
էլայ:
- 12. Այն Մանիաի զօրացս սօքերուն փոշին [ղուց՝
- 13. տեսաւ. զՈւկկու իր արքայական քաղաքը Թո-
- 14. հեռագոյն տեղ փախաւ: ԶՈւկկու պաշարեցի,
անոր տիրեցի, [ստացուածք ու դոյք
- 15. կողոպուտն առի տարի: Ամէն հնարաւոր եղածը, [
- 16. իր պալատան գանձն անոր մէջէն [քաղաքաց՝
- 17. գուրս հանել տուի, յաւար դասեցի. եւ 33 [
- 18. որոնք իր վիճակին կը պատկանէին՝ տիրեցի.
- 19. մարդիկ, իշեան, արջառ, օդիք եւ այծիք անոնց
մէջէն [այրեցի:
- 20. յաւարի առի, աւերեցի, քանդեցի, կրակով [
-

Նսպի-Յունուս քլրոյ արձանագրութիւնն¹:

.

- 16. Տու-մուր[°]-րի քաղաքին մարդիկը՝ որոնք դժուարին լերան մը վրան կը բնակին, զինուք յաղթահարեցի: Ուկկու քաղաքը,
- 17. այլ եւ անոնց բովանդակ բնակատեղիքը մը բրկալից հեղեղի նման ոչնչացուցի:
-

¹ Նինուէի 'Յովնան մարգարէի, քլրոյն մէջ գտնուեցաւ արձանագրութեանս տախտակն, որ զարդիս ի Կոստանդնուպոլիս կը պահուի: See Cuneif. inser. of West. Asia, հար. Ա. տխակ 43. տես եւ Եր. Շրատեր՝ Keil. Bibl., հար Բ. էջք 118-119:

Պահիր-Բէլայ՝ Ամաղիյա քաղաքի կուսակալին առ Սենեքերիմ՝ նամակն՝

1. Առ արքայն՝ տէր իմ, քու ծառայդ Պահիր-Բէլ.
2. խաղաղութիւն լիցի արքային՝ տեառն իմում,
3. խաղաղութիւն թագաւորի երկրին,
4. խաղաղութիւն բերդերուն.
5. Թագաւորին՝ տեառն իմոյ՝ սիրան լաւ ըլլայ:
6. Ուրարաութիւն լուրերուն նկատմամբ՝
7. զորոնք հանապաղօր կը խաւրեմ,
8. եկաւ աստէն ասոր հետ
9. եւ ըսաւ թէ կուսակալն
10. Բուտուննիւց եւ երկրորդ հրամանատարն
11. զինքը խաւրեցին. Հարդա քաղաքին մէջ
12. պաշտօնակալին առջեւ պահպանութիւն ըրին,
13. եւ քաղաքէ ի քաղաք՝ մինչեւ Տուրուսպա²
14. քու գրելէդ առաջ: [քաղաքը՝
15. եւ Արգիստիայ³ գետպանն եկաւ
16. նաեւ նոյն նիւթոյն վրայ լուրերը
17. զորոնք խաւրեցի քեզի. եւ նիւթոյն վրայ

1 Գէորգ Սմիթ անգղիացին այս նամակը 1874 տարին՝ Նինուէի հողոյն վրայ Գույունճըք գիւղոյն եւ Սենեքերիմայ պալատին փլատակներու մէջ գտած է: Նամակն քար մըն է, որուն վրայ կուսակալն սեպագիր գրութեամբ իւր տեղեկագիրը թագաւորին կը խաւրէ: Յիշեալ անգղիացի ասուրագէտն իւր Assyrian Discoveries գրքին մէջ (էջ 309, 5րդ եւ 6րդ տպագր.) սազէս կ'ըսէ. «Մեր հաւաքածոյն մէջ հետաքրքրական նամակ մը կայ, զոր Պահիր-Բէլ Ամիդ (Ամաղիյա) քաղաքին կուսակալն Սենեքերիմայ ուղղած է: Այս նամակիս մնացեալ մասը կը թարգմանենմ»: Որչափ գեանմք, նամակիս մնացեալ մասն տակաւին հրատարակուած չէ: Ամաղիյա՝ ոչ թէ Ամիդ՝ այլ Կորդուաց հարաւոյ արեւմտակողմը Ամաղիա քաղաքն է անտարակոյս:

2 Ճշգիւ 'Տուրուսպա', արդի Ղան քաղաքն:

3 Արգիստիս Բ. (Ք. ա. 714 իւր 685):

18. խակ դուն վճիւ շտուիր: Եւ քու ձիերդ՝
19. որոնք դեսպանին յանձնուած էին՝
20. խաւրեցի:

Ասորախիդդինայ Ա. (Ք. ա. 682—668)
 (ընկեալ) Բ. Հատուածակողման արձա-
 նագրութիւնն¹

- Սիւն Ա. 1. Պատառեցի [զգեսաս, ողբերու
 ձայներ] հնչեցուցի,
2. առիւծի մը նման մոնչեցի. սիրտս ազաղակեց:
3. Իմ հայրենական տանս իշխանութիւնը գոր-
 ծածելու, իմ քրմնութիւնս կատարելու^(°) համար
4. աղաչեցի զԱսուր, զՍին, զՇամաս, զԲէլ,
 զՆաբու եւ զՆերգաղ,
5. Ղիստար Նինուէի եւ Ղիստար Արթէշայ:
6. Անոնք իմ խօսքս լսեցին:
7. Իրենց հաւատարիմ երախտեօքն (ինծի) շառա-
 գոյն տախտակ^(°) մը յանձնեցին.
8. Վորացիր, քալէ՛, մի ուշանար,
9. Վենք քու քովէդ կ'երթանք, քու թշնամի-
 ներդ կը նուաճենք: [չտեսայ.
10. Մէկ օր, երկու օր ետ չդարձայ. զօրացս երեսը]
11. յետս կոյս չնայեցայ. ձիերուն կազմածը, ձիոց
 հարկիքը՝ [կը քաշէին, վար առնել չտուի.
12. որոնք իմ պատերազմական կահ ու կազմածս]
13. պատերազմի վրանս^(°) չպարգեցի:

¹ Թէպէտ այս արձանագրութիւնն վեց սիւնէ կը բաղկանայ, սակայն իւրաքանչիւր սեան վերին կեսերն կը պակսին: Արձանագիրն՝ Սենեքերիմայ մահուան վրայ ակնարկութիւն մ'ընկելով կը սկսի: Ասորախիդդին՝ Ս. Գրոց Ասորդանն, իր հայրասպան եղբարց վրայ կատարած յաղթութիւնը հոն մեզի կ'աւանդէ: Տես բնագիրը ի Cuneiform. inser. of West. Asia, հար Գ., 15: 16. եւ Budge, The History of Esarhaddon, էջք 20-25. տես եւ Եր. Շրատեր՝ Keil. Bibl., հար Բ. էջք 140-143.

14. Շաբատ¹ ամսոյն սառամանիքէն, ցրտութենէն
 է- սաստիկ փոթորկէն չվախցայ: [բացի²
 15. փեարաւոր շահէն³ թռչնոյ նման թեւերս]
 16. որպէս զի թշնամիներս յերկիր կործանեմ:
 17. բուռն է- արագ ընթացիւք դէպ ի նինուէ
 ճամբայ ելայ³: [դակ զօրքն առջեւս
 18. խանի-բաբատ⁴ երկրին մէջ անոնց⁵ բովան-
 19. կանգնեցան. ընդդէմ իմոց գնացից ամէն կող-
 մանէ իրենց զէնքերը շարժեցին:
 20. Երկիւղ դիցն մեծաց՝ տերանց իմոց՝ զանոնք
 յերկիր կործանեց: [զարհուրեցան:
 21. Հզօր ճակատամարտիս յարձակումը տեսան,]
 22. իտար՝ կռուոյ - ճակատամարտի փիկինն՝ որ
 իմ քրմութիւնս կը սիրէ,
 23. իմ քովս կեցաւ, անոնց լայնալիճը խորտակեց,
 24. անոնց յարդարեալ ճակատը ճեղքեց:
 25. Անոնց բանակին մէջ ըսին. «սա է մեր թա-
 գաւորն⁶:
 26. Իւր բարձր հրամանաւն՝ իմ կողմս կեցան է-
 ըսին*

. *

Սէ-ն Գ. 1. Խէլ-կի-ի բնակչաց ծոծորակը
 առ ոտն կոխեցի

16. Յերկիր կործանեցի Մաննայի ապստամբ, ան-
 սաստ բնակիչները [զաղէն⁶
 17. եւ անոնց զօրքը. զիսպակաի (երկիր) Ասդու-

1 Յունուար 20 - Փետրուար 20, 681:
 2 Ասորեստաներէն «էրէնն»:
 3 Թուի թէ Ասուրասիդգրին Սենեքերիմայ մահուան
 ժամանակ կապագովկոյ մէջ էր:
 4 Տես Թագղասթփաղսարայ Ա. Հատուածակողման
 արձանագ. Ե. 34, ըստ որում Միլիդիա (Մելիտինէ) քա-
 ղաքն այն երկրին մէջ էր: Ըստ այսմ ճակատամարտն Սե-
 լիտինեայ մօտերը եղած է:
 5 Այսինքն Ադրամեւէքայ եւ Սանասարայ:
 6 Ասդուզա անուան նախաւոր ձեւն պէտք էր որ

18. գաշնակից մը՝ որ շէր կարող զանոնք փրկել,
զինուք ընդ լծով արկի:

Արշաւանք ի Բաղդէաստան, յԱրարիսա եւ յԱսորիս:

Ա. եւ Գ. Հատուածակողովմանը՝¹

Սի՛ն Ա. 1. Ասուրախիդգինա՛ . . . [Թագաւոր
Ասորեստանի,

55. աւարող Արզանի՝² քաղաքին,

56. . . . * ի վտակն Մուսրի՝³ երկրին.

Սի՛ն Բ. 1. զ. . . . *, [զորդի Սուխիւիայ՝⁴],

2. Ասորեստան տարի.

3. Նինուէի ելքին զրան մօտ՝

4. արջերու (°), շուներու եւ կինճերու հետ

5. զանոնք՝⁵ շղթայներու տակ դրի:

27. յերկիր կործանող բնակչաց Մաննայի

28. ապստամբաց անաստից,

29. որ զզօրս Խապակահայ

Ասգունգա կամ Ասքունգա ըլլար, զոր երեմիայ (ԾԱ. 27) Ասքանազ (Ալէէնաշ)ի հետ պէտք է համեմատել: Ասգունգա՝ Վասպուրականի Անձախի-Չոր գաւառին հետ նոյն կը համարիմ:

1 Տես Ա. Հ. Լէյարտ Inscriptions in the cuneif. character, տխակք 20-29, եւ եք. Շրատեր՝ Keil. Bibl., հար. Բ. էջ 124 եւն.

2 Թուի [Թէ այս քաղաքն իւր անունը Արածանի գետէն առած է:

3 Ինզիտի (Հանձիթ) վիճակին արեւմտակողմը՝ նախքան երկիր մը, զոր Եգիպտոսի (Մոսոս) հետ պէտք չէ շփոթել: Տես Fr. Hommel, Geschichte Babyl. und Assyr., 1885, էջ 774, ծանօթ. 3:

4 Բրիտանական Թանգարանին K 2671? տախտակին համեմատ. Fr. Hommel, անդ:

5 Այսպէս ըստ բնագրին:

30. (երկիր) Ասգուղացւոյ՝ նիզակակցւոյ որ չէր կրնար զանոնք փրկել,
 31. զինուք ընդ լծով էարկ:

Ասուրբանիբազայ (Ք. ա. 668 — իբր 638)
 Ռասասամայ Գլանին Տարեգրութիւնն¹

- Սէ-Ն Ա. 1. Ես Ասուրբանիբազ՝
 2. երիցագոյն արքայորդի ի կանանոցէ

 Սէ-Ն Բ.
 126. Իմ չորրորդ արշաւանքիս՝ զօրքս խաղացուցի,
 ընդդէմ Ախսերիոյ՝
 127. Մաննայի [Թագաւորին՝ ճամբայն բռնեցի: Ի
 Հրամանէ Ասուրայ, Սինայ, Շամասայ,
 128. Ռամմանայ, Բէլայ, Ներովայ,
 129. Նինիբայ, Ներգաղայ եւ Նուսկուայ՝ Մաննայի
 վրայ քալեցի, հոն յաղթանակաւ յառա-
 ջացայ: [որոց [Թիւն չկար,
 130. Անոր քաղաքները՝ ամուրներն ու փոքրները՝]
 131. առ ի մինչեւ ցիզիրտու. աւերեցի, քանդեցի,
 հրով այրեցի: [արջառ եւ ոչխարներ
 132. Այն քաղաքներէն մարդիկ, ձիեր, իշեան,]
 133. կորցեալ հանեցի, յաւարի առ ի: Ախսերի
 արշաւանացս դալը [Թողուց,
 134. լսեց, զիզիրտու իր արքայական քաղաքը]

¹ Արձանագրութիւնս գլանի մը վրայ փորագրուած է, որ ասանիջեան հատուածակողմ՝ մըն է: Հնութեանց խուզիչ Ռամիզդ Ռասամ 1878 տարին դտաւ զայն ի հիւսիսային պալատան Գուլունճըքի, որ Նինուէի մէկ արուարձանն էր: Տես ի Cuneif. inscr. of West. Asia, հար. Ե. տխակք 1-10. տես եւ Եբ. Շրասերայ հաւարածոյ Keil. Bibl., հար. Բ. էջք 152-237:

- Սիւն Գ. 1. փախաւ ի իշտատու¹՝ քաղաք
 նորա ապաւինի. հն առաւ
2. դադար: Այս վիճակին² տիրեցի. 10 օրուան
 է- 5 օրուան ճամբայ
 3. յաւեր դարձուցի, աւերակաց աւազ թափեցի:
 4. Ախսերի՝ որ իմ ճոխութենէս չվախցաւ, ի հրա-
 մանէ Իստարայ՝ [ըսած էր,
 5. որ Արթեղայի մէջ կը բնակի, որ յառաջագոյն]
 6. «Ախսերիայ՝ Մաննայի թագաւորին մահը ես՝
 7. ինչպէս ըսած եմ՝ պիտ' որ կատարեմ», նա իր
 ծառայից ձեռքը զանի մատնեց:
 8. Իր երկրին մարդիկն անոր դէմ ապստամբու-
 թիւն մ'ըրին. անոր դիակը իւր քաղաքին մեծ
 փողոցին վրայ [թողուցին:
 9. նետեցին, իր մարմինը գետինը տարածուած[
 10. Անոր եղբայրը, անոր գերգաստանը, անոր
 հօրը ասն սերունդները զինուք ջնջեցի:
 11. Յետոյ՝ իր որդին Ուալլի անոր գահոյն վրայ
 նստաւ:
 12. Զգօրութիւն Ասուրայ, Սինայ, Շամասայ,
 Ռամմանայ, Բէլայ, . . .
 13. Նինուէի Իստարայ՝ թագուհւոյն ի կիդմուրու,
 14. Արթեղայի Իստարայ, Նինիբայ, Ներդաղայ է-
 նուսկուի՝
 15. դիցն մեծաց՝ տերանց իմոց՝ տեսաւ նա
 16. է- իմ լծոյս խոնարհեցաւ:
 17. Ինքն զինքն ի կեանս պահելու համար՝ խոստու-
 վանեցաւ իր յանցանքները, յաղերս անկաւ
 իմ ճոխութեանս:
 18. Զերիսիննի՝ իր ծնած մէկ որդին,
 19. Նինուէ խաւրեց, է- նա ոտքերս համբուրեց:
 20. Շնորհս անոր շնորհեցի:

1 Գ. Սիթիայ Բ. Գլանին համեմատ (Գ. 45) «Ս-
 արանա»,:

2 Այսինքն իշտատու քաղաքին վիճակին:

21. Հաշտութեան ողջունիւ իմ դեօպանս խրկեցի:
22. Իր երիկամունքէն սերած դուստր մը իբր երկրորդական կին ինձի խրկեց:
23. Իր առաջուան Ժամանակաց հարկը՝ զոր թագաւորաց իմ հարցս կառավարութեան ատեն
24. դադրեցուցած էին, իմ առջեւս բերին:
25. Անոր առաջուան հարկին վրայ 30 ձի
26. աւելցուցի, անոր վրայ դրի:

Արշաւանք յեւամ՝ ի Բաքելաստան,
յԱրաքիա եւն:

Սէն ժ.

40. Շարդուրի՝¹ Ուրարտուի թագաւորն՝
41. որուն հարքն թագաւորը՝ իմ հօրս
42. եղբայրութիւն յայտարարած էին,
43. այն ատեն Շարդուրի այն նշանաւոր գործերը՝
44. զորոնք դիքն մեծամեծք ինձի սահմանած էին, լսեց: [նոյց.
45. Որդւոյ մը նման՝ իր հօրս «տէրութիւն»² ծա-
46. եւ ըստ այնմ
47. ծանոյց՝ «ողջոյն»
48. «արքայի՝ տեառն իմնւմ»:
49. Է- յարգութեամբ՝ հպատակութեամբ իւր ծանր ընծայն
50. իմ առջեւս տանել տուաւ:

1 Շարդուրիս Գ. (Ք. ա. իբր 645-620):

2 Այս տիտղոսն եւ հեռեւեալ տողերուն մէջ գործածուած խօսքերն՝ Ուրարտուոյ թագաւորին կողմանէ բուն քաղաքական հպատակութիւն չեն յայտնէր: Չեղաւ ուրարտացի թագաւոր մը որ Ասորեստանի թագաւորի մը քաղաքականօրէն հպատակ եւ անոր հարկատու եղած ըլլայ: Ուստի բովանդակ այս պարբերութիւնն՝ Շարդուրիայ Գ-ի կողմանէ Ասուրբանիբաղի անձին նկատմամբ պատուոյ եւ յարգութեան ցոյց մը մեզի կը ծանուցանէ: Չայս կը հաստատէ վերագոյն 41 եւ 42 տողերուն բովանդակութիւնն:

Գ. Սմիթայ Ա. Գլանին Տարեգրութիւնքն¹
(այլ ընթերցուած)

- Սի՛ն Գ. 43. Չորրորդ արշաւանիս՝ զօրքս
ժողվեցի.
44. Ախսերիի՝ Մաննայի թագաւորին դէմ՝
45. խաղացքս ուղղեցի:
46. Ի հրամանէ Ասուրայ, Սինայ, Շամասայ, Ռամ-
մանայ, Բէլլայ, Նաբոլլայ, [Թագուհւոյն
47. Նինուէի Խատարայ՝ Աիտմուրիի աստուածային]
48. է- Խատարայ Արբեղայի, Նինիպայ, Ներզաղայ
է- Նուսիուի՝
49. Մաննա մտայ եւ յաղթողաբար խաղացի —
քայլեցի:
50. Անոր ամուր քաղաքները եւ փոքրները՝ որոնք
անհամար էին,
51. մինչեւ Իղիրտու² քաղաքը՝ դէպ ի ներս,
52. աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Մարդիկ,
ձիեր,
53. էշեր, արջառ է- ոչխար ի միջոյ քաղաքացն
54. այնոցիկ առեալ-հանեցի եւ յաւար դասեցի:
55. Ախսերի արշաւանացս մտենալը լսեց,
56. իւր արքայական քաղաքը զԻղիրտու թողուց,
57. յիշատտի՝ իւր ապաւինի քաղաքը փախաւ,
58. հոն դադար առաւ: Այս վիճակին տիրեցի.
59. — 10 է- 5 օրուան գնացքի ճամբայն յաւեր
դարձուցի,
60. աւերակաց աւաղ թափեցի:
61. Ախսերի՝ որ իմ ճոխութենէս չվախեցաւ,
62. ի հրամանէ Խատարայ՝ որ Արբեղայի մէջ կը
բնակի, որն որ կանխաւ ըսած էր,
63. «Ախսերիի՝ Մաննայի թագաւորին մահը ես՝

¹ Տես բնագիրը եւն՝ Գ. Սմիթայ History of Assurbanipal, 1871, էջք 84 եւն: Գլանն զարդիս ի Լոնտոն Բրիտանական Թանգարանին մէջ է:

² Այլ ընթերցուած՝ Իղիրտի:

64. Ինչպէս ըսած եմ, պիտ' որ կատարեմ¹ 7. նա իր
ծառայից ձեռքը [նորա յարեան.
65. զանի մասնեց: Իր երկրին մարդիկն ի վերայ]
66. անոր դիակը իւր քաղաքին մեծ փողոցին վրայ
նետեցին.
67. իր մարմինը գետինը տարածուած թողուցին:
Անոր եղբարքը, անոր գերգաստանը,
68. անոր հօրը տան սերունդները զէնքով ջնջեցի:
69. Յետոյ Ուալլի¹ իւր որդին՝ անոր դահը նստաւ:
70. Ձգօրութիւն Ասուրայ, Սինայ, Շամասայ,
Ռամմանայ, Բէլայ, Նարովայ, [ի Աիդմուրու,
71. Նինուէի Իստարայ՝ աստուածային թագուհւոյն]
72. Արբեղայի Իստարայ, Նինիբայ, Ներգաղայ Է-
Նուսկուի՝ [իմ լծոյս խոնարհեցաւ:
73. դիցն մեծաց՝ տերանց իմոց, տեսաւ նա, Է-
[
74. Ինքն զինքն ի կեանս պահելու համար՝ խոս-
տովանեցաւ իւր յանցանքները, յաղերս անկաւ
75. իմ ճոխութեանս: Ձերիսիննի՝ իր ծնած մէկ
որդին,
76. Նինուէ խաւրեց, Է- նա ոտքերս պագաւ:
77. Շնորհս շնորհեցի անոր: Հաշտութեան ողջու-
նիւ իմ դեսպանս
78. խրկեցի: Իր երիկամունքէն սերած գուտար մը
79. Ինչի խաւրեց իբր երկրորդական կին:
80. Իր առաջուան հարկը՝ զոր թագաւորաց իմ
հարցս կառավարութեան ատեն
81. դագրեցուցած էին, իմ առջեւս բերին:
82. Անոր առաջուան հարկին վրայ 30 ձի աւել-
ցուցի, անոր վրան դրի:

Գ. Սմիթայ Բ. Գլանին Տարեգրութիւնքն՝
(այլ ընթերցուած)

Սէ-ն Գ. 16. [Չորրորդ արշաւանիս՝ ընդդէմ]
Ախսերիայ

1 Տես բնագիրը եւն՝ Գ. Սմիթայ History of

17. [արքային Մաննայ] զնացի:
18. * նուաճեւ (°)
19. *
20. * [Ման]նացի
21. * Ասուր
22. . . . * բրի *
23. Ախսերի արշաւանիս մօտենալը [լսեց]
24. է- [իր զօրքը] խրկեց:
25. Գէպ ի կատարած գիշերոյ՝ նենգութեամբ
26. ճակատ տալու համար յառաջ խաղացին,
27. զօրացս հետ պատերազմելու նպատակաւ:
28. Պատերազմի մարդիկս անոնց հետ կռուեցան,
29. զանոնք զարկին.
30. դաշտին երեք կրկնաժամու ճամբայ մը՝ ընդարձակ հարթավայրը անոնց դիակներովը լեցուցին: [գիցն մեծաց՝ իմ տերանցս,
31. Ի հրամանէ Ասուրայ, Սինայ է- Շամասայ]
32. սրնք զիս զօրացուցին, Մաննայի մէջ խաղացի զնացի,
33. է- յաղթանակաւ բոլոր կողմը քալեցի: Արշաւանէս դառնալուս՝ Աիուսիաս՝ [Ասդիաս,
34. բերդաքաղաք մը, Պաշա . . . սու, Բուսուտու],
35. Ուրկիամուն, Ուպպիս, Սիխուա,
36. Նաղիրինի, ութ ամուր քաղաքները՝
37. փոքրներով հանդերձ որոց ոչ գոյր թիւ,
38. մինչեւ Իզիրաթի քաղաքն գէպ ի ներս՝ առի,
39. աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի:
40. մարդիկ, ձիեր, իշեան, արջառ, ոչխարներ
41. այն քաղաքներէն [պուտ սահմանեցի:
42. դուրս հանել տուի, զանոնք ի կապուտ կողմ-
43. Ախսերի իմ՝ արշաւանիս մօտենալը լսեց.
44. զիզիրտու իր արքայական քաղաքը թողուց,

Assurbanipal, 1871, էջք 89 եւ հետ. տես եւ Եր. Շրատերոյ հաւաքածոյն Keil. Bibl., հար. Բ., 1890, էջք 240-243: Գլանս զարդիս ի Լոնտոն Բրիտանական Թանգարանին մէջ կը պահուի:

45. յԱտրանա՝¹ յիւր քաղաք ապաւինի փախաւ,
 46. հոն դադար առաւ : Իղիբաու, Ուրմիատի,
 47. Ուսբիա իր ամուր քաղաքները՝ պաշարեցի :
 48. Այս քաղաքներուն մէջ բնակող մարդիկը
 49. փակեցի, անոնց կեանքը սեղմեցի՝ նեղը ձգեցի :
 50. Այս գաւառին տիրեցի, աւերեցի, քանդեցի,
 հրով այրեցի : [աւերակաց աւազ
 51. — 10 է- 5 օրուան գնացից ճամբայն աւերեցի,]
 52. վրան թափեցի : Արշաւանէս դարձին՝ (քա-
 ղաք) Պատտիրիի վիճակին քաղաքներուն՝
 53. զորոնք թագաւորաց իմ հարցս կառավարու-
 թեան ժամանակ Մաննացիք առած
 54. իրենց սեպհականած էին, [աւարեցի :
 55. տիրեցի, հրով այրեցի, անոնց կողոպուտը]
 56. Այս քաղաքները Ասորեստանի միացուցի :
 57. Արսիանիս² քաղաքին վիճակը՝
 58. Աիքանանի քաղաքին մօտ՝
 59. Խարսիշադի երկրին մէջ, [ի Մաննա,
 60. դրիւք առաջակացն յերկրին Կումուրդացուց]
 61. յաղթահարեցի, հրով այրեցի : ԶԲաիդիսադի,
 անոնց ամրոցին հրամանատարը՝ սպաննեցի,
 62. կողոպուտը աւարեցի :
 63. Իրիստիանա քաղաքին վիճակին
 64. տիրեցի. անոր քաղաքները յաղթահարեցի,
 65. հրով այրեցի, անոր կողոպուտը աւարեցի :
 66. Ճակատամարտիս յարձակմամբն անոր վիճակը
 աւերեցի,
 67. անոր բովանդակ երկիրը փոքրկացուցի :
 68. Ճոխ աւարաւ,
 69. ծանր ընծայիւք ողջամբ ետ դարձայ,
 70. Ասորեստանի երկիրը մտայ :
 71. . . . *րուա, Շարբուիգբի,

¹ Ռասսամայ Գլանին (Գ. 1) համեմատ՝ «յԻշտատուոն»,
 եւ Գ. Սմիթայ Ա. Գլանին մէջ (Գ. 57) «յԻշտատաի» :

² Հաւանականօրէն՝ Կապուտան ծովուն հիւսիսոյ
 արեւմտակողմը՝ Հոգեաց - վանք :

72. Գուսունի, . . . *բուաի՝
 73. քաղաքք ի սահմանս Ասորեստանի,
 74. զորոնք թագաւորաց իմ հարցս կառավարու-
 թեան ժամանակ
 75. Մաննացիք առած էին,
 76. այս բնակավայրաց տիրեցի:
 77. Մաննացիները անկէ հանեցի:
 78. Չիեր, զէնքեր, անոնց պատերազմական կահ
 ու կազմածը
 79. ի կապուտ կողոպուտ Ասորեստան տարի:
 80. Այս քաղաքները նորէն ստացեալ կալայ,
 81. Ասորեստանի միացուցի:
 82. Ախտերի՝ որ իմ ճոխութենէս չվախցաւ,
 83. [Ասուր եւ] Իստար զանի իր ծառայից ձեռքը
 մատնեցին: [Թիւն մ'ըրին էն:
 84. Իր երկրին մարդիկն անոր դէմ ապստամբու-

Շարունակութիւնը (տողք 84—102) տես
 Ռասսամայ Գլանին մէջ՝ սիւն Գ. 8—26,
 եւ Գ. Սմիթայ Ա. Գլանին մէջ՝ սիւն Գ.
 65—82:

102. Նոյն օրերն Բիրիզլաւդի՝ իշխանն
 Մեդացուոց,
 1 Սէն Գ. 1. Սարատի է- Պարիթիա² Գա-
 դուայ³ որդիքն, իշխանին Շակաց,

¹ Այս սեան 1—5 տողերը տես նաեւ ի Փր. Լընորման, *Les origines de l'histoire*, 2րդ տպագր., Բ. հար., մասն Ա., էջք 643—644:

² Այսպէս՝ ըստ Փր. Լընորմանի:

³ Գա-գէ, այլ ընթերցուած Գա-ա-գէ եզ. սեռ.:
 եր. Շրատեր իւր *Keilinschriften und Geschichtsforschung* (1878, էջ 159, ծանօթ.) դործոյն մէջ՝ Գադուանուան տակ Ս. Գրոց Գողը եւ «Գող Շակաց», ճանշնակ կը միտէ: Իսկ Փր. Լընորման (յիշ. դրծ., անդ, էջք 463—466)

2. Իմ ճոխութեանս լուծը նետած էին:
3. Անոնց ամբոյներէն 75ը առի. աւարնին բարձեալ տարի:
4. Զիրենք եւս կենդանւոյն ձեռք բերի,
5. Է-Նինուէ՝ իմ տէրութեանս քաղաքը փոխադրեցի:

. *

Ասուրախիդդինայ Բ. (Ք. ա. իւր 635—626)

✓ Խեցետախտակի արձանագրութիւնն¹

Հարակոչոր Ա. 1. [Ո՛վ Շամաս² տէր] մեծ՝ կը պաղատիմ քեզի, աստուած հաստատ վճուոյ, հեռացուր [մեր յանցանքը]:

2. Կարկասիայ քաղաքապետն [Կաս]տարիտի³ է որ առ Մամիտարշու՝

Գ. Սմիթայ նման՝ նոյն անունը ի Գոգ կը տառաչըջէ. նա զԳոգ՝ Շակաց պետն կը մեկնէ, եւ մեր Շակաշէն գաւառին անունը Գոգի Շակերէն՝ այսինքն Սկիւթացիներէն յառաջ եկած կը հաստատէ: Իսկ Գուգարք նահանգին անունն նոյն իսկ Գոգայ անունէն յառաջ եկած կը համարի նոյն հեղինակն (տե՛ր, էջք 465-466): Համբաւոր հնախօսին ըստ ամենայնի համամիտ ենք:

1 Գ. Սմիթ անգղիացի ասուրագէտն գտաւ այս արձանագրութիւնը, որ երկու կոտորէ բազիլացեալ ըլլալով՝ առաջինն S 2005 եւ երկրորդն S 4668 թուերով Բրիտանական Թանգարանին մէջ կը գտնուին: Զայն հրատարակեց նախ Ա. Հ. Սէյս յիւրում՝ Babylonian literature, Լոնտոն 1878, էջք 20, 79 եւ հետեւ: Տես եւ Էր. Շրասեր՝ Keilinschriften und Geschichtsforschung, 1878, էջք 518-520. Փր. Լընորման՝ Les Origines de l'Histoire, 1882, 2 գ ապագր., Բ. հոր. Մասն Ա., էջք 350-354: Boscawen, Babylonian dated tablets, տես ի Transactions of the Soc. of Bibl. Archeol. vol. VI, pp. 21-22:

2 Արեւ դէք:

3 Կիսքսար Ա., Ք. ա. 634-584:

- 3. [քաղաքապետ] Մեղացւոց պատգամ խրկեց սապէս. «Իրարու հետ, . . . * երկրին հետ պիտ'որ միանանք»¹:
- 4. [Մամի]տիարշու անոր անսաց. իւր հաւանութիւնը անոր առջեւը բրաւ:
- 5. . . . * Այս տարի¹ ընդ Ասուրախիդդինայ՝ արքային [Ասորեստանի պատերազմ՝ բրաւ]:
- 6. Ըստ մեծի քոյոյ աստուածութեանդ,
- 7. . . . * Մամիտիարշուայ² քաղաքապետին Մեղացւոց, . . . *
- 8. [Ասուրախիդդին՝] արքայ Ասորեստանի՝ ի . . . *
 3.
 Հաստարիտի Բ.
- 4. Կաստարիտի իւր զօրքերովն, Գիմիրացւոց զօրքերովն, [նորա ամենքին թշնամիք,
- 5. Մեղացւոց զօրքերովն, Մաննացւոց զօրքերովն, [
- 6. խուժեալ հեղեղեցին: . . .
- 7. (Առին) զզէնս մարտի եւ ճակատամարտի, ապրտամբեցան, հեստեցին: [*սովով,
- 8. Մերթ պատերազմիկ մենքենայնեբով, մերթ . . . [
- 9. մերթ երդմամբ եւ աստուածոց հնազանդելով, եւ . . . * մերթ յաւելուածով . . . *
- 10. մերթ դաշնադրութեան կապով [տիրեցին] բոլոր քաղաքաց:
- 11. Աիշտուացւոց քաղաքը . . . * ի մէջ, Խարթամ քաղաքը, Աիշտու քաղաքը պաշարեցին:
- 12. Անոնց ձեռքն Խարթամ քաղաքը է- Աիշտու քաղաքը առաւ:

1 Թերեւս 634 դ տարին:

2 Աստէն՝ Մամիտարշու, ոչ թէ Մամիտիարշու:

3 «Տախտակիս մնացեալ մասն կարի մնասուած ըլլալով, ընթերցումն անհնարին է. սակայն . . . նիշ Սապար-դասի Մեփարադայ մարդիկ, կը յիշուին անդէն, որոնք Սեւ ծովուն եզերքը կը բնակէին»: (Սէյս): Տես *Babyl. Litter.*, էջք 20, 80: Այս Սապար-դա՝ իբր Սպերայ-վիճակ կրնայ նկատուիլ:

13. Շամաս՝ մեծութեան աչքն՝ անոնց ձեռքին
մէջ համրեց
14. — 5 [քաղաք՝ ի վիճակաց] խարոստ է- Կէշաս-
տ- քաղաքաց :
-
27. Կաստարիտի իւր զօրքերովն, Գիմիրրացւոց զօր-
քերովն, Մաննացւոց զօրքերովն, [սարակ,
28. Մեղացւոց զօրքերովն, նոքա թշնամիք առհա-
29. խարոստ քաղաքին է- Կէշաստ- քաղաքին վրայ
[յարձակեցան] : Կէշաստացւոց խարոստ քա-
ղաքը,
30. խարոստ քաղաքին հետ Կէշաստ- քաղաքը
անոնց ձեռքն առաւ, անոնց ձեռքը ինկան :

Անուանակիր Տարիներու Բ. Կանոնն՝ հան-
դերձ ծանօթութեամբ¹

Ա-Վոյ Կէշ

(Շամսիուամմանայ Գ. — 825—812 —
Բ. ա. ժամանակ)

814. Մուշիկնիշ՝ Կիրրուրի երկրին : Յերկիրն Ին-
տանոյ :
812. Շամասիուամմաս՝ Արբախա երկրին : Ի Բաբելոն :

(Ադադնիրարիայ Գ. — 812—783 —
ժամանակ)

811. Բէլքատաձաբատ՝ Մաղամուայի : Երկրին մէջ :
808. Բէլ-դան (°) . . .[⊛] պալատան պահակապան-
ներուն հարիւրապետն : Յերկիրն Մաննայ :
807. Չիլ-Բէլ, Ռաբբի-լուբ (°) : Յերկիրն Մաննայ :

¹ : See Cuneif. inser. of West. Asia. հար
Բ. տխակ 52 : Եր. Շրատերոց հաւաքածոյին մէջ՝ հար Ա.
էջք 208-215 :

Ք. ա.

803. Ասուր-ուր^(*) նիշի՝ Աբբախա՝ երկրին: Յեզր
ծովու: Ժանտախա: [ղաքն խուբուսկիա:
802. Ագարմալիք՝ Ախի-Չո-ի-ին՝ քաղաքին: Ի քա-
800. Ան . . . * Ամիդի քաղաքին: Յերկիրն Ա. Ա.
797. Ասուրբէլուծուր՝ Կիրբուրի երկրին. Ի քաղաքն
Մ-ն-ն-ա-ո-ի: [Գիրի:³
795. Ուկինաբուա՝ Տուսխան երկրին²: Ի քաղաքն [
792. Բէլիքիշա(ա)նի՝ Մի-ի-ին՝ քաղաքին: Յերկիրն
խուբուսկիայ:
785. Մարդուկչարուծուր... * Յերկիրն խուբուսկիայ:
Մեծն աստուած զանի Գիրի քաղաքը Հան-
դիսու թեամբ մտցնէ:
784. Նաբուշարուծուր՝ Կ-ր-բ-ն քաղաքին: Յեր-
կիրն խուբուսկիայ:
783. Ագարնաձիիր՝ Մաղամուա քաղաքին: Յեր-
կիրն Խաու:⁴

(Սաղմանասարայ Գ. — 783—771 —
ժամանակ)

782. Նալբասսամիլի՝ Մճի-ին քաղաքին: Յերկիրն
Խաու:¹ [Ուրարտու:
781. Սաղմանասար՝ արքայ Ասորեստանի: Յերկիրն
780. Շամսիիլու, Տուրտան: Յերկիրն Ուրարտու:²

¹ Ասսուրական նահանգին հարաւակողմն՝ Աղբակ
դաւան:

² Աղձնեաց հարաւոյ արեւմտակողմը՝ Տուսխան քա-
ղաքին վիճակն:

³ 785 տարւոյն կցեալ ծանօթու թիւններուն ամբող-
ջութենէն կ'երեւայ թէ այս քաղաքն խուբուսկիա վիճակին
մէջն էր:

⁴ Թուի թէ այս երկիրն Սաղմանասարայ Բ. Նիմ-
բուտայ Կոթողին 514 տողին մէջ յիշուած Իդ- (ասոր,
Իդ-ի) երկրին հետ նոյն էր. ուստի եւ Չամուա երկրին փոքր
մէկ վիճակն էր:

Ք. ա.

779. Մարդուկկիդանի . Բաբբիլուբ(°): Յերկիրն
Ուրարտու: [կիրն Ուրարտու:
778. Բէլմուշտիշեր՝ պալատան հարիւրապետ: Յեր-
777. Նաբուպուրուկին՝ պաշտօնեայ: Յերկիրն Իտու՝:
776. Պանասուր-լա-խաբալի՝ հարիւրապետ երկրին:
Յերկիրն Ուրարտու: [բարտու, յերկիրն Նասրի:
774. Իստարդուբ՝ Մձքին քաղաքին: Յերկիրն Ու-
Յերայ Կուճ

(Ասորդանայ Գ. — 771—753 — ժա-
մանակ)

769. Բէլմուշք՝ Արբախա երկրին: Յերկիրն Իտու՝:
768. Աբալաի՝ Մաղամուա քաղաքին: Երկրին մէջ:
765. Ադարմուկիննիշի՝ Կիրբուրի երկրին: Յերկիրն
Խասրիկայ:
764. Չիգքիիլու՝ Տուսխան երկրին: Երկրին մէջ:
762. Տաբբէլ՝ Ամիդի քաղաքին: Ասուր քաղաքին
մէջ ապստամբութիւն:
761. Ադարմուկիննախ Նինուէ քաղաքին: Արբախա
քաղաքին՝ մէջ ապստամբութիւն:
760. Լաքիբու՝ - Կակ(°)ղի քաղաքին: Արբախա
քաղաքին մէջ ապստամբութիւն:

(Թագղաթփաղսարայ Գ. — 745—727 —
ժամանակ)

745. Նեբուքէլուճուբ՝ Արբախա քաղաքին: Արու՝
ամսոյն 12 դ օրը Թագղաթփաղսար դահր
եւաւ:

1 Այս քաղաքն՝ վերոյիշեալ Արբախա երկրին գըւ-
խաւոր քաղաքն պէտք էր օր ընտր:

2 Ապրիլ 20 - Մայիս 20:

743. Թագազաթփաղսար՝ արքայ Ասորեստանի: Ի քաղաքն Արդաթ¹: Ուրարտի-յ զօրաց ջարդ:
739. Սինտակկիլ՝ պաշտօնեայ: Յերկիրն Ուլուբայ:..
736. Ադարմալիք՝ Մճբէն՝ քաղաքին: Ի ստորստ նալ՝ լերին: [Ուրարտու:]
735. Ասուրսալլիմաննի՝ Արբախա երկրին: Յերկիրն[
733. Ասուրդանինան(ն)ի՝ Մազամուա քաղաքին: Յերկիրն Դամասկոսի:
729. Նապխարիլու՝ Կիրրուրի երկրին: Թագաւորն Բէլայ ձեռքը կը բռնէ:
728. Դուրասուր՝ Տուսխան քաղաքին: Թագաւորն Բէլայ ձեռքը կը բռնէ:

(Սաղմանասարայ Դ. — 727—722 — ժամանակ)

726. Մարդուկբէլուձուր՝ Ամիդի քաղաքին: [Երկրին] մէջ:

Նոյնպիսի ցուցակի մը հատակտորն³
(Սարգոնի — 722—705 — ժամանակ)

707. Աւագայրութիւն Շա-Ասուր-դուբուի՝ կուսակալի Տուսխան քաղաքին * պալատներն շրջապատեցան եւ *
705. Աւագայրութիւն Ուպախիլրբէլայ՝ կուսակալի Ամիդի քաղաքին * Միտիախպաի (°) Կուլ-ճային *

1 Ասորուց հիւսիսակողման մէջ:

2 Տարօնոյ հարաւոյ արեւմտակողմն լեռ մը:

3 Cuneiform inser. of West. Asia, հար Բ. տխակ 69: Եբ. Շրատեր՝ Keil. Bibl. հար Ա. էջ 214 եւ 215:

Գարեհի Ա. (Բ. ա. 521—485)
 Բազմատան (Պիսուդուն)ի արձանագրութենէն ա.
 Ա. — վան Արմինացոց Պատերազմին.

Պարսկական խմբագրութիւն¹⁾
 Ա՛ն՛ն Ա. 1. Ես Գարայական թագաւոր մեճ, թագաւոր թագաւոր զաւոր երկաց, Վ (ի)շա
 2. րաց, թագաւոր ի Պարսս, թագաւոր երկաց, Վ (ի)շա
 3. ասոց որդի, Արշամոց թոռն, Ա. քեմենեան,
 13. Գարայական թագաւորն [կը]սէ. ասոնք (են) նահանգք որոնք ի [մ]պետու թիւնս կը կազմէ
 14. ն. Առբանագոյն զբու թեալք թագաւոր եղայ. Պարսկաստան, Շոշտտան, Բաբելլաստան, Ա սորեստան, Արարիա, Եգիպտոս, Որբ առ Տոլու, Սոպորգաս, Յոլ նիա, Պարստան, Արմինա, Կապոս
 Պարսկական խմբագրութիւն¹⁾
 Ա՛ն՛ն Ա. 1. Ես Գարեյական թագաւոր մեճ, թագաւոր թագաւոր զաւորաց, թագաւոր ի Պարսս, թագաւոր երկաց, Վ. քեմենեան,
 2. ասոց որդի, Արշամոց թոռն, Ա. քեմենեան,
 9. Ե. Գարեյական արքայն կըսէ. ասոնք (են) նահանգք որոնք իմս կ'ան
 10. ունին. Արանագոյն շորհիւ ես անոնց վրայ թագաւորութիւն լիքի. Պարսկաստան եւ Շոշտտան եւ Բաբելաստան եւ Աս սորեստան եւ Արարիա եւ Եգիպտոս եւ Տոլկեկեկայ երկիրք եւ Ապարգա եւ Յո
 12. նիա եւ Պարստան եւ Հարմի-

Բարեյնական խմբագրութիւն¹⁾
 1.
 4. . . . Այսպէս կըսէ Գարեյասուշ արքայն, ասոնք
 5.
 թագաւոր եղայ. Պարսկաստան, Ելամ, Բաբելաստան, Ասորեստան, Արարիա, Եգիպտոս, Որբ առ Տոլու, Սոպորգաս, Յոնիա,

Սատուպիգացիք,

7. . . . * այս երկիրներն (են) որ
ինձի հնազանդեցան. Արիմիգաց
պաշտպանութեամբն ինձի հպա-
տակ եղան, տուբբեր

8. . . . *
40. Գարի'ամուշ . . . էի, այս երկիրներն
(են) որոնք ինձմէ ապատամեցան.
Պարսկաստան, Ելամ, Մարաս-
տան, Ասորեստան,

41. . . . * Սատուպիգացիք, Շակբւ

14. Շակբ եւ Սատուպիգացիք եւ
Սաւաւա եւ Մակկա. ընդ ամե-
նայն 23 երկիր: Եւ

15. Գարիցական արքայն կ'ըսէ. այս
նահանգներն (են), որոնք խնկա-
նուանին. չնորհի. Արամագացի
հպատակութիւն ի

16. նձի ըրին, տուբբեր ինձի բերին.
ինչ որ ես անոնց գէշեր [ցորեկ]
հրամայեցի, զայն կատարե

17. ցին: . . . Սէւշ բ. 1. Եւ Գարիցական
արքայն կ'ըսէ. մինչդեռ ես ի Բա-
բելոն էի, այս երկիրներն

2. ինձմէ ապատամեցան. Պարսկա-
տան եւ Շոշաստան եւ Մարաս-
տան եւ Ասորեստան եւ Ե

3. գիպաս եւ Պարթեւաստան եւ
Մարգիանէ եւ Սատուպիգացիք
եւ Շակ

4. ք: . . .

21. . . . Եւ Գարիցական արքայն
կ'ըսէ. Գագարոսիս

18. յաճաշ արքայն, այս երկիրներն
(են) որ իմ պետութիւնս կը
կազմեն. Եւ

19. բամագացի չնորհի. ինձի ծառայ
եղան, ինձի հարկեր բերին. ինչ
որ ինձմէ

20. գէշեր ու ցորեկ անոնց հրամայե-
ցաւ, այն կատարեցաւ: . . .
Սէւշ բ. . . . [Պ'ըս]է Գարայական ա

5. . . . [Պ'ըս]է Գարայական ա
6. քայն. մինչդեռ ես ի Բաբելոն
էի, ա՛յս երկիրներն (են) որ-
ոնք ինձմէ ա

7. պատամբեալ յետկացին. Պարս-
կաստան, Շոշաստան, Մարաս-
տան, Ասորեստան, [Եգիպտոս,
Պարթեւաստան], Մարգիանէ,
Սատ-

8. տագիտացիք, Շակբ: . . .

29. Գարայական իմ ազաւորն կ'ըսէ.
[այս Գագարոնէ ան]ուն արմ-
եկացին էի

- 30. Ժ ճառայս, գանի ես յԱրմինս 22. անուն հարմնացի՞ մը՝ իմ ճառայս, գանի ես ի Հարմնիկայ՝
Խրկեցի, այսպէս
- 31. Կանն գանն ապտամբ՝ (որ) ինձի 23. քի. «գնա՛ այն ապտամբաց բանակը՝ որոնք ինձի չեն հնազանդիր, գաննը սպանեն», Ապա Պագարոխն
- 32. Է. քաղց, Երբ յԱրմինս գնաց, 24. քաղց, Երբ ի Հարմնիկայ հասաւ, ապտամբներն ի մի վայր գուժարեցան, Պագարոխայ դէմ
- 33. Գնն Պագարեխայ դէմ՝ պատերազմ տալու, ջուրը՝ անուամբ աւ-

48.
 49.

9) Բարեւոյնի պատերազմը Պարեհ անձամբ կը վարէր: Այս պատերազմն 521 Նոյեմբ. ամսէն մինչ 519 Յուլիս ամսոյն վերջերն տեւեց, այսինքն 21 ամիս: Բարեւոյն քաղաքն 20 ամիս պաշարմանէ վերջն տանուեցաւ: Տես Որբերդ. La peuple et la langue des Médes, էջ 123, ճանօթ. 2, էւ. էջ 125, ճանօթ. 1: Ապա կրնանք ապահովապէս բնել թէ Ռ. բարսու. — Արմինայի ապտամբութիւնն 520ին մէջ եղած է:

10) Տես մարտական խմբագրութիւնը, ուր այս երկու երկրաց անուններն անեղծ կը գտնուին: Եթէ Պարեհ զԱրմինս այս տեղս ապտամբեալ երկրաց կարգը յախանէ յանուանէ չի յիշէր, պատճառն էր անշուշտ որ զԱրմինս Մարաստանի մաս կը բռնէր, այնու որ Մարաց վեհագոյն պետութեան սակն եղած էր:

11) Արմինիկա:
 12) Խմբագրութեան մէջ այս եղծեալ անունը մարտականն փոխառեալ է: Բնուանեաց Ծովուն հի. սիսա-կողմը, Չարիչաս Աղիովոյի:

13) Հարմնիկայ:
 14) Կաննիկ:

3) Յոյնականն ձեւ. կղականն է Հարմնիկա:

- 34. ան (մը կայ) յԱ
բաննկյա՞)։ Հոն ճակատ տուին.
Աուր[ամազգա քնձի նպատամա-
տայց և
- 35. զաւ.՝)։ Աուրամազգայի շնորհիւ,
բանակն այն ի[մ՝ զայն բանակ]
ապատամբ
- 36. չարաչար զարկաւ 1)։ Թուրափաշա-
բաշխանայն 8 դ.՝) օ[րը անդ՝]
եղաւ.
- 37. ճակատամարտն անոնց հետ։ Գար
[այսօվաւ շ. թաղաւ. n] ըն կ'ըսէ.
երկրորդ անգամ
- 38. ապատամբներն գուժարեցան. քա-
ղցին [Գարգալեայ գէժ՝ ճակ] սա
տա
- 39. Լու։ Տեղբա՞) անուամբ ամբող (մը
կայ) յԱրմանիյա . [Հոն ճակատ
տ]ուին. Ա
- 40. ուրամազգա քնձի նպատամառոյց
եղաւ. շնորհիւ. [Աուրամազգայ՝
բանակն] այն իժ
- 41. այն ապատամբ բանակը շարաշար
զարկաւ.՝)։ [Թուրափաշարաշխան
մայն 18 դ
- 42. օրը անդ. եղաւ. ճակատամարտն
անոնց հետ։ [Կ'ը]սէ Գարայա
- 25. եկան պատերազմ բնելու։ Այն
ասէն Գարգալեայ անոնց հետ ճա-
կատեցաւ։ Աւան (մը կայ) Զուգա
- 26. անուն ի Հարմնիյայ. Հոն Արա-
մազգա քնձի օգնական եղաւ.
Շնորհիւ Արամազգայի բանակն
- 27. այն իժ՝ ապատմաց այն բանա-
կէն շատերը սպաննց։ (ԱՆ՝) -)
ՊՈՒՂ(Մ) (ԱՆ՝) Սուրբար ամայն
8 դ օրը
- 28. այսպէս պատերազմ բրին։ Եւ
2 դ անգամ ապատմբներն ի մի
վայր գուժարեցան, Գարգալեայ
- 29. գէժ եկան պատերազմ բնելու։
Ապա՝ ամբող (մը կայ) Տեղբա
անուն՝ Հարմնիյայի
- 30. մէջ. Հոն պատերազմ բրին. Արա-
մազգա քնձի օգնական եղաւ.
Արամազգայի շնորհիւ. բա
- 31. նակն այն իժ՝ ապատմաց այն
բանակէն շատերը սպաննց։ 18 դ
օրն (ԱՆ՝) ՊՈՒՂ(Մ) (ԱՆ՝) Սուր-
բար
- ճակատ տալու։
Ապատմբներն գուժա-
րեցան և ճակատ տալու. Համար
Գարգալուին գէժ՝ քաղցրէն ապա
ճակատ տուին.
- ճակատն։ Անոնցմէ 546 հոգի
սպաննեցին, և 520 հոգի կեն-
դանայն գերի բանեցին։ Յետոյ
3 դ անգամ ապատմբներն

50.

51.

43. վաւ. ւարքայն, երրորդ անգամ 32. ամսոյ այսպէս պատերազմ քրին, ապաստանքներն գուժարեցան], ևս 3 գ անգամ ապաստանքներն ի քաղեցին ընդ մի վայր գուժարեցան, Գա
44. դէմ Գագարեայ պատերազմ տաւ- 33. Գարեայ դէմ եկան պատերազմ րու : Աւ [Տի]անաթ [անուամբ ամբ] ընկելու : Աւխաման անուամբ ամբոյ ոց (մը կայ) Մարմանկա, ա (մը կայ) Հարմնիկայի
45. նգ ճակատ տուին, Աուրամագա 34. Աջ, Տն պատերազմ քրին, Արամագա կնձի նպատամտայց եղաւ. Արամագայի շնորհիւ Աուրամա
46. դգայի իմ այն բանակս զայն բա- 35. նահն այն իմ, ապատամբոց այն նակ [ապտամբ շարաչար զար- բանակէն շատերը սպաննեց : 9 գ

52. *
 *
 *
 *
 *
 *

Արեմիդդայի պաշտպանութեամբն իմ զօրքս ապաստանքերը զարկաւ : Ախան () ամսոյն 9 գ օրը ճակատ տուին :

✓ ը) Արմիկնան անուան միւս այլ ձեւ մը :

ձ) Տ. պրս. սպարտամ աբարա նպատակ երբաւ :

1) Իման 'գՊարսիկ բանակն Արմիկնացիք շարաչար զարկին, որովհետեւ յետոյ մինչեւ Մարեասան յառաջացած են, տես 53 գ տող :

Խ) Այս ամիսն Ապրիլ — Մայիս ամիսները կ'առնուր : Արեւրդ պատերազմի տարին 519 ին կը գնէ : Ըստ այսմ առաջին ճակատամարտն 519 Ապրիլի էր 28 ին եղած կ'երեւի :

ժ) Անձանօթ անուն, սակայն թուի թէ այս ամսոյն Տիգրիսի արեւելեան ծիղղջն ստորին կողմանքն էր :

կ) Այս է՝ Արմիկնացիք Պարսից երկրորդ անգամ յաղթած են :

ը) Հաւանականօրէն՝ Աղձնեաց արեւելից շարաւակողքն կը գտնուէր այս ամսոյն :

ս) Գից օրոշանչի հնչականն :

ժ) Ատրեատանեանն Աւարտու ձեւոյն՝ բարեխնական ձեւն էր Աւարտու :

- 47. կաւ.ժ), քաղաքացիացի
[Կաւ.ժ), քաղաքացիացի]
[Կաւ.ժ), քաղաքացիացի]
- 48. Գարեհի շտաբայի ժամանակին
Կաւ.ժ), քաղաքացիացի
- 49. քաղաքացի, Կաւ.ժ), քաղաքացիացի
- 50. քաղաքացի, Կաւ.ժ), քաղաքացիացի
- 51. քաղաքացի, Կաւ.ժ), քաղաքացիացի
- 52. քաղաքացի, Կաւ.ժ), քաղաքացիացի
- 53. քաղաքացի, Կաւ.ժ), քաղաքացիացի
- 54. քաղաքացի, Կաւ.ժ), քաղաքացիացի

- 36. ամառային քաղաքացիացիացի
- 37. ամառային քաղաքացիացիացի
- 38. ամառային քաղաքացիացիացի
- 39. ամառային քաղաքացիացիացի
- 40. ամառային քաղաքացիացիացի
- 41. ամառային քաղաքացիացիացի
- 42. ամառային քաղաքացիացիացի

- 53.
- 54.
- 55.

* այլապես կըսէ Գարեհի ամառային
 * Կաւ.ժ), քաղաքացիացիացի
 * Կաւ.ժ), քաղաքացիացիացի
 * Կաւ.ժ), քաղաքացիացիացի
 * Կաւ.ժ), քաղաքացիացիացի
 * Կաւ.ժ), քաղաքացիացիացի
 * Կաւ.ժ), քաղաքացիացիացի

- եղաւ, շնորհիւ Առւ.
- 55. բամազգոյնի իմ այն բանակա զայն 43. ապաստմբաց այն բանակէն շա-
[բանակ ապասա]մբ չարաչար զար-
կաւ:
- 56. Անամակահա ամոյն 15 դ.) օրը
[անգ՝ եղաւ. անոնց] Հեա ճակա-
ասմարան:
- 57. Ալբե Գարոյալաւ չ [արքայն. ե]ր-
կրորդ [անգամ] ա
- 58. պրեսամբներն գուժարեցան, քա-
լեցին ընդգէ[ժ՝ Աւաժ՝խոյ ճա-
կաս] առլու: Աւ
- Հիւ՛ այն իմ բանակս
2 գ. անգամ ապաստմբներն գու-
մարեցան եւ Աւստուին գէժ՝ քա-
լեցին ճակաս առլու Համար:
- Սնոնցմ 2024 Հոգի սպանեցին:
- Սնոնցմ 2024 Հոգի սպանեցին:
- Սնոնցմ 2024 Հոգի սպանեցին:

- 4) Իմա երբորդ պարտութիւն Պարսից:
- 5) Քախարկախ ամին Մայիս — Յունիս ամիսներէն կ'առնուր. ուստի երբորդ ճակասմարան՝ 519 Մայիսի
գէպ է 29 Ը եղած կ'երեւի:
- 6) Անիմասա խօսք. որովհետեւ Արմինացոց բանակն երբորդ ճակասմարտէն վերջ Արմինացի սահմա-
նազուրկները անցնելով՝ գէպ է Քախարկախ կը քաշէր:
- 7) Տակաւին յԱրմինա չհասած՝ Ետրեստանի մէջ ճակասեցաւ Արմինացոց Հեա, որոնց եւ առաջին
անգամ հին յաղթեց: Իսկ երկրորդ յաղթութիւնը տարաւ Արմինացի մէջ. տես 53, 58—61 աղբրը՝ աստէն
է վայր:
- 518 Յունուարի գէպ է 5 Ն եղած կ'երեւի:

- 59. ակյարա⁶⁾ անուամբ երկիր (մը կայ) Արմինա[ի մէջ. Հոն ճակատա] տուին :
- 60. Առբանազգա ինձի նպատամա-տոյց եղաւ. [շնորհիւ. Առբանազ-գ]այի՝ բանակն այն է
- 61. մ՝ այն ապտամբ բանակը [գար-կաւ. չարաչար: Թուրա]վա ՀարաՀյա ամն
- 62. պն վերջն:) եղաւ անոնց Հեա [ճա-կատամարտն]: Եւտոյ Ա. ա. մ. իսա
- 63. այնչափ ժամանակ Արմինայի մէջ ինձի ապանց, [մնչեւ. ես] Մա-բատան եկայ:
- 64. Գարսյափաւ. չ. աղբայն կ'ըսէ. յե-տոյ ես ելի է
- 65. Բարեկոնէ, գնացի է Մարա:

- 46. ազմ քրն. Արամազգա ինձի օգ-նական եղաւ. Արամազգայի շնոր-հիւ՝ իմ այն բանակս է բանա
- 47. կէն յայնմանէ ապտամբաց շա-տերը սպաննեց: (ԱՆ-) ՊՈՒԼ(Մ) (ԱՆ-) Սուրբարայ վերջն այսպէս պատերազմ քրի
- 48. ն: Եւտոյ Ա. ամբաստ չարփնէյայի մէջ ապանց, մնչեւ. որ ես Մա-բատան եկայ: Ե:
- 49. Գարսյափաւս թագաւորն կ'ըսէ. 57. յետոյ ես Բարեկոնէն ելայ, Մա-բատան գնացի:

6) Մեծի Հաւանութեան է որ կործէից Այտուանք գաւառն էր այն, որ առբեստանեան արձանագրու- թեանց մէջ Ագտուս կը կոչուի:

7) ք. ա. 518 Մայիսի երկրորդ տասնեկին վերջերն:

. * Արու ամառն 30 գ
 որը ճակատ տուին: Անոնցմէ 2045
 Հոգի սպաննեցին, եւ 2559 Հոգի
 կենդանւոյն գերի բռնեցին:

. է Մարա:

Դարեհի Ա.

Պերսեպոլսի պալատան արձանագրու-
թիւնն¹

թ. = I.

1. Ես Դարայավաւշ՝ արքայ Ճ
2. Եծ. Թագաւոր Թագաւորա
3. ց, Թագաւոր երկրացո այսո
4. ցիկ բազմաց: Վիշտասպայ
5. որգի, Աքեմենեան: Ասէ Գարա
6. յավաւշ արքայն. շնորհիւ Աուրամա
7. զգայի՝ այս երկիրներն (են) զորոնք ես
8. կը կառավարեմ՝ այս պարսիկ զօր
9. քով, որոնք իմ առջեւս կը վախնային, ինծի տու-
10. ըք կը բերէին. Շօշաստան, Մարաստան, Բա-
բելաստա
11. ն, Արաբիա, Ասորեստան, Եգիպտո
12. ս, Արմինա, Կապադովկիա, Սպարդա, Յո
13. նիացիք՝ որք ցամաքի եւ որ
14. ք ծովու, եւ երկիրք որ [Գրանգիա
15. ք յարեւ[ել]ս, Սագարտացիք, Պարթեւաստան, [
16. նէ, Արիա, Բակտրիա, Սոգդիանէ, Խո
17. բասմիա, Սատտագիդացիք Առաւատ, Հ
18. նդիկք, Գանգարա, Շակք, Մակա:

¹ Պերսեպոլսի մէջ Դարեհի Ա. կանգնել տուած պալատան հարաւային պատին վրայ քանդակուած է այս արձանագրութիւնն. միայն հին պարսիկ լեզուաւ գրուած է: Տես Յ. Որբերգայ Թարգմանութիւնը ի Journal Asiatique, 4e serie. հար ԺԹ, 1852, էջք 140-141, եւ Փր. Շեիկէլ՝ Die Altpersischen Keilinschriften, 2րդ տպգր., 1881, էջք 48-51 եւ 79:

Դարեհի Ա.

ի Նազըշ-ի-Ռուստամ՝ արձանագրութիւնն ա)

NRa)

Պարս. խմբագր.՝)

Մար. խմբագր.՝)

Բարեւ. խմբագր.՝)

1. Աստուած մեծ Առբանագրա . . .
5. որ զԳարեղայօվաւ թագաւ որ ա
6. բար, միակ բազմաց թագա
7. ւոր, միակ բազմաց Տրամանա
8. տար

1. Աստուած մեծ Արբանագրա
4. որ զԳարեղայօվաւ
5. թագաւ որ բար, միակ բազմաց
- թագաւ որ, միակ
6. բազմաց Տրամանաւոր

1. Մեծ աստուածն աստուածոց Ա-
խու բանագրա՛,
2.
3. զԳարեղայօվաւ շատ մը թագաւ որ-
ներու թագաւ որ բրաւ Ես
4. Գարեղայօվաւ թագաւ որ եր-
կաց՝
5. ամբողջու թեան ամենայն Ա-
ղուաց՝

15. . . . Ատէ Գարեղայօվաւ ա[բբ]
16. այն, շորհիւ Առբանագրայի՛ պ-
տ[գիկ]
17. (էն) երկիրք, զորս ես գրաւեցի՛
նոնց)
18. բաց ի Պարսկաստանէ, ես (ա-
նոնց)
19. իշխեցի. ինձի հարկեր բե[րին] . . .*
20. որ ինչ յինէն ասալցաւ նոցա, ա
21. բարին, օրէնքն որ յինէն տու[ան],
22. կատարեցան, Մարտան, Եօ-

12. . . . Գարեղայօվաւ արբայն կ'ըսէ,
շորհիւ Արա
13. մագրայ՝ ասնք (էն) երկիրք՝ զոր-
բնք ես ստացայ՝ բա
14. ց ի Պարսկաստանէ, ինձի հնա-
զանդեցան, տուրք
15. եր ինձի բերին. ինչ որ ինձ մէ անոնց
Տրամայուեցաւ,
16. զայն կատարեցին, օրէնքն որք

7. . . . Գարեղայօվաւ արբայն կը
հաչակէ, պաշտպանու թեամբ
8. Ախու բանագրա՛յի՛ հետեւեալ եր-
կիրները ստացեալ կալայ, բաց ի
9. Պարսկաստանէ՝ անոնց վրայ տե-
րու թիւն կը գործածեմ, եւ ինձի
կը բերեն
10. տուրքեր, եւ ինչ որ ինձ մէ անոնց
կը հրամայուի՛ կը կատարեն

Դարեհի Ա.

Հաստան, Պարթեաստան, [Արխ]

- 23. ա, Բակորխա, Սոյ[գիանէ], խո-
բաս[մի]
- 24. ա, Գրանդիանէ, Ա.ա.ա.ա, Սաու-
տադիգացի[ք, Գան]
- 25. գարա, Հնդիկք, Շակք-Հու.մա-
վա[րիք, Շա]
- 26. կք սրածայր խոյն կրոյք, Բա-

- մինէն [առան], քայն նոքա պա-
Հեցի
- 17. ն, Մարասան, Շոչասան, Պար-
թեաստան, Արխանէ, Բակոս
- 18. բիա, Սոյգիանէ, խորասիա,
Գրանդիանէ,
- 19. Ա.ա.ա.ա, Սաուտադիգացիք, Գան-
գարա, Հնդկաա
- 20. ասն, Շակք-Ա.մրգացիք, Շակք
ոքք կրնն սրածայր

- 11. կամաց Համեմաո (°), եւ իմ
Հրանններս բարձք ըբ բռնեն,
Մարասան, Ելամ,
- 12. Պարթեաստան, Արխ, Բակորխա,
Սոյգիանէ, խորասիա,
- 13. Գրանդիանէ, Ա.ա.ա.ա, Սաուտա-
դիգացիք, Գանդարացիք,
- 14. Հնդկաստան, Շակք-Ս.մուրգա-
ցիք b), Շակք-c)

ա) Պերսեպոլէն քիչ մը Հեռու՝ Հին Սասնք բազարին մեա դժուարին լեռ մը կայ, յորում արքունահան
չորս շերիմ փորուած է: Շերիմներն երկրէս իրր 6^{1/2} մետր բարձր են: Այս շերիմներուն տեղն Նագըշի-Ռուստամ
կը կոչուի: Անդ է Գարեհի Ա. գերեզմանն, որուն վրայ երկու մեծամեծ արձանագրութիւն կը գտնուի: Ասոնց
մին եւ երեւելին զրեթէ ասոյցնապէս խանդարեալ է. խակ միւսն լաւ վիճակի մէջ կը գտնուի, եւ է այս մեր թարգ-
մանեանն: Արձանագրութիւնս քարածայրի մը վերին կողմն է, եւ՝ ըստ Որբերգոյ՝ ք. ա. 495է վերջ յորինուած
չի կրնար ըլլալ:

բ) Գ. Որբերգ ի Journal Asiatique, 4 e serie, 1852, Հոտ ԺԹ, էջք 152—154. Փր. Շերիմէլ՝ ի յիշեալ գործն,
էջք 52, 55, 118:

գ) Գ. Որբերգ, Le peuple et la langue des Medes, էջք 201—202, 204—205.

դ) Գ. Պեցոլա՝ ի յիշեալ գործն, էջք 34—35, 84:

ե) Մար Նամակէ՛ Տար Ումաւրքա:

զ) Մար Նամակէ՛. . . : Այս կէտերուն տեղը գրասոյ բառերն որոշ գաղափար մը չեն տար, եւ Պեցոլա
գտնո՞ք թարգմանած չէ:

- կային՝ յինչն), 1 մարդ Արախա
անունն Արժակնացի 9)
- 78. Հայկականի որդի, նա Հեռակացի
Բարեկամանի մէջ Պուրաթա կո-
չուած էր
- 79. կիր (մը կող), անկիր նա Հեռակաց.
այսպէս ստեղծ. նա Կարուդո-
դան
- 80. սոր եմ՝ այն Կարուդիայ որդիքի
Ապա բարեկաման զօրէն ինծմէ ա

- այսի որդի,
37. նա Բարեկամանի Պուրաթա կոչ-
ուած քաղաքին մէջ յարեալ. ան-
կիր նա ժողովրդեան այսպէս
ստեղծ, անոնց խօսեցաւ. է- կ'ըսէ.
նա Կար
38. ուղղործուոր (եմ՝) որդի Կարու-
դիայի, Եւ ժողովրդն Բարե-
կամանց ինծմէ ապաստեալ
յեառ եկաց՝ Արակային այն

Բարեկանի ժողովուրդը է.ս. «էս
Բարուղղործուոր (եմ՝) որդի Կ.ս.
բունիայի, Աւստի Բարեկամանի
ժողովուրդն ինծմէ

86.

9) Փուս կամ Պուս, Լիբեացիք,
7) Կարեկանի միճակն,
3) Եղականանէ.
ա) Տես Յ. Որբերդ ք Journal Asiatique, 4 e serie, 1851, հէք 75—77, էւ Փր. Շքիկէլ,
յիշ. գրծ. էէք 28—33:
ն) Այս ապաստալութիւնն 514ին եղած կ'երեւի:
9) Արժակն:

Սիշ. գրծ. էէք 75—77, էւ Փր. Շքիկէլ,
ն) Այս ապաստալութիւնն 514ին եղած կ'երեւի:
9) Արժակն:

Ուրաթան լեզուաւ կը թարգմանի 'Հայկական-ստեղծեալ', Հայիս կամ ճշգրտոյն խաղիս՝ Ուրաթ-
այցոց գերագոյն դիքն էր:

3) Տես Յ. Որբերդ՝ Le peuple et la langue des Médes, էէք 142—145:

3) Հարձեկուր կէր:

ա) Կ. Պեցուլա՝ յիշ. գրծ. էէք 16—19:

Բարեկեր մեջ է խաշ հանուին, 89. . . * Այսպէս կ'ընէ Գարի'ա-
մուշ արքայն, այս ինչ է գորք ես
Բարեկեր մեջ գործեցի Չորինչ ես *

47. սէ. զայս ես Բարեկեր գործեցի . . .
48. . . 19 ճակատ սուր. Որս- 90.
մագդայի շորհի, ես գա

* ինձ մէ խաշուեցան :
Սէնչ Գ. 1. Ա ընէ (Գա) լոյս-
վ [աւշ ար] քայն այս (է) ո
2. ր լինեն [գոր] ձեցաւ [ի Բարե-
կեր] ն :

անոնց 9 Թագաւորները գերի
բռնեցի. *

49. նոնք վասորկեցայ. եւ 9 Թագա-
ւոր ես բռնեցի. . . .

5. Ապամինգէ եւ Թագաւորներն ազ-
ասամբեալ յետս կային, ես 19
ճակա

. *

58. եւ զանուանեալն Արաիկան
զՀարմինացին. 8) (որ) ստեաց (եւ)
կընէ.

6. ս սուրի շորհի. [Աւրամա] զգայի
կտուս զայ

. *

59. նեա Նարուգոյնուր (եւ) որդի 94.
Նարուճիսայ, նա՛ այն Բարեկե-
րացիները ապաստեցուց, Եւ

7. նս. 9 Թա[գաւոր] գերեցի. 6) . . .
28. 1 թ) Արա

5) Այս է գերին հրամանատար :
6) Մարական Մարգարանս ամոնչ՝ պարսկական Ալյախնա ամսն կը համապատասխանէր. սեա մարական
խմբագրութիւնը եւ 3դ ճանօթ. :
7) Աստէն՝ գերի բռնուած ութ օտարազէ Թագաւորներուն անուններն եւ իւրաքանչիւրաց երկիրներն կը
Թ ուին. Արախա իններորդ կը յիշուի, իսկ Արմինայի Թագաւորին եւ երկրն վրայ անարկութիւնն եղած չէ :
8) Կարգա նմինն :
9) 512 Մարտի երկրորդ տասնեկին մէջ : Տեա Յ. Որբերդ, Le peuple, էէ 145, ճանօթ. 1 :
4) Հարմինայու, ՀԱԳ. հոլ. :

⑥ Ուրասուս :

29. իսս անունն Արմինյանցիքի, որ ստյեյ, այսպէս ըստու. ես Նարու. 60. յախտս արքայն կ'լսէ. սքրս են 95. * իմ՝ բանակիս ձեռքն(°) որդիքն. նա Քարեղծը ասլըս բռնեցին ի միջի
30. ասմբեցուցի: Կ'լսէ Գարայս- 96. *
31. ասմբեցուցի: Կ'լսէ Գարայս- 96. *
32. Գլխագարունըըը ես գեթեցի այս ձախտամարտերուն մէջ:

Բազիստանի մեկնաւոր արձանագրութիւններէն ա)

Պարսկականք:

1 Այս Արախա (է). շատ ձեց, սյսպէս ձ ըստու. նեա Տարուգո- գո ճնասոր եմ, 7 Նարուն ճխայ որ 9 գի. ես թա 10 գաւոր եմ 11 ի Բարեղն:

Մարականք:

1 Այս Արախա (է). ստեց, ձկ ըսէ. նեա Նար 3 ու գող ճնասոր՝ որդի Նա- բ ճ ունիտայ. 9 թագաւորութիւն 5 ի վերայ Բարեղնացւոց ես 6 կը կատարեմ:

Բարեղնականք:

1 Սա՛ Արախու (է), 2 որ ստեց այսպէս. նեա Տարուգո ճնասոր՝ որդի Նարունիտայ:

Բերքեդեհ (Ք. ա. 485—465)

Երեքեզուեան արձանագրութիւնն ի Վանա)

Պարսկական խմբագրութիւնք:

1. Աստուած մեծ Առաքաղա, որ մեծա
2. գոյնն աստուածոց, որ զայս աշ

Մարական խմբագրութեանք:

1. Աստուած մեծ Արաքաղա, որ այս աշխարհը ստեղծեց, որ մարդը ստեղծեց, որ բարի սկիզբը ստեղծեց

Բարեղնական խմբագրութիւնք:

1. Աստուած մեծ Առաքաղա, մեծն
2. աստուածոց, որ երկեքը ստեղծեց

- 3. խարհ ստեղծ, որ զայն երկինս
- 4. ստեղծ, որ զմարդն ստեղծ, որ
- 5. զհամայն ստեղծ վանն մարդկան,
- 6. որ զյոյզարշա թագաւոր
- 7. արար, միակ ամենեցուն թ-
- 8. ազաւոր, միակ ամենեցուն

- եւ երկիրը
- 3. ստեղծեց, եւ մարդիք ստեղծեց,
- 4. որ զմարդկան շնորհս պարգեւեց,
- 5. թագաւորաց բազմաց, որ միայն

բ) Աբդին [էյս]:

մարդուն համար, որ զԿերթսես թագաւոր բնաւ, միակ բազմաց թագաւոր, միակ բազմաց հրամանատար: Կս Կերթսես թագաւոր մեծ, թագաւոր թագաւորաց, թագաւոր երկիրս Ի բազում ազգաց, արքայ աշխարհիս

եւ երկիրը
3. ստեղծեց, եւ մարդիք ստեղծեց,
4. որ զմարդկան շնորհս պարգեւեց,
5. թագաւորաց բազմաց, որ միայն

ա) Պարեհի եւ ազատմեալ թագաւորաց պատկերներուն վերելը՝ առանձինն փոքր արձանագրու թիւններ կը գտնուին, որոնց մէջ է Արախայինն եւս, որպէս Ի վեր անոր:

բ) Տես Յ. Որբերդ՝ Ի յիշեալ գործն, էջք 44—45, թիւ Թ = 1:

գ) Տես Յ. Որբերդ՝ Ի յիշեալ գործն, էջք 36—37, թիւ 3:

դ) Արձանագրու թիւնս Վանայ քարածայրին հարաւային կողմը՝ երկրէն աւելք քան 18 մետր բարձր քանդակուած, եւ արեմենեան թագաւորաց արձանագրու թիւնս Վանայ քարածայրին հարաւային կողմը՝ երկրէն անտէր քան 18 մետր բարձր քան թեանս վերջին մասն կրճատեալ չէ. ուստի որ մը բնարկին համեմատ շատ քան պիտի որ կարենայ նորոգուելու՝ Փր. Շփիկէլ: Եւս առաջինն կգաւ որ այս երեքըգուեան արձանագրու թիւնը բնօրինակից:

ե) Տես Journal Asiatique, 3e serie, 1840, հարթ, սխալ Բ. թիւ Թ: Տես եւ Փր. Շփիկէլ՝ Die altpersischen Keilinschriften, 24. auflage, 1881, էջք 66—67, Ի գլխագիրն K, այլ եւ էջք 78, 124:

զ) Journ. Asiat., անդ, թիւ Ժ: Յ. Որբերդ՝ Le peuple et la langue des Medes, էջք 224—225:

է) Journ. Asiat., անդ, թիւ ԺԿ: Կ. Պեկոլով՝ Die Achämenideninschriften. Transcription des babylonischen Textes nebst Uebersetzung, էջք 42—43, թիւք ժԶ, K. անս անդէն եւ էջ 94:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՔ

Նախընթաց - Ուրարտուայ - Արմինայ - Արմենիայ

Հանեալք

յասորեատանեան եւ ի պարսիկ արձանագրութեանց,
ի Հերոդոտոսէ եւ ի Քսենոփոնէ:

Ծանօթութիւն: Որպէս զի ընթերցողն երկրաց
(— վիճակաց) եւ քաղաքաց դիրքը իւր մտաց մէջ դիւրաւ
կարենայ նկարել, 1849 տարին ի վենետիկ Ս. Ղազար
տպուած Հայաստանի աշխարհագրական տախտակը
մեզի օրինակ աննելով, Բարխի միջօրէականին վրայ
չորս մասի կը բաժննք զայն 39°—41° լայնութեան եւ
երկայնութեան աստիճաններով: Այս չորս բաժինքը հե-
տեւեալ կերպով կը նշանակենք. Ա — արեւմտեան հիւ-
սիսակողմն. Բ — արեւմտեան հարաւակողմն. Գ — արեւելեան
հարաւակողմն. Դ — արեւելեան հիւսիսա-
կողմն: Եւ դարձեալ իւրաքանչիւր բաժինը հինգ մասէ
բաղկացեալ նկատելով, կը նշանակենք զասոնք սապէս.
ա — արեւելակողմն. բ — հիւսիսակողմն. գ — արեւ-
մտակողմն. դ — հարաւակողմն. ե — միջափայր իւրա-
քանչիւր բաժնի: Ըստ այսմ՝ իւրաքանչիւր տեղւոյ
անունն այս երկօրինակ նշանագիրները իւր առջեւը
նշանակեալ ունի: Աշխարհագրական անուանցս մէջ կան
այնպիսիք, որոնց դրից վրայ ստուգութիւն չունինք. ա-
սոնց վրայօք պարտուպատշաճ պահեստները ընելով,
կը նշանակենք զանոնք աստէն պայմանաւ լոկ հաւա-
նականութեան:

Ա.

Արախի երկիր. Ա, գ. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա, Հ. 79:

Արարսիունի երկ. Ա, ա, Գ, գ. — Ա.Խ. Գ, 82:

Արդանա երկ. Գ, ե. — Շ.Ա.Մ.Ս.Թ.Ա.Մ. Գ,
Հ.Բ. Գ. 57: — Արդադանա, Ա.Գ.Ա.Գ.Ն.Թ. Գ,

Քաղաքայ և Էջմիածնի, 8: — Բիա-Արդադանի, ԹԱԳՂՓ՝
Գ, Նիճրոսոս, Խեչեհոսոս, 30, 35:

Արիտիկնա քղք. Գ, Բ. — ՍԱԲԳՈՒՆ, Տարեդր.,
40: Իբրիտիկնա, Խոսոսոս. Կալ. Մեծ Արնեդր., 57:

Արուզու քղք. Ա, ա. — ԱՍՈՒՐՆ, Տարեդր., Ա, 46:

Ազգուհու երկ. Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ, Մեծոսոս, 49:

Աղանի երկ. Գ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա. Հա-
րոսոս, Գ, 79:

Աղանի երկ. (Կիրիսի մեջ). Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ,
Տարեդր., Գ, 98:

Աղաւս երկ. Գ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ, Խեչ. Տարեդր.,
յարոսոս, 20. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հարոսոս, Գ, 70:
ԱՍՈՒՐՆ. Տարեդր., Ա, 55: Տես Աւախյարա:

Ազգուրի երկ. Գ, Գ. — ՍԱԳՄ. Բ., Մեծոսոս,
Բ, 49:

Արուսիաս քղք ամբ (ի Մաննա). Գ, Գ. —
ԱՍՈՒՐՆ, Տարեդր. (այլ շնորհ). Գ. Սոսոս Բ Գլանն,
Գ, 33:

Արանանի քղք. Գ, Բ. — Ար, Գ, 58:

Արամուհ երկ. (ի Կիրիսի). Բ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Ա.
Հարոսոս, Գ, 11:

Արարդացիք. Գ, Գ, Գ. — Հեթոտ, Գ, 94.
Է, 79:

Արայա երկ. Գ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հա-
րոսոս, Գ, 80:

Արի երկ. Ա, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հարոսոս,
Ա, 64. Բ, 90: — ՍԱԳՄ. Բ, Նիճր. Կալ. Տարեդր., 42:

Արարա քղք (ՍԱԳՄ). Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ,
Տարեդր., Գ, 109:

Արարիա երկ. Գ, Բ. — ԱԳԱԳՆԻՐ. Գ.
Քաղաքայ և Էջմիածնի, 8: — Արարիացի. ՍԱԲԳՈՒՆ,
Տարեդր., 59, 63: Արարացի, ար, 166: Խոսոսոս. Կալ.
Մեծ Արնեդր., 55: Խոսոսոս. Կալ. ԺԳ. արե՛ Տարեդր.,
55: Գլանն, 32:

Արիդիքղք (ի Բիա-Չամանի). Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ,
Տարեդր., Գ, 107, 109: — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Հիւ. Կալ,
Ա, 49: — Արանանի Տարեդր., յարոսոս, արե՛, արե՛ 800.
Երոս, արե՛ 762, 726, 705:

Ամասուրի քղք. Բ, Բ. — ՍԱԳՄ. Բ, Նիճր.
Կալ. Տարեդր., 143:

Ամաւս երկ. Բ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հարոսոս,
Գ, 77:

Անգանու քղք ամբ. Բ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Գ,
Նիճր Տարեդր., 34:

Արրապիա երկ. Գ, Ե. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ.
Հրէ կիւշ. Ա, 49: — *Արրապիա*. Ան-ան-կէր Տ-ր., 3-
-2-ը. 1-դ. 812, 803. յէր-ը. 1-դ. 769, 735:

Արսիանիս քղք (ի Մաննա). Գ, ք. — ԱՍՈՒՐԲ.,
(Տ-րէֆր. 7-ը ընթերց.) Գ. Սֆէ-ը. Բ. Գ-ը-ը, Գ. 57:

Աւախյարա երկ. Գ, ք. — ԳԱՐԵՀ Ա. Պէ-ի-
-ր-ը. 1-ը-ը-ը. 7-ը-ը-ը. 1-ը-ը-ը. Բ, 59: *Տես Աղաւա:*

Բ.

Բարաբուրա երկ. Գ, ք. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ.
Հրէ կիւշ. Գ, 45:

Բարիլու երկիր. Գ, ք. — ԹԱԳՂՓ. Գ, Նէ՛ր.
Խէշէր-ի-ը., 32, 38:

Բարուտա քղք. Ա, ք. — ԹԱԳՂՓ. Գ.
Նէ՛ր. Տ-ի-ը., 27:

Բալա քղք. Գ, ք. — ՍԱՐԳՈՆ. Տ-րէֆր., 40:
Խ-ը-ը. 7-ը. Մէ՛ն Ան-ը-ը-ը., 57: Գ-ը-ը. 1-ը-ը-ը., 28:

Բարզանիստուժ քղք. Բ, ք. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տ-րէֆր. Գ, 104:

Բարսուա երկ.: *Տես Պարսուա:*

Բինզու քղք ամր. Բ, ք. — ԹԱԳՂՓ. Գ,
Նէ՛ր. Տ-ի-ը., 34:

Բիա-Արդադանի երկ.: *Տես Արդանա:*

Բիա-Չամանի երկ. Բ, ք. — ՍԱՂՄ. Բ. Նէ՛ր.
կիւշ. Տ-րէֆր., 143: Մէ՛ն-ը-ը., Գ, 41:

Բիա-Չաստի երկ. Գ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Գ, Նէ՛ր.
Խէշէր-ի-ը., 29, 35:

Բիա-Ասպի երկ. Գ, ա. — ԹԱԳՂՓ. Գ, Նէ՛ր.
Տ-ի-ը., 18: Նէ՛ր. Խէշէր-ի-ը., 30, 35: Տ-րէֆր., 56:

Բիա-Սանդիբուա երկ. Գ, ք. — ՍԱՐԳՈՆ,
Տ-րէֆր., 113:

Բիա-Տարանդի երկ. Գ, ա. — ԹԱԳՂՓ. Գ,
Նէ՛ր. Տ-ի-ը., 18: Նէ՛ր. Խէշէր-ի-ը., 29, 35:

Բիտուրա քղք ամր: *Տես Պիտուրա:*

Բուլիանի քղք. Բ, ք. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րէֆր.,
Բ, 19:

Բուլնադիսու երկ. Գ, ք. — ՍԱՂՄ. Բ, Մէ՛-
ն-ը-ը., Բ, 76:

Բուսուա քղք ամր (ի Մաննա). Գ, ք. —
ԱՍՈՒՐԲ. (Տ-րէֆր., 7-ը ընթերց.) Գ. Սֆէ-ը. Բ. Գ-ը-ը,
Գ, 34:

Բուսուա քղք ամր. Գ, Ե. — ՍԱՂՄ. Բ, Նէ՛ր.
կիւշ. Տ-րէֆր., 186:

Բուստուս երկ. Գ. Ե. — ԹԱԳՂՓ. Գ. Նե՛հ. Խեյթրաբ., 31:

Բուստուսնի երկ. Գ. Ը. — ՊԱՀԻՐ-ԲԷԼԱՅ
Հասն., 10.

Բուրիսա երկ. Գ. Բ. — ՍԱԳՄ. Բ. Նե՛հ. Կի՛ն: Տրե՛հր., 181:

Գ.

Գալղուլիսի քղք. Բ. Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Բե-
լեւ Կի՛ն, Գ.

Գանու քղք. Գ. Գ. — ՍԱՐԳՈՆ. Տրե՛հր., 66:

Գիզիլուսնա երկ. Գ. Գ. — ՇԱՄՍԻՌ-ԱՄ. Գ.
Հրե՛ կի՛ն, Բ. 59. Գ. 7, 26: — ԱԳԱԳՆԻՐ. Գ.
Քա՛ղա՛ն, Վ՛հրաբ., 7:

Գինգիրի երկ. Գ. Բ. — ՇԱՄՍԻՌ-ԱՄ. Գ.
Հրե՛ կի՛ն, Գ. 50:

Գինգիրա երկ. Գ. Բ. — ԱՆԴ, Գ. 61:

Գինգինա երկ. Գ. Բ. — ԱՆԴ, Գ. 59:

Գինխուխտա երկ. Գ. Բ. — ԱՆԴ, Գ. 58:

Գուրբի քղք ամի (Ի՛նուսի). Ա. ա. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տրե՛հր., Ա. 46:

Գուկիննանա երկ. Գ. Գ. — ԹԱԳՂՓ. Գ.
Նե՛հ. Խեյթրաբ., 31:

Գուսունի քղք. Գ. Բ. — ԱՍՈՒՐՆ. (Տրե՛հր.
այլ ընթերց.) Գ. Ս՛հր., Բ. Գլուսն, Գ. 72:

Գ.

Գաի երկ. Գ. Գ. — ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ. Հարա՛նա՛ն,
Գ. 3:

Գաիանի երկ. Ա. Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա. Հարա՛նա՛ն,
Գ. 82. Ե. 22: Գաիանի, Կո՛նուսի յա՛նա՛ն,
6: — Գաիանի, ՍԱԳՄ. Բ. Նե՛հ. Կի՛ն:
Տրե՛հր., 43: Մե՛նա՛ն, Բ. 46, 47: Պա՛ղա՛նա՛ն Գրա՛ն
ա՛նա՛ն, Բ. 5: Գաիանի, Նե՛հ. Տրա՛նա՛ն,
32: Ար Լեյրա՛ն Բե՛ 12 ա՛նա՛ն, Բ. 3, 4:

Գալա երկ. Գ. Գ. — ՍԱՐԳՈՆ. Տրե՛հր., 113:

1. Գամիամուսա քղք (Ի՛նուսի), Բ. Ե.
— ԱՍՈՒՐՆ., Տրե՛հր., Ա. 103, 110: Մե՛նա՛ն, 48, 54:

2. Գամիամուսա քղք (Ի՛նուսի), Բ. Գ.
— ԱՍՈՒՐՆ., Տրե՛հր., Գ. 105.

Գարիա երկ. Բ. Ե. — ԹԱԳՂՓ. Ա. Հարա՛նա՛ն,
Գ. 92: Գիրրա՛ն, ԱՍՈՒՐՆ., Տրե՛հր., Բ. 104:
Գիրրա, ա՛ն, Բ. 111: Գիրրիա, ա՛ն, Գ. 100: Գիրրա,
ա՛ն, Գ. 100: Գիրրա, Մե՛նա՛ն, 49:

Գիմամա երկ. Գ. Բ. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Հ. —
 Գ. 55:

Գիրա. Գիրացի, Գիրբիա: Տես Գարիա:

Գիրի քղք. Գ. Ե. — Անանի: Տ. 795, 785:

Գիրիգ լիբակ սասու երկ. Գ. Դ. — ՍԱԲԳՈՒՆ,
 Տ. 112:

Գուրգուկկա քղք ամբ (ի Մաննա). Գ. Գ. (տես
 Ջուրգուկկա). — ՍԱԲԳՈՒՆ, Տ. 32:

Ջ.

Ջաղարուխա քղք. Բ. Գ. — ԱՍՈՒՐՆ. Տ. 91, 92:

Ջամբա երկ. Բ. Դ. — ԱՆԿ. Գ. 102:

Ջամուա երկ. Գ. Դ. — ՍԱԳՄ. Բ. Կեհ. Կեհի Տ. 50: Պալատի Գրանց արձանագր. Բ. 2:
 Տես Մազամուա երկ.:

Ջանգուխնա քղք. Ա. ա. — ՍԱԳՄ. Բ. Մե-
 շատ, Բ. 57:

Ջարան երկ. Գ. Դ. — ՍԱԲԳՈՒՆ, Տ. 111:

Ջիբիա քղք. Գ. Դ. — ԱՆԿ. 61: Տես Իզիբիա:

Ջիսարարդուսուս երկ. Գ. Դ. — ԱՆԿ. 110:

Ջիկիրաու երկ. Ա. ա. Գ. Դ. — ՍԱԲԳՈՒՆ,
 Տ. 34, 53, 105: Խորոյ. Կ. Մեշ Անանի:

Ջիկիրաի. Գ. Դ. — ԱՆԿ. 8, 48:

Ջիկիրաի. Գ. Դ. — ԱՆԿ. 29: Ջիկիրաու, Լա-
 շատի Հրի Կեհ. Ա. (Բ.). 38: Յլոյ արձանագր., տախ.
 40, արք. 12—25:

Ջիրաու քղք. Գ. Դ. — ՍԱԳՄ. Բ. Կեհ. Կեհի Տ. 166: Տես Իզիրաու:

Ջուղա աւան. Գ. Դ. — ԳԱՐԵՀ Ա. Պիլիպ. արձանագր. Գրանց Իճի. Բ. 25: Ջուղու. ան. Բ. Բե-
 Բե. Իճի. 49:

Ջուղարուրա երկ. Գ. Դ. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ.
 Հրի. Կեհ. Գ. 61:

Ջուրգուկկա քղք ամբ (ի Մաննա). Գ. Գ. (տես
 Գուրգուկկա). — ՍԱԲԳՈՒՆ Խորոյ. Կ. Մեշ Ան-
 ճանագր., 48:

Ի.

Իբիսիկնա քղք. Գ. Դ. — ՍԱԲԳՈՒՆ, Գ. 28:
 Տես Աբիսիկնա:

Իզգիլիա քղք. Բ. Գ. — ԱՍՈՒՐՆ. Բեհ. Կեհ.
 Կեհ. Գ.:

Իդու երկ. Գ, Գ. — ՍԱՂՄ. Բ, Նե՛ր. ԿԲԴԵ
Տուրե՛ք, 51:

Իզիբիա քղք ամբ (ի Մաննա). Գ, Գ. — ՍԱՐ-
ԳՈՒՆ, Խորոհոյ. ԳՄԼ. Մե՛ն Անճանճե՛րն, 41: Տես Ուտրիա:

Իզիրաու քղք ամբ (ի Մաննա), Գ, Գ. — ՍԱՐ-
ԳՈՒՆ, Տուրե՛ք, 61: Իզիրտի, ա՛ք, 82: Իզիրաու, Խոր-
ոհոյ. ԳՄԼ. Մե՛ն Անճանճե՛րն, 41: Իզիրտի, ա՛ք, 53: —
Իզիրտի, ԱՍՈՒՐԲ., Ռուսուհայ Գլաննի Տուրե՛ք, Բ,
131: Իզիրաու, ա՛ք, Բ, 134: (Տուրե՛ք. այլ շնիբոյ.)
Գ. Սո՛րայ Ա Գլանն, 51, 56: Իզիրտի, (Տուրե՛ք. այլ
շնիբոյ.) Գ. Սո՛րայ Բ Գլանն, Գ, 38: Իզիրաու, ա՛ք,
Գ, 44, 46: Տես Չիրաու:

Իձալա երկիր. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տուրե՛ք,
Ա, 106: Տես Չալա:

Իձամա քղք (Ներուր լերան վրայ). Գ, Գ. —
ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ, Հորոհոյ, Գ, 67:

Իյայա քղք ամբ. Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ., Տուրե՛ք,
Բ, 116:

Ինզիտի երկ. (Խոււայի մէջ). Բ, Գ. — ՍԱՂՄ.
Բ, Մե՛նտուր, Բ, 42, 45, 65: Պալուսուրի Գրանն
ա՛նճե՛ր, Բ, 5: Ինզի, ա՛ք Լեյուրայ թիւ 12, Ա, 18:
Ինզիտի, Սուրուր քե՛րայ այնն ա՛նճե՛ր, 10: — Ինզի,
ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Հրի Կիւր, Բ, 12: — Ինզի, ԹԱԳՂՓ.
Գ, Նե՛րուրայ Տուր., 34:

Ինու քղք. Բ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Գ, Նե՛ր.
Տուր., 31:

Իշտատտի քղք (ի Մաննա). Գ, Գ. — ԱՍՈՒՐԲ.,
Ռուսուհայ Գլաննի Տուրե՛ք, Գ, 1: Գ. Սո՛րայ Ա Գլանն, 57:

Իսուա երկիր. Բ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հոր-
ոհոյ, Գ, 92: — ՍԱՂՄ. Բ, Մե՛նտուր Բ, 42:

Իսպիլիբրիա քղք ամբ. Բ, ա. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տուրե՛ք, Բ, 16:

Իստարատի երկ. Բ, Գ. — Ա՛ք, Բ, 88:

Իբրիզի քղք (ի Կիրիտի). Բ, Ե. — Ա՛ք, Ա, 59:

Իբի քղք (ի Կիրիտու). Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ., Բե՛իեւ
Կիւր, Գ:

Իբիստիանա քղք. Գ, Բ. — ԱՍՈՒՐԲ., Գ. Սո՛րայ
Բ Գլանն, Գ, 63:

Իբսիա քղք. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տուրե՛ք,
Բ, 93, 94:

Լ.

Լալուկնա երկ, Գ, Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Խորոհոյ.
ԳՄԼ. Մե՛ն Անճանճե՛րն, 57: Լալուկնի, Գլաննի ա՛նճե՛ք, 28:

Լուբ... քղք. Բ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Գ, Նե՛հ.
Տրե՛ր., 31:

Լուլուսա երկ. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Մե՛նտաբ, 49:

Լուխի երկ. (Ի Կիրիսի). Բ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Ա,
Հար... զ., Գ, 10:

Լուկաս երկ. Գ, Բ^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Հրե՛
Կե՛լ, Գ, 55:

Լուսիա քղք. Ա, Դ. — ԹԱԳՂՓ. Գ, Նե՛հ.
Տրե՛ր., 27:

Լուքի քղք. Բ, Ե. — ԱՆԴ, 31:

Խ.

Խալուդա քղք. (Նիբուբ լերան վրայ). Գ, Դ.
— ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ, Հար... զ., Գ, 67:

Խալիդիպիա երկ. Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ. Տրե՛ր.,
Ա, 103:

Խալուա քղք. (Ի Կիրիսի). Բ, Ե. — ԱՆԴ, Ա, 60:

(Խաղիւքք. երկ. — ՔՍԵՆՈՓՈՐՆ, Ար... զ.,
Գ, 4:)

(Խաղիւքք, աշտո՛ր. — ԱՆԴ, Գ, 5, 6, 7:)

Խատարու քղք. (Ի Կիրիսի). Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տրե՛ր., Ա, 59:

Խատու քղք. (Ի Կիրիսի). Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տրե՛ր., Ա, 59:

Խարգա երկ. Ա, ա, Բ, ա. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տրե՛ր., Ա, 55: — ՍԱՂՄ. Բ, Մե՛նտաբ, Ա, 17:

Խարիա երկ. Բ, ա, Գ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա,
Հար... զ., Գ, 40, 62:

Խարիար քղք. Գ, Ե. — ՍԱՐԳՈՐՆ. Խա՛րադ. Կա՛լ.
ԺԳ. Եր... զ. Տրե՛ր. 7: Լա՛նտաբ Կե՛լ. Ա (Բ), 30:

Խարմասա երկ. Բ, Բ^o. — ԱՍՈՒՐՆ., Տրե՛ր.,
Ա, 55: — ՍԱՂՄ. Բ, Մե՛նտաբ, Ա, 17:

Խարսիշանդա քղք. Գ, Ե^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ.
Գ, Հրե՛ Կե՛լ, Գ, 46:

Խարսիշադի երկ. (Ի Մաննա). Գ, Բ. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Գ. Սփե՛, Բ Գլ... զ., Գ, 59:

Խարրունա երկ. Գ, Դ. — ՍԱՂՄ. Բ, Նե՛հ.
Կե՛լ Տրե՛ր., 168: Խարրանա, ԱՆԴ, 181:

Խիմի երկ. (Ի Կիրիսի). Բ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Ա,
Հար... զ., Գ, 10:

Խիմուա երկ. Բ, Ե^o. — ԱՆԴ, Գ, 77:

Խիրանու քղք. ամբ. (ՍԱԳԱՆԻ, Ի Կիրիսի). Գ,
Ե. — ԱՍՈՒՐՆ., Տրե՛ր., Գ, 97:

Խուբուսկա. երկ. Գ. Է. — ԱՍՈՒՐՆ.՝ Տաբեթր.՝
 Ա. 57. Բ. 80: — Խուբուսկիա, ՍԱՂՄ. Բ. Նեհր.
 Կիւի: Տաբեթր.՝, 44: Խուբուսկա, աշտ. 161, 162, 177:
 Խուբուսկիա, Մեհ-տաբ, Բ. 64: Պաշտապէ Գրանչ
 -ըն-ն-էր.՝, Բ. 3: — Խուբուսկա, ՇԱՄՍԻՌ-ԱՄ. Գ.
 Հրէ Կիւշ, Բ. 37: — Խուբուսկիա, Ան-ն-ն-էր Տաբ.,
 յառ-նչ, իւշ, ամբ 792, 785, 784:

Խուբուսկիա քղք. ամբ. Գ. Է. — ՍԱՂՄ. Բ.
 Մեհ-տաբ, Ա. 20, 23: Խուբուսկիա, ա- Լէյ-տաբ թե-
 12 -ըն-ն-էր.՝, Բ. 8: — Խուբուսկիա, ՍԱՐԳՈՒՆ,
 Տաբեթր.՝, 78, 122: Խոր-աղ. յաշ. Մեհ Ան-ն-ն-էր.՝, 54:
 — Անուանակիր Տաբ., յառ-նչ, իւշ, Կաբէ 802:

Խուբուսկիա քղք. Գ. Գ. — ԱՍՈՒՐՆ.՝ Տաբեթր.՝,
 Ա. 59:

Խուսկուրա երկ. Գ. Է. — ՇԱՄՍԻՌ-ԱՄ. Գ.
 Հրէ Կիւշ, Գ. 47:

Խուսուսա քղք ամբ. Բ. Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա.
 Հառ-նչ-ի.՝, Է. 99:

Կ.

Կաղուլա-նի⁶-ա քղք. Գ. Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ,
 Տաբեթր.՝, 119:

Կակմի երկիր. Գ. Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Գլ-նէ ար-
 յան-էր.՝, 28:

Կասրք (ազգագրական). — ՀԵՐՈՒԳ. (Գ. 92).
 Է. 67, 86:

Կասիարա երկ. (Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն
 հարաւոյ արեւմտակողմը). Բ. Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա.
 Հառ-նչ-ի.՝, Ա. 72:

Կասիարի երկ. (արեւելեան Եփրատայ կեդրոնին
 ձախակողմը). Բ. Բ. — ԹԱԳՂՓ. Ա., Բեի-ւ Մեհ-
 տաբ: — ԱՍՈՒՐՆ.՝, Բեի-ւ Կիւի, Գ.:

(Կասկայց երկ. = Խաղիւքք, Խաղաիք. —
 ԹԱԳՂՓ. Ա., Հառ-նչ-ի.՝, Բ. 100. — Կասկու,
 ՍԱՐԳՈՒՆ, Տաբեթր.՝, 9: Խոր-աղ. յաշ. Ժ.Գ. Կա-
 Տաբեթր.՝, 16: Գլ-նէ -ըն-ն-էր.՝, 15: Կասկա, Յւշ ար-
 յան-էր.՝, տախա. 40, աղք 26—49:)

(Կասկաի քղք. = երկիր. — ԹԱԳՂՓ. Գ.
 Տաբեթր.՝ 53:)

Կասիա քղք. Ա. Գ. — ԹԱԳՂՓ. Գ. Նեհր.
 Տաբ.՝, 27:

Կասաիր[րա] քղք. Ա. Գ. — ԹԱԳՂՓ. Գ.
 Նեհր. Տաբ.՝, 26:

Կարալլա երկ. Գ, Ե^o. — ՍԱՐԳՈՒՆ. — ՏՐԷԷԷՐ., 58, 64: Կարալի, ռնք, 140: Կարալլա, ԽՐԻՍՏՈՒՅ. ՊՄԼ. ՄԷՅ ԱՆՆՆՈՒՄԷՐՆ. 55, 56: Կարալլուժ, ԽՐԻՍՏՈՒՅ. ՊՄԼ. ԺԳ. ՊՐՏԷԷՆ ՏՐԷԷԷՐՆ, 7: Կարալլա, ռնք, 55: ԳԼՆՆԷՆՆՆՈՒՄԷՐ. 33: Կարալլու, ՆԷՐՏՈՒՄՅ. ՊՐՆՆՈՒՄԷՐ., 12: ՅԸԾ ՊՐՆՆՈՒՄԷՐ., տախա. 40, աղք. 12—25: ԼՆՆՆՈՒՄՅԷՆՆԷՆ ԿԷՆ. Ա (Բ), 29:

Կարանիա քղք. Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ., ՏՐԷԷԷՐ., Գ, 99:

Կարգու երկիր. Բ, Վ, Գ, Գ. — ԹԱԳՂԱԹԱԳՈՒՄ Ա, ԽԵՅԷՆՆԷՆ ՏՐԷԷԷՐՆ ՊՐՆՆՈՒՄԷՐ., յՈՒՄՆՅ. ԻՆՆՆ. 2: ՏԵՍ ԿՐԳՈՒՔ:

Կար-Ջիպրա երկ. Գ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Գ, ՆԷՐ. ԽԵՅԷՆՆԷՆ ՊՐՆՆՈՒՄԷՐ., 31:

Կարսիքուտա երկ. Գ, Բ^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, ՀՐԷՆ ԿԷՆ, Գ, 5:

Կիրակի քղք. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., ՏՐԷԷԷՐ., Բ, 88:

Կիրարուտա երկիր. Գ, Բ^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, ՀՐԷՆ ԿԷՆ, Գ, 1:

Կիրչու քղք (Կիրբուր լերան վրայ). Գ, Գ. — ՍԵՆԵՔԵՆԻՄ, ՀՊՈՒՄՆՆԷՆ, Գ, 67:

Կիրսունա քղք. Գ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, ՀՊՈՒՄՆՆԷՆ, Զ, 23:

Կիրբուա երկ. Գ, Բ^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, ՀՐԷՆ ԿԷՆ, Գ, 60:

Կիրգարի երկ. Ա, Վ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, ՀՊՈՒՄՆՆԷՆ, Գ, 73:

Կինարու (= Սինարու) քղք. ամբ. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., ՏՐԷԷԷՐ., Ա, 106, 113: Սինարու, ՄԷՆՆՈՒՄՅ., 42, 43, 48:

Կինակի քղք. Գ, Բ^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, ՀՐԷՆ ԿԷՆ, Գ, 1:

Կինգիտաիլինգա երկ. Գ, Բ^o. — ԱՆՊ, Գ, 53:

Կինդուտա երկ. Գ, Բ^o. — ԱՆՊ, Գ, 59:

Կինիխամանու քղք. ամբ. Գ, Ե. — ՍԱԳՄ. Բ, ՆԷՐ. ԿԷՆ ՏՐԷԷԷՐՆ, 186:

Կինուկա երկ. Գ, Բ^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, ՀՐԷՆ ԿԷՆ, Գ, 49:

Կիշիսիժ քղք. Գ, Ե^o. — ՍԱՐԳՈՒՆ, ԽՐԻՍՏՈՒՅ. ՊՄԼ. ԺԳ. ՊՐՏԷԷՆ ՏՐԷԷԷՐՆ, 7: ԼՆՆՆՈՒՄՅԷՆՆԷՆ ԿԷՆ. Ա (Բ), 30:

Կիպարարուտակա երկ. Գ, Բ^o. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, ՀՐԷՆ ԿԷՆ, Գ, 48:

Կիրզանու երկ, Գ. ա. — ԱՍՈՒՐՆ. Տ-րէփր. Ա. 57. Բ. 80. Կիրզանի, աճ, Բ. 129. Գ. 123: Ա-
 ր-ը-ն-ի. արչան-տէր. 9: Պաւստոստէն-ի-տ. արչան-տէր. 12: — Կիրզանու, ՍԱԳՄ. Բ. Նէ՛՛ր. Կի՛՛դէ Տ-րէփր., 44: Կիրզանի, աճ, 180. Կիրզանու, աճ, 181: Բ-ը-ր-տ-ա-ն-
 ր-ի՛ն արչան-տէր., Ա.: Կիրզանա, Մէ՛՛ն-տ-ուր. Ա. 28: Կիր-
 զանի, աճ, Ա. 60. 61. 63: Ա- Լէ-յ-ր-տ-ո-յ Բէ- 12 ար-
 յան-տէր., Բ. 7:

Կիրինի երկիր. Գ. Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա. Հ-
 ր-ը-ն-ի., Գ. 80:

Կիրճճճի երկ, Գ. Ե. — ԱՍՈՒՐՆ. Տարեգր. Ա. 54. 56. 58. Բ. 129. Գ. 122: Ա-ր-ը-ն-ի-ր-ո-յ արչան-
 ան-տէր., 9: Պաւստոստոս-ի-տ. արձանագր., 12: — ՍԱԳՄ. Բ. Մէ՛՛ն-տ-ուր. Բ. 65: — Ան-ը-ն-ի-ր-ո-յ արչան-
 նի-ր-ո-ւ Բ. Կանան, յար-ը-ն-ի: Իւզճ, ամք 814. 797. յի-ր-ո-յ
 Իւզճ, ամք 765. 729:

Կուլի-բար(՞) զինի երկ. Բ. . . ԹԱԳՂՓ. Ա.
 Հ-ր-ը-ն-ի., Գ. 76:

Կուկունու քղք. Բ. Ե. — ԱՍՈՒՐՆ. Տ-րէփր. Բ. 110:

Կուճուրդացու երկ. (ի Մաննա). Գ. ք. —
 ԱՍՈՒՐՆ. (Տ-րէփր., յԼ ընթերց.) Գ. Սճ՛՛ն-յ Բ ԳԼ-նն, Գ. 60:

Կորդուք (Կարդուքք) երկ. Բ. ա. Գ. Գ. —
 ՔՍԵՆՈՓՈՆ, Արշ-ը-ն. Գ. 1, 3: Տես Կարդու:

Կորդուք (Կարդուքք) (ազգազրահան). Աճ:

Կուրխի երկ, Բ. Ե. — ԹԱԳՂՓ. Ա. Հ-ր-ը-ն-ի.,
 Բ. 17. Գ. 41, 51: Կիրխի, աճ, Գ. 8. 12: — Կիրխի,
 ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րէփր., Ա. 59. 60. Բ. 20. 92. 112.
 Գ. 97. Կիրխու, աճ, Գ. 103. Կիրխի, աճ, Գ. 121:
 Ա-ր-ը-ն-ի-ր-ո-յ արչան-տէր., 7: — ՍԱԳՄ. Բ. Նէ՛՛ր. Կի՛՛դէ
 Տ-րէփր., 157: — Կիրխու, ԹԱԳՂՓ. Գ. Նէ՛՛ր. Խի՛՛ն-
 ր-ի-տ. արչան-տէր., 43: — Կիրխի, ՍԱՐԳՈՒՆ. ԳԼ-նն
 արչան-տէր., 32:

Հ.

Հալիզանք (Աւտննի, Եկեղեցաց դաւառի բնակիչք).
 Ա. Գ. — ՀՈՄԵՐ. Եւէ-ն-ի. Բ. 856. Ե. 39:

Հատախյարուս երկ, Գ. Գ. — ԴԱՐԵՀ Ա. Պի-
 ՚ն-ը-ն-ի արչան-տէր. Տար. Խճ՛՛ն-տէր. Բ. 45: Տես Աւտախյարա:

Հարդա քղք. Գ. — ՊԱՀԻՐ-ԲԵԼԱՅ ար-
 ՍԻՆԻՏԻ. Կա-ճ-ն, 11:

Հարմինխյայ երկ. — ԴԱՐԵՀ Ա. Պի-ն-ը-ն-ի
 արչան-տէր. Տար. Խճ՛՛ն-տէր., Ա. 12. Գ. 22, 24, 26, 29,

33, 38, 40, 48: Հարմինիյա, Նորդիկ Ռոմանոս, *NRa*)
արշակունիք, 22:

Հարմինիյար (եղ., ազգագրական): — ԳԱՐԵՀ
Ա. Պէտրոսի արշակունիք, Վերջինիք, Բ, 22, Գ, 36, 58:

2.

Չալա երկ. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ, Տարեդր, Բ,
22, Գ, 94: Տես Իձայա:

Չապարիա քղք. ամբ. (ի Մուձաձիր), Գ, Գ. —
ՍԱՂՄ. Բ, Նե՛՛ր. Կը՛՛ն Տարեդր, 178: Չապարիա,
նշ, 178:

Չիբարա քղք. ամբ. Գ, Գ. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ.
Գ, Հը՛՛ն Կը՛՛ն, Գ, 20, 25:

Մ.

Մազախիրու երկ. Գ, Ե. — ՍԱՂՄ. Բ, Նե՛՛ր.
Կը՛՛ն Տարեդր, 163, 164:

Մազարա քղք. ամբ. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ, Տարեդր,
Բ, 98, 100:

Մազարանդու քղք. Բ, Գ. — Անշ, Բ, 94:

Մազամուա երկ. Բ, Գ. — ՍԱՂՄ. Բ, Մե՛՛ն-
տր, Բ, 75: Տես Չամուա:

Մազամուա քղք. Բ, Գ. — Անշ-նախէր Տար.,
յար-նայ ի-դ՛՛ն, ամբ 811, 783, յե-րոյ ի-դ՛՛ն, ամբ 768, 733:

Մալանու երկ. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ, Տարեդր,
Գ, 101: Մալանի, նշ, Գ, 101:

Մալա երկ. Գ, Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տարեդր, 112:

Մաձիրարաւս երկ. Գ, Բ. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ.
Գ, Հը՛՛ն Կը՛՛ն, Գ, 54:

Մաննա երկ. Գ, Բ, Գ. — ՍԱՂՄ. Բ, Նե՛՛ր.
Կը՛՛ն Տարեդր, 165, 168: — Մանա, ՇԱՄՍԻՌԱՄ.

Գ, Հը՛՛ն Կը՛՛ն, Բ, 39: — Մաննա, ԱԳԱԳՆԻՐԱՐԻ

Գ, Քարանայ Վե՛՛ր-տր, 8: — Մաննա, ՍԱՐԳՈՒՆ,

Տարեդր, 9, 33, 53, 56, 57, 60, 75, 76, 78, 83, 101,

110, 111, 165: Խորոպ. դու. Մե՛՛ն Անշ-նախէր, 36,

38, 39, 40, 44, 48, 50: Խորոպ. դու. ԺԳ. ար-նի Տարեդր,
8, 48, 50, 51, 53, 54, 57: Գլանի արշակունիք,

15, 31: Նե՛՛ր. արշակունիք, 9, 12: Լարանայի Հը՛՛ն Կը՛՛ն,
Ա (Բ), 37: Տար. արշակունիք, տախտ, 40, աղք 12—25:

— Մաննա, ԱՍՈՒՐԱՆԻԳ. Ա, Հարանայի, Բ, Գ,
16: Հարանայի Ա եւ Գ, Բ, 27: — Մաննա, Ա-

ՍՈՒՐԲ. Ռոմանոս Գլանի Տարեդր, Բ, 127, 129.

Գ, 6: Գ. Սե՛՛ն Ա Գլանի, Գ, 44, 49, 63: Նորնի,
Բ Գլանի, Գ, 17, 20, 32, 53, 60, 75, 77: — Ման-

Նաիրի (երկիրք). — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հ-ր-ր-ը-ն-ի-.,
 Գ, 88, 97. Ե, 9, 29. Ը, 13: Բեկե-ւ Մե-ն-տ-ր-: Կ-.,
 հան-ւ-ի-ն-ը-ն-ը-., 4: Ս-ն-տ-ը-ն-ը-., 9, 10: ԱՍՈՒՐՆ., Տ-ր-ի-ր-., Բ, 6, 13, 15, 97, 117,
 131. Գ, 120: Մե-ն-տ-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., 44, 45, 47, 50,
 51. 52: Ա-ն-ը-ն-ը-., 7: Պ-ն-ը-ն-ը-., 20: Ո-ն-ը-ն-ը-., Ա, 18. — *Նաճրի*,
 ՍԱՂՄ. Բ, Մե-ն-տ-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., Բ. 63: *Նաիրի*. Պ-ն-ը-ն-ը-.,
 2: Յ-ն-ը-ն-ը-., 28: — *Նաճրի*, ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Հ-ր-ի Կե-ր, Ա, 53.
 Բ, 4, 5, 8, 20. *Նաիրի*, ն-ք, Բ, 33. *Նաճրի*, ն-ք:
 Բ. 36. Գ, 24, 64: — *Նաճրի*, ԱԳԱԳՆԻՐ. Գ, Գ-ն-ը-ն-ը-.,
 9: — *Նաճրի*, ԹԱԳՂՓ. Գ, Նե-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., 36: *Նաիրի*, Տ-ր-ի-ր-., 41: *Տես Նիրի*,
 և *Նաիրի աստէն ի վայր*:

Նաիրի երկ. (Կուբուսկիա վիճակն). Գ, Ե. —
 ՍԱՂՄ. Բ, Մե-ն-տ-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., Ա, 21: — *Նաիրի*,
 ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-ր-ի-ր-., 78. *Նաճրի*, ն-ք, 122: *Նաիրի*,
 Խ-ր-ի-ր-., Գ-ն-ը-ն-ը-., Մե-ն-ը-ն-ը-., 54:

Նամիանու երկ. Բ, Գ. — ՍԱՂՄ. Բ, Մե-ն-տ-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., Բ, 41:

Նանի երկ. Գ, Բ. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Հ-ր-ի Կե-ր, Գ, 63:

Նիկամա երկ. Գ, Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-ր-ի-ր-., 66: *Նիկամամա*, Խ-ր-ի-ր-., Գ-ն-ը-ն-ը-., Մե-ն-ը-ն-ը-., 58

Նիմի երկ. Ա, Գ. — ԹԱԳՂՓ Ա, Հ-ր-ր-ը-ն-ի-., Գ, 71: — *Նումի*, ԱՍՈՒՐՆ., Տ-ր-ի-ր-., Ա, 46, 54:
 — *Նիմի*, ՍԱՂՄ. Բ, Նե-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., Կ-ն-ը-ն-ը-., Տ-ր-ի-ր-., 43:

Նիմի երկ. (ի կիրիսի). Բ, Բ. — ԹԱԳՂՓ Ա, Հ-ր-ր-ը-ն-ի-., Գ, 12:

Նիսուսն քղք. (ի կիրիսի). Բ, Բ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-ր-ի-ր-., Ա, 59, 62, 67:

Ներբու երկ. Բ, Բ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-ր-ի-ր-., Ա, 112. *Ներբի*, ն-ք, Բ, 1, 2. *Ներբու*, ն-ք, Բ, 9, 15. *Ներբի*, ն-ք, Գ, 120: Մե-ն-տ-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., 49:
Ներբի, Ա-ն-ը-ն-ը-., 7:

Ներբուն երկ. Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-ր-ի-ր-., Բ, 13, 101: Մե-ն-տ-ր-ի-ն-ը-ն-ը-., 49:

Նիրի երկ. (Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն վերնա-կողմը). Բ, Գ. — ՍԱՂՄ. Ա, Ո-ն-ը-ն-ը-., Ա-ն-ը-ն-ը-., 1:

Նումի երկ.: Տես ի *Նիմի*:

Շարաւս երկ. Բ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հ-
 ր- - - - - ձ- - - - - ի, Գ, 77:

Շարրուկքի քղք. Գ, Բ. — ԱՍՈՒՐԲ. (Տ-
 ր- - - - - ի- - - - - ի. ՄԼ շնիւր.) Գ. ՍԳԻՆ Բ Գ. Լ- - - - - ի, Գ, 71:

Շուրդիքա երկ. Գ, Բ. — ՍԱՂՄ. Բ, Նի՛հ.
 ԿԻ՛ն Տ- - - - - ի- - - - - ի, 171, 172:

Ո.

Ուայրիա քղք. Բ, Է. — ԹԱԳՂՓ. Գ. Նի՛հ.
 Տ- - - - - ի- - - - - ի, 32:

Ուայաւս երկ. Գ, Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ. Տ- - - - - ի- - - - - ի, 121:
 Ուասաալ քղք ամբ. (Ի Սուխի). Ա, Դ. —
 ՍԱՂՄ. Բ, ՄԻ՛ն- - - - - ի, Բ, 45, 46:

Ուզինա երկ. Գ, Դ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հ-
 ր- - - - - ձ- - - - - ի, Գ, 81:

Ուդա քղք ամբ. Բ, Դ. — ԱՍՈՒՐՆ. Տ- - - - - ի- - - - - ի,
 Գ, 110:

Ուզուլա երկ. Ա, ա. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հ-
 ր- - - - - ձ- - - - - ի, Գ, 73:

Ուկիա երկ. Գ, Բ. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Հի՛ն
 ԿԻ՛ն, Գ, 53:

Ուիրամ երկ. Բ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հ- - - - -
 ձ- - - - - ի, Գ, 78:

Ուլիքա երկ. Բ, Է. — ԱՍՈՒՐՆ. ՄԻ՛ն- - - - - ի,
 49: — Ուլուբա, ԹԱԳՂՓ. Գ, Նի՛հ. Տ- - - - - ի- - - - - ի, 25,
 28: Նի՛հ. Խնիւր- - - - - ի. ՄԻ՛ն- - - - - ի, 43: Տ- - - - - ի- - - - - ի, 33: —
 Ուլուբա, Ան- - - - - ի- - - - - ի Տ- - - - - ի, յի- - - - - ի ի- - - - - ի, 739:

Ուլիս քղք. Գ, Դ. — ՍԱՐԳՈՒՆ. Տ- - - - - ի- - - - - ի, 114:
 Ուլմանիա երկ. Գ, Է. — ԱՍՈՒՐՆ. Տ- - - - - ի- - - - - ի,
 Ա, 55: — ՍԱՂՄ. Բ, ՄԻ՛ն- - - - - ի, Ա, 18:

Ուկիկ քղք. (Ի Գաի). Գ, Դ. — ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ
 Հ- - - - - ի- - - - - ի, Գ, 3. Ուկիու. ՄԻ՛ն, 13, 14: Ն- - - - - ի- - - - - ի
 ՄԻ՛ն- - - - - ի, 16:

Ու[հի]ամա քղք ամբ. Բ, Դ. — ԳԱՐԵՀ Ա,
 ՊԻ՛ն- - - - - ի- - - - - ի ՄԻ՛ն- - - - - ի, ԿԻ՛ն- - - - - ի- - - - - ի ի- - - - - ի, Բ, 44: Ուի-
 յամա, ՄԻ՛ն, Դա- - - - - ի- - - - - ի ի- - - - - ի, Բ, 33:

Ումալիա քղք ամբ. (ՍԱԳԱՆԻ). Բ, Է. — Ա-
 ՍՈՒՐՆ. Տ- - - - - ի- - - - - ի, Գ, 97:

Շ եւ Ս նշանադիրերն իրարու լծարդ ըլլալունն հա-
 մար, Ի հարկին տես այս երկրորդ նշանադիրն տակ եղած
 անունները:

Ուսմիրդիս երկ. Ա, ա, Գ, Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-
 րեւոյ. 110: Խորհուրդ, դաւ. Մեծ Անշնակէրն. 37, 49:
 Խորհուրդ, դաւ. ԺԳ. Գրեմէ Տրեւոյ, 47:

Ուսնդամունի երկիր. Ա, ա. — ԹԱԳՂՓ. Ա.
 Հորհուրդ. Գ, 74:

Ուսպիս քղք ամբ. (ի Մաննա). Գ, Բ. — Ա-
 ՍՈՒՐԲ., (Տրեւոյ. դաւ շնակէրն.) Գ. ՍԳԵՅ Բ ԳՂԱՆ,
 Գ, 35:

Ուսքիս քղք ամբ. (ի Մաննա). Գ, Գ. — ԱՆԿ,
 Գ, 47:

Ուսսու երկ. Գ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տրեւոյ.
 Ա. 71:

Ուսուրնու քղք. Բ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Գ,
 Նեւ. Տրեւոյ, 30:

Ուսուրրա քղք. Բ, Ե. — ԱՆԿ, 30:

Ուստաստա երկ. Գ, Բ. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ,
 Հրե կն. Գ, 49:

Ուսքաիս քղք ամբ. Գ, Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-
 րեւոյ. 111:

Ուրաս քղք ամբ. (ի Գիդիլուսնդա). Գ, Բ. —
 ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ. Հրե կն. Գ, 10:

Ուրարաի երկ. (երկիրք.) Ա. ա. — ԱՍՈՒՐՆ.,
 Արեւիկէրդ արեւնակէրն, 9: — ՍԱՂԱՄ. Բ, Նեւ. կն. Տ-
 րեւոյ. 44, 142, 144, 179: Մեծ արեւ, Ա, 24. Բ,
 48, 55: Պաւստոս Գրեւն արեւնակէրն, Բ, 6. Ուրար-
 աու, անք. Գ, 3: Նեւ. Յւրդ արեւնակէրն, 30: Ա-
 նք քիտոյ արեւնակէրն, 12: — Ուրարաու. ԹԱԳՂՓ.
 Գ, Նեւ. Տրեւ. արեւնակէրն, 20: Ուրարաի. անք. 24,
 29, 35: Նեւ. արեւ խեյեդեդ. արեւնակէրն, 45: — Ու-
 րարաու. ՍԱՐԳՈՒՆ, Տրեւոյ. 9, 41, 52, 58, 75, 79,
 107, 123, 128: Ուրարաի, անք, 173, 192: Խորհուրդ,
 դաւ. Մեծ Անշնակէրն, 31, 37, 39, 42, 73, 76, 78,
 113: Ուրարաու, Խորհուրդ, դաւ. ԺԳ. Գրեմէ Տրեւոյ,
 8, 47, 55: Ուրարաի, անք, 56: ԳՂԱՆ արեւնակէրն, 15,
 23, 27: Ուրարաու, Արեւոյն Հրե կն, Ա, (Բ),
 42, 46: Յւրդ արեւնակէրն, տախ. 40, աղք. 12—25:
 — Ուրարաու, ՊԱՀԻՐ-ԲԵԼԱՅ, անք. Սեւեւեւեւեւ,
 6: — Ուրարաի, ԱՍՈՒՐԲ., Ռոմանոս ԳՂԱՆ Տրեւոյ,
 Ժ, 40: — Ուրարաի, Արեւնակէրդ արեւ, անք. կն. 780,
 779, 778, 776, 774. քիտոյ կն. անք. 743,
 735: — Ուրարաու, ԳԱՐԵՀ Ա, Պեւեւեւեւ արեւնակէր-
 քեւ. 49, 53. Ուրարաու, անք, 94: Ուրարաու,
 Նեւեւեւեւեւ արեւնակէրն, Բեւ- N Ra) 16:

101, 102, 103: *Տուսխա*, աճ. Բ, 118: *Տուսխա*, Մեծ-տառ, 48:

Տուսխան երկ. Բ, Գ. — Ան-ան-միտր ար. յու-
 րան, իր. 795. Եր. իր. 764, 728, 707:

Տուրուսյա քղք. Գ, Գ. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Գ,
 Կեհ. Տ-իտ., 23, 24: — ՊԱՀԻԲ-ԲԷԼԱՅ — Սեհե-
 իր. 2-մի, 13:

Փ.

Փասենացիք. Ա, ա. — ԲՍԵՆՈՓՈՒՆ, Արև-ան,
 Գ, 6:

Ք.

Քանա քղք. (Նիրուր լերան զրայ). Գ, Գ. ՍԵ-
 ՆԵՔԵՐԻՄ. Հ-ար-ան-ի., Գ, 68:

Քուա քղք. (Նիրուր լերան զրայ). Գ, Գ. — Աճ:
Քուսանի երկ. Բ, Գ. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա, Հ-
 ար-ան-ի., Է, 73, 82. Չ, 24, 36:

Քուտա քղք. Բ, Ե. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Գ, Կեհ.
 Տ-իտ., 32:

Քուտի երկ. Գ, Գ. — ՍԱՂՄ. Բ, Պ-Ա-
 ար. Գրանց ար-ան-ի., Գ, 2:

Լ Ե Ր Ի Ն Ք.

Ան-ան-միտր: — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա, Հ-ար-ան-ի.,
 Բ, 69—70. Գ, 41, 72: — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-իտ., Ա,
 48: — (Խուրուսկից) ՍԱՂՄ. Բ, Մեծ-տառ, Ա, 21:
 — ՇԱՄՍԻՌ-ԱՄ. Գ, Հի. Կի., Բ, 46: — ՍԱՐԳՈՒՆ,
 Խ-ար-ան. Գ. Մեծ Ան-ան-ի., 41. (Մուսաձիբ եր-
 կին) 74: — (Կորդուաց հարաւակոզմը) ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ,
 Հ-ար-ան-ի., Գ, 75—81. Գ, 5:

Ազուտարգիս. Գ. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա, Հ-ար-ան-
 ի., Գ, 54:

Ախա. Բ, Գ. — Աճ. Է, 77:

Ալուրիս. Գ, Գ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-իտ., 125:

Ամադանա. Բ, Գ. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա, Հ-ար-ան-
 ի., Գ, 58: — *Ամադանի.* ԱՍՈՒՐՆ., Տ-իտ., Գ,
 100, 101, 104:

Այա. Գ, Գ. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա, Հ-ար-ան-ի.,
 Գ, 46, 63:

Անարա. Գ, Գ. — ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ, Հ-ար-ան-ի.,
 Գ, 7:

Կ.

Կասիարի (Մասիսն). Բ, Կ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-
րեփր., Բ. 94, 95, 96. Կասիարու., աշտ, Բ, 97, 102.
Կասիարի. աշտ, Գ, 109: Կասիարի, Որոշ. աշտ-
փր., Ա. 17: — Կասիարի, ՍԱԳՄ. Բ, Կեփր. Կեփր. Տ-
րեփր., 52:

Կասիարի (Անտիաաւրոս). Բ, Բ. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տ-րեփր., Ա, 106. Բ, 16:

Կիսպալ (Գալա երկրին մաս). Գ, Կ. — ՍԱՐ-
ԳՈՒՆ, Տ-րեփր., 114:

Կիսրա. Բ^o — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հարստի.
Գ, 60:

Կորդուաց լերինք. Գ. — ՔՍԵՆՈՓՈՒՆ, Ար-
տ., Գ, 5. Գ, 1, 3:

2.

Չիլար. Գ^o — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Հրե Կեփր.,
Գ, 67:

Մ.

Մասիենացւոց լերինք. Գ. — ՀԵՐՈՓ. Ա, 189:
Մասնի. Բ, Կ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րեփր., Բ.
110, 113:

Միլիանդրուենի. Բ^o — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հար-
տի., Գ, 63:

Ն.

Նալ. Բ, Բ. — Անտիաաւրոս. Կ. Կ. Կ. Կ. Կ.
Կ. Կ. 736:

Ներուր, Գ, Կ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րեփր., Ա, 70,
73: — Ներուր, ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ, Հարստի., Գ, 71:

Նուբանասի. Բ^o — ԹԱԳՂՓ., Ա, Հար-
տի., Գ, 64:

Ճ.

Շախիշարա. Բ^o — ԹԱԳՂՓ. Ա, Հար-
տի., Գ, 62:

Ո.

Ուախաւս. Գ, Կ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րեփր., 120:
Ուաւս. Գ, Կ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րեփր., 54,
109: Խորոշ. Կ. Մեթ Արտիաաւրոս, 38, 42: Խորոշ.
Կ. Ժ. Գ. Կ. Տ-րեփր. 50, 52: Լուստի. Հրե
Կեփր., Ա (Բ) 47:

Գլղաթ. Տես Տիգրիս:

Եփրատ: Տես Պուրատտի:

Զարա (Զու գերին). Գ, Ե. — ՍԱՂՄ. Բ, Կե՛հ. Կե՛հ. Տ-րե՛հ. 160: — *Զարան.* ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ, Զ-ր-ը-ն-ի., Բ, 34:

Լուքիա. Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րե՛հ. Բ, 20:

Կենարիաէս. Բ, Գ. — ԲՍԵՆՈՓՈՆ. Ար-ը-ն-ի., Գ, 3:

Կալա[աբ^ո]մա. Բ, Գ. — ԹԱԳՂՓ. Գ, Կե՛հ. Տ-րե՛հ., 35:

Հաղիւս. Ա, Գ. — ՀԵՐՈԳ., Ա, 72:

Հարդասոս. Ա, Բ. — ԲՍԵՆՈՓՈՆ. Ար-ը-ն-ի., Գ, 7:

Չուա. Բ, Ե. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րե՛հ. Գ, 102:

Նամի. Բ, Ե. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Զ-ր-ը-ն-ի., Բ, 23:

1. *Պուրատտի (Արղանիա, Արձանիա, Ար-ը-ն-ի., -րե-ի-ի-ն-ի Եփրատ, *Մ-ր-ր-Ս-)*, Ա, Գ, Բ, Բ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Զ-ր-ը-ն-ի., Գ, 71: — *Պուրատտու.* ԹԱԳՂՓ. Գ, Կե՛հ. Տ-րե՛հ., 32: — *Եփրատ.* ԲՍԵՆՈՓՈՆ. Ար-ը-ն-ի., Գ, 5:

2. *Պուրատտու (-րե-ի-ի-ն-ի Եփրատ, *Մ-ր-ր-Ս-)* *գետոյն աղբերակունքն.* Ա, ա. — ՍԱՂՄ. Բ, Կե՛հ. Կե՛հ. Տ-րե՛հ. 92: Կե՛հ. Յւյ-ը-ն-ի-հ. 30 31: Ա-Լէյ-ր-ր-ի Բե-12. Ա, 17-18: ԲՍԵՆՈՓՈՆ. Գ, 1:

1. *Սուբնատ.* Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րե՛հ. Ա, 104. Բ, 129. Գ, 122: Պ-ը-ն-ի-ն-ի -ի-ն-ի-ն-ի-ն-ի., 11:

2. *Սուբնատ գետոյն աղբերակունքն.* Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ. Ա-ը-ն-ի-ն-ի-ն-ի-ն-ի-ն-ի., 9:

Տեյերովաս. Բ, ա. — ԲՍԵՆՈՓՈՆ. Ար-ը-ն-ի., Գ, 4:

1. *Տիգրիս (արեւմտեան ճիւղ).* Բ. — ԹԱԳՂՓ. Ա, Զ-ր-ը-ն-ի., Բ, 4, 11, 15, 24, 43: — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րե՛հ. Բ, 104. Գ, 102, 103:

2. *Տիգրիսի (արեւմտեան ճիւղոյն) աղբերակունքն.* Բ, Գ. — ՍԱՂՄ. Բ, Կե՛հ. Կե՛հ. Տ-րե՛հ., 69, 92: Կե՛հ. Յւյ-ը-ն-ի-հ., 29: Ա-Լէյ-ր-ր-ի Բե-12. Ա, 17:

3. *Տիգրիսի (արեւմտեան ճիւղոյն) հունն.* Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րե՛հ. Բ, 127. Գ, 121: Ա-ը-ն-ի-ն-ի-ն-ի-ն-ի-ն-ի-ն-ի., 8:

4. *Տիգրիս (արեւմ. եւ արեւել. ճիւղք միացեալք).* Բ, Գ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ-րե՛հ. Ա, 73:

Փասիս. Ա, Ե. Գ, Գ. — ԲՍԵՆՈՓՈՆ. Ար-ը-ն-ի., Գ, 6:

Ծ Ո Վ Ք Բ.

(Բնական ծով)

Վերին ծով. — ԹԱԳՂՓ. Ա. Հարստի.,
Գ, 50, 99, 100:

Վերին ծով արևմտից. — Ար, Ջ, 43—44:

Նաիրիայ ծով. — ԹԱԳՂՓ. Ա. Սահարի գի-
րանքային հանդես, 9: — ՍԱՂՄ. Բ. Մեծագետ. Ա,
26. Բ, 58—59: Պարսկաստանի գրանքային հանդես, Բ, 2:
Սահարի գիրանքային հանդես, 7:Նաիրիայ վերին ծով. — ՍԱՂՄ. Բ. — Լեյբ-
րայի 12, Ա, 14—15: — ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ, Հարստի.,
Ա, 13:Արևմտից ծով. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ. Գ. Հի-
կլի, Բ, 21—22:

(Կարսի ծով)

Ջամուայի ծով. — ՍԱՂՄ. Բ. Պարսկաստանի
գրանքային հանդես, Բ, 2:Նաիրիայ սարին ծով. — ՍԱՂՄ. Բ. — Լեյ-
բրայի 12, Ա, 14—15:

(Կարսի ծով)

Արևելից մեծ ծով. — ԱԳԱԳՆԻՐ. Գ. Բ-
նական վերագրեր, 10—11:

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ք

Նաիրեայ-Ուրարտուայ թագաւորաց
յիշատակեալք ըստ յաջորդութեան ժամանակաց.

Կուրիի երկրին

Կիլիանտիրու (Սարուպի), որդի Կալիանտիրուայ.
— Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա. Հ. 17—25—26:

Ուրարտինաս բերդաքաղաքին

Սադիանտիրու՝ որդի Խատատուխեայ. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ.
Ա. Հ. 36, 44—45:

Գաիանի երկրին

Սինի. — Թ.Ա.Գ.Ղ.Փ. Ա. Հ. 22:

Ասիա. — ՍԱՂՄ. Բ, Նե՛հ. Յւյ՝ ռ՝ն՝էր., 82:

Նիստունի քաղաքապետ (արքայի՞ն)

Բուբու՝ որդի Բուբայի. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ՝րէ՛դր.,
Ա, 67:

Բիա-Չամանի երկրին

Ամիրա՛լա՝ որդի Չամանիայ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ՝-
րէ՛դր., Բ, 12, 118, 119:

Չամանի՛ որդի Ամիրա՛լեայ. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Մէ՛ն-դր., 47:

Իլանի՛ որդի Չամանիայ. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ՝-
րէ՛դր., Գ, 105:

Սուպրի երկրին

Անխիաի. — ԱՍՈՒՐՆ., Տ՝-րէ՛դր., Բ, 12:

Ներդուն վիճակին

Լապատուրի՛ որդի Տուբուսիայ. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տ՝-րէ՛դր., Բ, 13, 98, 102. Գ, 110:

Չալա երկրին

Անիրամու՛ որդի Յախիբիայ. — ԱՍՈՒՐՆ.,
Տ՝-րէ՛դր., Բ, 22:

Իտաթի՛. — ԱՆԴ, Գ, 94:

Սինարու բերդաքաղաքին

Բուրբամանու. — ԱՍՈՒՐՆ, Մեհեթ, 42:

Արախանու՛ եզրայր Բուրբամանուայ. ԱՆԴ:

Ասա երկրին

Գերեղազի. ԱՍՈՒՐՆ, Տրեթր, Գ, 94:

Ուրարտու երկրին

Արամի. — ՍԱՂՄ, Բ, Նե՛հ. կե՛ղն Տրեթր, 44: Մեհեթ, Ա, 24. Արրամի, Արրամու, ա՛ն, 48. Արրամու, ա՛ն, Ա, 51: — [Արա]մի, Արամու, Պլուստոսի Գրեմնոյ յայնչեմնոյ, Բ, 6. Արամի, ա՛ն, որոնքն Տրեթր: — Արամի, Նե՛հ. Յլոյ յայնչեմնոյ, 30:

Շիդուրի. — ՍԱՂՄ, Բ, Նե՛հ. կե՛ղն Տրեթր, 144:

Ուսպինա. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ, Գ, Հորն կե՛ղ Բ, 26:

Շարդաւրի. — ԹԱԳՂՓ, Գ, Նե՛հ. Տեթի, 20, 26:

Ուրշա. — ՍԱՐԳՈՆ, Տրեթր, 40, 41, 52, 58, 75, 79, 107, 117, 123, 138, 173: Խորոզ. Պլ. Մեթ Արնչեմնոյ, 31, 37, 39, 42, 52, 72—73, 76: Խորոզ. Պլ. ԺԳ յորնի յայնչեմնոյ, 47, 55, 56: Գլանի յայնչեմնոյ, 27: Հորն կե՛ղ Արնչեմնոյ, Ա (Բ), 46: Յլոյ յայնչեմնոյ:

Արգիսաի. — ՍԱՐԳՈՆ, Խորոզ. Պլ. Մեթ Արնչեմնոյ, 113: — Պնիթր. Բելոյ նախնի յայնչեմնոյ, 15:

Շարդուրի. — ԱՍՈՒՐՆ, Ռոստոմոյ Գլանի Տրեթր, Ժ, 40, 43:

Իդա կամ Իդու երկրին

Նիկիարա. — ՍԱՂՄ, Բ, Նե՛հ. կե՛ղն Տրեթր, 51:

Նիկիամա. — ԱՆԴ:

Կասիարի (Մասիոն) լեւնաշղթային մէջ

Ասուր-իտաի-շիրու-րիաի. — ՍԱՂՄ, Բ, Նե՛հ. կե՛ղն Տրեթր, 53:

Խուբուսկիա երկրին (որ եւ Նաիրի. տես ի վայր)

Գաղանա. — ՍԱՂՄ, Բ, Նե՛հ. կե՛ղն Տրեթր, 161—162: Գաղա, ա՛ն, 177:

Կակի. — ՍԱՂՄ, Բ, Մեհեթ, Ա, 64:

Գաղի. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ, Գ, Հորն կե՛ղ Բ, 37:

Մաղախիրու երկրին

Մաղախուրի. — ՍԱՂՄ. Բ. Նեհ. Կեդ. Տ-
րեհ. 163:

Մաննա երկրին

Ուղալի. — ՍԱՂՄ. Բ. Նեհ. Կեդ. Տ-
րեհ. 165:

Իրանգու. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րեհ. 32: Խ-ր-
դ-լ. Մեծ Ան-ն-դ. 36:

Աղա, — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րեհ. 54, 55, 56: Խ-
ր-դ-լ. Մեծ Ան-ն-դ. 37, 38: Խ-ր-
դ-լ. ԺԳ -ր-հե՛ն Ան-ն-դ. 49, 51, 52, 53:

Ուլուսուհ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րեհ. 57: Ու-
լուսուհու, ն. 61, 62, 75, 111, 165: Խ-
ր-դ-լ. Մեծ Ան-ն-դ. 38—39, 40, 44, 50: Խ-
ր-դ-լ. ԺԳ -ր-հե՛ն Տ-րեհ. 53, 54:

Ախաերի. — ԱՍՈՒՐԲ, Ռ-ս-տ-
րեհ. Բ. 133. Գ. 4, 6: Գ. Ս-դ-լ. Ա. Գ-լ-ն. Գ. 55,
61, 63: Գ. Ս-դ-լ. Բ. Գ-լ-ն. Գ. 23, 43, 82:

Ուալի. — ԱՍՈՒՐԲ, Ռ-ս-տ-
րեհ. Գ. 11: Գ. Ս-դ-լ. Ա. Գ-լ-ն. Գ. 69: (Եր-
վանյան որդի. — ԱՍՈՒՐԲ, Ռ-ս-տ-
րեհ. Գ. 18: Գ. Ս-դ-լ. Ա. Գ-լ-ն. Գ. 75:)

Խարանա երկրին

Սուլուսուհու. — ՍԱՂՄ. Բ. Նեհ. Կեդ. Տ-
րեհ. 168:

Շուրդիրա երկրին

Արասարի. — ԱՆԿ, 171:

Կիրզան երկրին

Ուալու. — ԱՆԿ, 181:

Սուա. — ՍԱՂՄ. Բ. Բ-ն-դ-ն-դ-ն-
ն-դ. Ա:

Ասու. — ՍԱՂՄ. Բ. Մեհ-տ-
ն. Ա. 61:

Նախիր երկրին (որ եւ խուրուսկիա. տես ի վեր անդ)

Կակիա. — ԱՆԿ. Ա. 20—21:

Յանգու. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րեհ. 78, 121—122.
Խ-ր-դ-լ. Մեծ Ան-ն-դ. 54:

Սուխաի երկրին

Սուա, (քաղաքի տեր). — ՍԱՂՄ. Բ. Մեհ-տ-
ն. Ա. 46:

. . . երկրին

Խիրսինա՝ Միքայիլի որդի. — ՇԱՄՍԻՌԱՄ,
Գ. Հ-ր-դ. Կ-լ-ն. Բ. 38:

- Սասիաշա երկրին^(*)
 Տիմասկա. — ԱՆԴ, Գ, 4—5:
 Կարսիրուտա երկրին^(*)
 Կիարա. — ԱՆԴ, 5:
 Գիղիլրունդա երկրին
 Պիրիսասի. — ԱՆԴ, Գ, 14:
 Չիբարու ամրոցին (ի Գիղիլրունտա)
 Ինդուր. — ԱՆԴ, Գ, 19—20, 25—26:
 Բարարուրա երկրին
 Սիրասմի. — ԱՆԴ, Բ, 45:
 Խարմիշանդա քաղաքին
 Ամախար. — ԱՆԴ, Գ, 45—46:
 Պարոանի երկրին
 Ջարիշու. — ԱՆԴ, Գ, 46:
 Խունդուր երկրին
 Ջարիշու. — ԱՆԴ, Գ, 47:
 Կիպարարուտակա երկրին
 Սանաշու. — ԱՆԴ, Գ, 47—48:
 Ուսասսա երկրին
 Արդարա. — ԱՆԴ, Գ, 48—49:
 Կինուկա երկրին
 Սումա. — ԱՆԴ, Գ, 49:
 Գինգիբիբ երկրին
 Տատաի. — ԱՆԴ, Գ, 50:
 Արիմա երկրին
 Բիսիրաին. — ԱՆԴ, Գ, 51:
 Կիբարուտա երկրին
 Պարուտա. — ԱՆԴ, Գ, 51—52:
 Ուիլա երկրին^(*)
 Ասպաստատաւկ. — ԱՆԴ, Գ, 52—53:
 Կինգիսաիլինդաի երկրին
 Ամամաս. ԱՆԴ, Գ, 53:
 Մաձիրաւս երկրին
 Տարսիխու. — ԱՆԴ, Գ, 54:
 Լուկաս երկրին
 Մամանիս. ԱՆԴ, Գ, 54—55:

Գիմամա երկրին

Ջանգար. — ԱՆԳ, Գ, 55:

Սիմգուրի երկրին

Սիրասու. — ԱՆԳ, Գ, 56:

Արդանա երկրին

Գիստա. — ԱՆԳ, Գ, 56—57:

Ասասի երկրին

Ադադանու. — ԱՆԳ, Գ, 57:

Գինխուխտա երկրին

Ուրշի. — ԱՆԳ, Գ, 58:

Գինզինա երկրին

Բարա. — ԱՆԳ, Գ, 58—59:

Կինդուտաւս երկրին

Արուա. — ԱՆԳ, Գ, 59:

Կիրբու երկրին

Գիւնակուս. — ԱՆԳ, Գ, 60:

Ջուզարուրա երկրին

Ջարանու. — ԱՆԳ, Գ, 60—61:

Գինգիրդա երկրին

Իրաիճասի. — ԱՆԳ, Գ, 61:

Տաւրլա երկրին

Բարզուտա. — ԱՆԳ, Գ, 62:

Նանի երկրին

Սուա. — ԱՆԳ, Գ, 62—63:

. . . երկրին

Սասիրիա. — ԱՆԳ, Գ, 63:

. . . երկրին

Արտաշիրարի. — ԱՆԳ, Գ, 63:

Ջիկիրտա (Հաւանականօրէն Մաննայի մէջ) վիճակին

Միտատաի. — ՍԱԲԳՈՒՆ, Տարեթր., 34, 53, 104—105: Խորոյ. Դու. Մի՛ն Արձան-ժիւրն, 45, 52: Խորոյ. Դու. ԺԳ Դրձն Տարեթր., 48:

Ումիլլիս (Մաննայի մէջ) վիճակին

Բագդատաի. — ՍԱԲԳՈՒՆ, Տարեթր., 57: Խորոյ. Դու. Մի՛ն Արձան-ժիւրն, 49: Խորոյ. Դու. ԺԳ Դրձն Տարեթր., 47, 52:

Կարալա երկրին քաղաքացեա

Ասուրի. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րէփր., 58, 64: Խ-ր-
-ա-դ. դ-ւ-Լ. Մէ՛ն Ա-ն-ն-ն-ն-ն, 55, 56: Խ-ր-ա-դ. դ-ւ-Լ.
Ժ-Գ. ր-ն-ն-ն Տ-րէփր., 55: Գ-ւ-ն-ն-ն-ն-ն, 33:

Ափասարի. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րէփր., 141, 143:

Աւարիւրա երկրին

Իասի. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րէփր., 58—59, 63:
Խ-ր-ա-դ. դ-ւ-Լ. Մէ՛ն Ա-ն-ն-ն-ն-ն, 55, 56: Խ-ր-ա-դ. դ-ւ-Լ.
Ժ-Գ. ր-ն-ն-ն Տ-րէփր., 55: Գ-ւ-ն-ն-ն-ն-ն, 32:

(Մաննայի մէկ կուսակալութեան)

Գախուկիւ. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րէփր., 77: Խ-ր-
-ա-դ. դ-ւ-Լ. Մէ՛ն Ա-ն-ն-ն-ն-ն, 49:

Մուձաձիր երկրին

Ուրզանա. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րէփր., 123, 126
128: Խ-ր-ա-դ. դ-ւ-Լ. Մէ՛ն Ա-ն-ն-ն-ն-ն, 72: Լ-ւ-ն-ն-ն-ն-ն,
Հ-ր-ն-ն Կ-ն-ն-ն, Ա (Բ), 39:

. . . երկրին

Ուրշա. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Տ-րէփր., 136:

Սուրգագիայ քաղաքացեա

Սիպասարի. — ՍԱՐԳՈՒՆ, Խ-ր-ա-դ. դ-ւ-Լ. Մէ՛ն
Ա-ն-ն-ն-ն-ն, 58:

Գաի երկրին Ուկկի քաղաքին թագաւոր

Մանիաի. — ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ, Գեյլերէ Գ-ւ-ն-
Գ, 2, 12:

Ասգուզա երկրին

Իսպակաի. — ԱՍՈՒՐԱԽԻԳ. Ա, Բ Հ-ր-ա-դ-
-ա-դ., Գ, 17: Ա և Գ Հ-ր-ա-դ-ա-դ., Բ, 29—30:

Մուսրի երկրին Արզանի քաղաքին թագաւոր

*. . . . **, որդի Սուխիլայ. — ԱՍՈՒՐԱԽԻԳ.
Ա. Ա և Գ. Հ-ր-ա-դ-ա-դ., Ա, 55—56—Բ, 1:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Լ Կ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն

Էջք

Յառաջարանութիւն 5

Մ Ե Ս Ն Ե Ռ Ե Ջ Ի Ն

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՔ

1. Ասուրուբայիւց
 - Ազադնիրարեայ Ա. Վիմատախտակի արձանագրութիւնն 83
2. Սաղմանասարայ Ա.
 - Ուխտական Ափսէին արձանագրութիւնն 84
 - Ասուրնաձիրարաղայ բեկեալ Աթողին արձանագրութիւնն 85
 - Ասուրնաձիրարաղայ Տարեգրութիւններէն 86
 - Ասուրնաձիրարաղայ Մենարարէն 86
3. Թագաձաթարայ Ա.
 - Խեցեղէն Տախտակին արձանագրութիւնն 87
4. Ասուրբիսիսայ
 - Խեցեղէն Տախտակին Տարեգրութիւնքն 87
5. Թագաձաթարայ Ա.
 - Հատուածակողման արձանագր. 88
 - Բեկեալ Մենարարէն Հանեալ մասն 105
 - Կօճանլուի արձանագր. 106
 - Սուրնաա զեառն սյրին արձանագր. 106
6. Թագաձաթարայ Բ.
 - Սուրնաա զեառն սյրին արձանագր. 108
7. Ասուրնաձիրարաղայ
 - Տարեգրութիւնքն 108 եւ 125
 - Մենարարի արձանագր. (Տարեգրութեանց սլափսի ընթերցուածն) 123—124
 - Առաջնակերպ արձանագր. 128
 - Պաշտուաղայ Ուխտական արձանագր. 129

Քեկեալ Կոթողին արձանագր. ք տես ի վեր անդր՝ Սաղմանասար Ա.	
Որոյ արձանագր.	130
Սուրնատ գետոյն սյրին արձանագր.	131
8. Սաղմանասարայ Բ.	
Նիմրուտայ Կոթողին Տարեգրութիւնքն	132
Մենարարի արձնագր.	140
Պաշուագայ Գրանց արձանագր.	147
Նիմրուտայ Յլոյ արձանագր.	149
Առ Լէյարտայ թիւ 12 արձանագր.	150
Սուրնատ գետոյն սյրին արձանագր.	151
9. Շամսիւամմայ Գ.	
Հարթ Կոթողի արձանագր.	152
10. Աղազնիրարեայ Գ.	
Քաղանայ Արմատախտակի արձանագր.	158
11. Թագղատփաղսարայ Գ.	
Նիմրուտայ Տախտակի արձանագր.	159
Նիմրուտայ Խեցեախտակի արձանագր.	161
Տարեգրութիւնքն	164
12. Սարգսնի	
Տարեգրութիւնքն	165
Խորասպատոյ պալատին Մեծ Արձանագիրն	175
Խորասպատոյ պալատին ԺԳ սրահի Տարեգիրքն	182
Գլանի արձանագր.	183
Նիմրուտայ արձանագր.	185
Լառնարոյի Հարթ Կոթողն	185
Յլոց արձանագր.	186
13. Սենեքերիմայ	
Գէյլօրի Գլանին Հատուածակողման արձագր.	187
Նապի-Էուհուս բլրոյ արձանագր.	189
Պահիր-Բէլ կուսակալին առ Սենեքերիմ նա- մակն	190
14. Ասուրախիզինայ Ա.	
(քեկեալ) Բ. Հատուածակողման արձանագր.	191
Ա եւ Գ Հատուածակողմանքն	193
15. Ասուրանիրաղայ	
Ռասսամայ Գլանին Տարեգրութիւնքն	194
Գ. Սիթայ Ա. Գլանին Տարեգրութիւնքն (սյլ ընթերցուած)	197

Գ. Սմիթայ Բ. Գլանին Տարեգրութիւնքն (սյւ ընթերցուած)	198
16. Ասուրախիզդինայ Բ. Խեցեասխտակի արձանագր.	202
Անուանակիր տարիներու Բ. Կանոնն՝ Հանդերձ ձանօթութեամբք	204

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Պ Ա Ր Ս Ի Կ Ա Ր Չ Ա Ն Ա Գ Ի Ռ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ

17. Գարեհի Ը. { Բագիստան (Պիսիդուն)ի արձանագրութենէն { Վասն Արմ'ինացւոց պատերազմին	208
Պերսեպոլիսի պալատան արձանագր. [Թիւ. Թւ=I	217
Ի 'Նագըշ-ի-Ռուստամ' արձանագր. [Թիւ. NRa)	218
{ Բագիստան (Պիսիդուն)ի արձանագրութենէն. { Վասն Արախայի՝ արքային Բաբելացւոց	220
81. Քսերքսէսի Երեքլէզուեան արձանագր. և Վան	224
{ Աշխարհագրական անուանք { Նաիրեայ-Ուրարտուայ-Արմ'ինայ-Արմենիայ	227
Անուանք Նաիրեայ-Ուրարտուայ [Թադաւորայ	254

ՎՃԻԿԱԿԷՔ

Ուղեղ-Ք

Էջ. ք. տող. ք.

13. 1 ծան. Robinson
 30. 29. ղեց
 40. 3. Ուտարուսայ
 41. 8. Ուդուբուբու
 42. 11. Մեղիսա
 43. 18. Ուդուբուբու
 47. 10. Աղա
 49. 12. 8000
 49. 16. Էտիանիս
 50. 2. Ուրուսու
 52. 16. Թագղաթի. Ա.
 55. 12, 17, 19. Աղա
 60. 20. Մեղիսայ
 67. 14. Պարիսիս
 70. 6. Շարիդուբու Ա.
 72. 30. Եւն. Արմինա
 98. 30. 1.
 110. 35. արեւմտակողմը
 122. 10. Ղարին,
 190. 29. Մնացեալ
 210. 21. աստիտայեր
 211. 13. La peuple
 232. 40. անդ. Գ. 100: Դէրբ-

- Rawlinson.
 չինդ.
 Ուտարուսայ.
 Ուտուբուբու.
 Մեղիսաս.
 Ուտուբուբու.
 Աղա.
 6000.
 Էտիանիս.
 Ուրուսու.
 Թագղաթի. Գ.
 Աղա.
 Մեղիսայ.
 Պարիսիս.
 Շարիդուբու Գ.
 Արմինա.
 3.
 արեւելակողմը.
 Ղարին (անոյ արդուքի)
 աստիս
 աստիտայեր.
 Le peuple.
 (Քննիչք):

